

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DEN JYSSKE HISTO RIKER

historieteoretisk tidsskrift

nr.9

Det danske
klassesamfund
1920-1940

1976

DET DANSKE KLASSESAMFUND 1920 TIL 1940

skrevet af

**John Braskhøj, Steen Busck, Jens Christensen, Jørgen Hegnsvad,
Asger Jepsen, Birgitte Possing og John Poulsen**

Udarbejdet på grundlag af arbejdspapirer fra TVÆRFAG Z3:

»Klassestrukturerne i Danmark 1920–1940«

ÅRHUS UNIVERSITET, 1976

DEN JYSKE HISTORIKERS REDAKTION vælges for én årgang
ad gangen med basis i FAGKRITIK HISTORIE på Århus Universi-
tet.

Ansvarlig overfor presseloven: Peter Sørensen.

Abonnement:

Årgang 1976/77: Nr. 9–12 incl. (9. årgang)
4 numre, ialt ca. 660 sider Kr. 80,00

Af tidligere numre kan stadig fås:

Nr. 3/4–1973/74. Klassestrukturen i Danmark 1870–1920 Kr. 15,00
Nr. 1/1974. Ole Marquardt: Konjunkturforløb og klassebevidsthed ... Kr. 25,00
Nr. 2/1975. Det tyske socialdemokrati. En analyse af SDP's
og fagforeningernes teori og praksis Kr. 25,00
Nr. 3/1975. Statsteori, keynesianisme og arbejderbevægelse Kr. 17,50
Nr. 4/1975. Forskning og fremstilling – subjektproblematikken Kr. 20,00
Nr. 5/1975. Gymnasiet og faget historie Kr. 20,00
Nr. 6/1976. Om studiet af førkapitalistiske samfundsforhold Kr. 30,00
Nr. 7/1976. Politisk arbejde i uddannelsessektoren Kr. 20,00
Nr. 8/1976. Revolution og kontrarevolution i Spanien
fra 1800–1976 Kr. 40,00

Indlæg til tidsskriftet sendes til:

DEN JYSKE HISTORIKER
Historisk Institut
Århus Universitet
8000 Århus C.

Abonnement og bestilling af
tidligere numre hos:

Forlaget MODTRYK
Anholtsgade 4
DK-8000 Århus C.
Tlf. (06) 12 79 12
Postgiro 5 21 64 78

DER KAN FRIT CITERES FRA DEN JYSKE HISTORIKER, DOG MED
TYDELIG KILDEANGIVELSE. EFTERTRYK IKKE TILLADT.

ABONNENTER MEDDELER SELV ADRESSEFORANDRING TIL
POSTVÆSENET.

Indholdsfortegnelse

Forord	7
I Det danske klassesamfund 1920–1940	10
Kapitalstruktur og klassestruktur	10
Klasseudviklingens kvantitative tendenser	10
Proletariseringen	11
Besidderne	12
»Borgerskab« og »småborgerskab«	13
De besiddelsesløse	16
»Arbejderklassen« og »mellemlagene«	18
II Klassernes politiske udvikling – klassekampens udvikling	21
Socialstaten	23
Den »neutrale« demokratiske stat	23
Statsinterventionismen	26
Borgerskabet	28
Gårdmandsstanden	31
Bysmåborgerskabet	32
Husmændene	33
Mellemlagene	33
Arbejderklassen	34
Den »revolutionære« reformisme 1871–1899	34
Den »klassiske« reformisme 1901–1914	35
Klassesamarbejde. Den »begrænsede« reformisme 1914–1920	36
Den »begrænsede« reformisme fortsat 1920–1929	38
Socialstaten grundlægges under Socialdemokratiets ledelse 1929–1940	40
III Dansk kapitalisme i mellemkrigstiden	43
Udblik til den internationale kapitalisme i mellemkrigstiden	43
Den danske kapitalstruktur og organisering i mellemkrigstiden	46
Den industrielle kapitalstruktur	46
Forholdet mellem industri og håndværkskapitalerne 1890–1920	49
Industri- og håndværksborgerskabernes organisering	49
Arbejdsgiverforeningen som kapitalens ledende organisation	53
Bankkapitalen i mellemkrigsperioden	54
Opsving og fredskrise 1919–1923	55
Optakt – den danske kapitalstruktur 1919–1923	55
Fredskrisen slår igennem i Danmark	56
Finansborgerskabets placering i det danske klassesamfund frem til 1923	57
Kampen mellem industri- og landbrugsborgerskabet	59
1920'erne: Kapitalakkumulation og tilpasningspolitik på landbrugets betingelser	60
Første halvdel af 1920'erne: Borgerlig front mod arbejderne	61
Anden halvdel af 1920'erne: Den borgerlige fronts opløsning	65
Statens valutapolitik i 1920'erne	67
1930'erne: Kapitalakkumulationen på statens betingelser	68
Krisepolitikken i 1930'erne: De handelspolitiske indgreb	69
Krisepolitikken i 1930'erne: Landbrugsordningerne	71
Krisepolitikken i 1930'erne: Arbejdsmarkedspolitikken	73
Kapitalgrupperne i 1930'erne: Eksportindustrien	75
Kapitalgrupperne i 1930'erne: Hjemmemarkedindustrien	76
Kapitalgrupperne i 1930'erne: Landbruget	77
IV Arbejderklassen i mellemkrigstiden	78
Den reformistiske arbejderbevægelse integreres under Socialdemokratiets ledelse mere og mere i et classesamarbejde med borgerskabet	79

Arbejderklassen og reformismens status omkring 1920	80
Den danske arbejderklasses særegne struktur	80
Arbejderklassens organisering. Socialdemokratiet som masseparti ..	81
I. verdenskrig: Den reformdemokratiske kamp – splittelsen i arbejderbe-	
vægelsen	85
SDs politiske skift	87
1920'erne. Arbejderklassen i defensiven	90
Krisen i begyndelsen af tyverne, truslen mod arbejderklassen	90
De internationale revolutioners nederlag	91
Socialdemokratiets politiske skift	92
Socialdemokratiet forsøger i 20'erne at udforme politikken i overensstem-	
melse med den ændrede kapitalisme	93
Socialiseringsspørgsmålet	93
Brydningerne i 20'ernes reformisme	97
Socialdemokratiet ved regeringsmagten	98
1925-konflikten. Splittelsen i arbejderklassen	100
1927-kongressen. Alliancepolitikken ændrer karakter	102
V Socialdemokratiet bliver statsbærende	104
Gennem krisen accepteres Socialdemokratiet endeligt af det danske bor-	
gerskab	104
Krisepolitikken og kriseløsningerne	110
Krisepolitikken betyder et afgørende programmatisk skift for Socialde-	
mokratiet	113
Socialdemokratiet som statsbærende folkeparti	116
Hovedpunkterne i SDs politik	119
Beskæftigelsespolitikken	119
Gennemførelsen af en central statslig lønpolitik	122
Socialpolitikken – statslig omfordelingspolitik	123
Kampen for demokratiet – den interne kamp i arbejderklassen	125
VI Oppositionen 1920–1940	129
Historisk grundlag	129
DKPs dannelse	130
Radikaliteten op gennem 20'erne	131
Den brede opposition	131
DKP	132
Venstreklubberne	134
Slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne	135
DAO	136
DKP	138
Oktober-bevægelsen	145
DKP op til verdenskrigen	146
VII Betingelserne for arbejderklassens politiske kamp i 30'erne	149
Socialismens degenerering	149
Statslig centralisering og styring	151
I mellemkrigstiden forstærkedes den danske arbejderklasses heterogene	
sammensætning	152
Noter og henvisninger	154
Bilag	162
Appendix	163
Om klassebevidsthed og reformisme	164
Smaborgerskabet på landet	170
Noter	189

Forord

Den følgende tekst forsøger at levere en oversigtsmæssig fremstilling af den danske kapitalisme og klassekampens udvikling i perioden mellem de to verdenskrige.

Det overordnede formål med fremstillingen har været at bidrage til en forståelse og diskussion af den særlige danske variant af kapitalismen og den særlige form, som klassekampen og klassesamfundet har antaget i Danmark. En række centrale træk ved den aktuelle danske virkelighed kan spores tilbage til mellemkrigstiden. Det gælder kapitalstrukturen, og det gælder frem for alt Socialdemokratiets rolle som forvalter af kapitalismen under den borgerlige politiske form, som vi kalder socialstaten, og som kom til fuld udfoldelse i 1960'erne.

Formålet med fremstillingen er med andre ord politisk, men i meget overordnet forstand. Det er ikke muligt direkte at overføre politiske erfaringer fra 1930'ernes krisesituation til den aktuelle krise. Datidens betingelser var andre.

I sin politiske tilgangsvinkel adskiller den foreliggende tekst sig noget fra den tidligere udkomne fremstilling af klassestrukturen 1870–1920, der i højere grad bar præg af en økonomistisk præget samfundsforståelse. Det standende problem om forholdet mellem teori og empiri fandt ikke nogen tilfredsstillende løsning i analysen af perioden 1870–1920, og vi må også tage temmelig mange forbehold angående dette problems løsning i denne fremstilling. Men den politiske tilgangsvinkel udgør i sig selv et forsøg på at overvinde det gamle skel mellem teori og empiri, uden at de metodiske konsekvenser heraf er blevet sat på teoretiske formler. Læserne må altså selv drage de metodiske konklusioner ud af fremstillingen. Den metodiske forskel mellem den tidligere undersøgelse af perioden 1870–1920 og denne analyse af perioden 1920–1940 bevirker også, at man ikke uden videre kan se nærværende fremstilling som en direkte fortsættelse af den tidligere.

Den foreliggende tekst er et resultat af en længere arbejdsproces. Inden for rammerne af et undervisningshold under Tværfag ved Århus Universitet har vi udarbejdet oplæg og opgaver, som efter undervisningens afslutning er arbejdet sammen til en mere eller mindre sammenhængende tekst, af en mindre gruppe inden for Fagkritik Historie.

Fremstillingen indledes med et generelt afsnit om klassestrukturen 1920–1940, der bringer hovedtrækkene i det teoretiske grundlag for den følgende tekst og en oversigt over de vigtigste tendenser i klassestrukturens kvantitative og kvalitative udvikling.

Med udgangspunkt i kapitalbegrebet gennemgås de forskellige klasse- og gruppebetegnelser – arbejderklasse, borgerskab, småborgerskab, og mellemlag – og problemerne omkring deres begrebslige indhold og empiriske anvendelighed diskuteres. På baggrund heraf opstilles i meget grove træk hovedtendenserne i klassestrukturens størrelsesforhold 1920–1940.

I et følgende afsnit gennemgås kort det teoretiske grundlag for forståelsen af det politiske system med en præsentation af begreberne socialpartnerbevidsthed og socialstat. Herefter opstilles de politiske hovedlinier i klassestrukturen og en opridsning af hver enkelt klasses eller gruppes politiske udvikling.

Afsnittet bringer således skelettet til den mere indgående gennemgang af klassesamfundets udvikling i de følgende afsnit.

Som indledning til afsnittet om kapitalakkumuleringen i perioden gennemgås kort den danske kapitals særegne struktur, der i høj grad satte betingelserne for den politiske udvikling. I forlængelse heraf beskrives en række af borgerskabets vigtigste organisationer og deres relationer til de politiske partier.

Udgangspunktet for analysen af mellemkrigstiden tages i første verdenskrig, der betød en midlertidig opblomstring af den danske kapital. Grundlaget herfor viste sig imidlertid for svagt, og tyvernes begyndelse betød en langvarig krisesituation for en række kapitalgrupper. Det er afsnittets vigtigste tese, at det specielle danske finansborgerskab, som op til første verdenskrig havde indtaget en central økonomisk-politisk rolle i samfundsudviklingen, nu blev betydeligt svækket under indtryk af især de mange bankkrak.

Centralt i afsnittet om tyverne står det danske borgerskabs forsøg på at gennemføre en stabilisering af det kapitalistiske system. Det skete på baggrund af den forudgående periodes stærke udvikling af statsmagten og ikke mindst arbejderbevægelsen. Den danske kapitalisme blev søgt stabiliseret ud fra en liberaløkonomisk model om kræfternes frie spil og borgerskabets styrkelse på arbejderklassens bekostning.

I 1930'erne slog den internationale krise ind i Danmark som en afsætningskrise for først og fremmest landbruget. De akutte problemer for borgerskabet måtte nødvendigvis løses via statsmagten og denne gik således ind i en aktiv styring af de internationale handelsmæssige relationer. Samtidig sørgede en kraftig udbygning af statsapparatets funktioner for en udvidelse af det danske klassesamarbejde som et værn mod evt. radikale politiske følger af krisen. Socialdemokratiet overtog som statsbærende parti rollen som klasseforsoner.

I afsnittet om arbejderklassens udvikling i mellemkrigstiden beskrives den danske arbejderklasses radikalt ændrede kampbetingelser. Tendensen til splittelse mellem arbejderklassens forskellige lag, som havde ligget siden arbejderbevægelsens opkomst, blev cementeret og uddybet. Det radikale skift i kampbetingelserne var først og fremmest forårsaget af Socialdemokratiets parlamentariske strategi, der indebar en langsom integration i det borgerlige parlamentariske system – mest udviklet under det klassesamarbejde, der i trediverne dannede basis for krisereguleringen.

I hele perioden eksisterede der en militans på virksomhedsplanet, men der blev aldrig tale om en politisk venstreopposition, der for alvor kunne gøre Socialdemokratiet rangen stridig som arbejderparti. DKP var det eneste større organisatoriske bud på en venstreopposition, men partiet manglede troværdighed, bl. a. fordi forbindelsen til Sovjetunionen var for

belastende og den politik, partiet fremførte, var ude af trit med klassekampsbetingelserne i Danmark.

Oppositionen var således underlagt et klart socialdemokratisk hegemoni i arbejderklassen. Og der hvor den overhovedet fik indflydelse og betydning var på de punkter, hvor Socialdemokratiets politik ikke slog til eller var direkte arbejderfjendsk.

I afsnittet om husmændene gennemgås deres samfundsmæssige placering – ikke som en entydig klasse, men som en social gruppe, der på den ene side har objektive klasseinteresser tilfælles med lønarbejderne i og med, at de bliver frarøvet en del af deres værdiproduktion. På den anden side forsvare de deres interesse som vareproducenter og (formelle) jordejere.

Politisk resulterer denne mellemform i klassemæssig henseende i, at gruppen af husmænd udtrykker tendenser lige fra en reaktionær, halvfascistisk strømning til en strømning, der allierer sig med den revolutionære del af arbejderklassen, men som dog stadig forsvare den private ejendomsret.

I tyverne står gruppen af husmænd med et ben i hver lejr, dels som støttegruppe til Socialdemokratiet, dels til Venstre. I trediverne bliver deres parlamentariske udtryk Det radikale Venstre for alvor støttegruppe for Socialdemokratiet.

Et andet hovedsynspunkt i afsnittet er, at der også inden for landbruget er klassesdelinger. Disse er dog på grund af en udbytning i form af renter vanskelige at afgrænse. Deri ligger også årsagen til gruppens politiske labilitet.

Fremstillingen er i nogen grad en torso. Der savnes afsnit om bysmåborgerskabet og om mellemlagene. Desuden om den voksende del af befolkningen, som faldt uden for de »erhvervsaktives gruppe« og efterhånden blev inddraget under den offentlige forsyning.

Det har været hensigten at give fremstillingen en let tilgængelig form uden alt for mange svære ord og begreber. Vi har ønsket at gøre den brugbar i studiekreds- og undervisningssammenhæng, bl. a. i gymnasiet. Af samme grund har vi forsøgt ikke at forudsætte noget større kendskab til marxistisk teori, men har begrænset os til få centrale begreber, som vi har søgt at præsentere så simpelt så muligt.

Højst sandsynligt har vi sat os mellem de to stole, den »videnskabelige« og den »pædagogiske«. Vi håber ikke, det er alt for slemt, men at teksten alligevel kan indgå i den kollektive, socialistiske læreproces, vi ønsker at bidrage til.

*Forfattergruppen
November 1976*

I DET DANSKE KLASSESAMFUND 1920–1940

Kapitalstruktur og klassestruktur

Når vi taler om kapitalstruktur og kapitalakkumulation, hvor de borgerlige siger erhvervsstruktur og økonomisk vækst, taler vi om udbytning. Ved kapitalakkumulation forstås ophobning af merværdi, d. v. s. stadigt udvidet udbytning af dem, der arbejder. Det kapitalistiske samfund er pr. definition et klassesamfund. I begrebet klassesamfund eller klassestruktur ligger, at der er tale om en uforsonlig modsætning mellem to, og kun to klasser, udbytterne og de udbyttede. Den udbytende klasse eksisterer alene i kraft af udbytningen. Forsvinder den, forsvinder også klassemod-sætningen og dermed klasserne. Der er ikke plads til en nærmere teoretisk redegørelse for kapitalen eller merværdien og for forholdet mellem kapitalforholdets to poler, kapitalen og lønarbejdet. Den må man læse sig til andetsteds. Her skal vi straks gå over til en redegørelse for kapitalakkumulationens indvirkning på befolkningens sammensætning og udvikling, først rent kvantitativt, siden kvalitativt.

Forinden skal vi notere, at klasserne og klassemod-sætningen udmærket kan eksistere, uden at klassernes medlemmer er sig den objektive mod-sætning bevidst. Tværtimod eksisterer de bedst, når klassemod-sætningen er tilsløret. På en række centrale punkter sørger kapitalen selv for de nødvendige tilsløringer. Det skal vi vende tilbage til. Først gennemgås klassernes kvantitative (objektive), dernæst deres politiske (subjektive) udvikling, d. v. s. de bevidsthedsformer og organisationsformer, som den givne klassesammensætning ytrer sig i.

Klasseudviklingens kvantitative tendenser

I begyndelsen består det *kapitalistiske samfunds* befolkning af en broget mængde af grupper eller »klasser«, forskelligt alt efter *hvilket historisk udgangspunkt* der er tale om. I reglen er gruppen af dem, der besidder produktionsmidler, stor, mens gruppen af besiddelsesløse, som er nødt til at sælge deres arbejdskraft for at leve, d. v. s. lønarbejderne eller proleta-terne, udgør et relativt ringe antal. (Ordet »proletar« anvendes her udelukkende i betydningen besiddelsesløs eller lønarbejder og har ikke den klang af økonomisk, moralsk og kulturel elendighed, som ligger i den gængse betydning af ordet).

Dette var, om noget sted, tilfældet i Danmark i kapitalismens indledende faser i 1800-tallet. Den altovervejende del af jorden var stykket op på mindre brug og også i byerhvervene dominerede den lille virksomhed.

Proletariseringen

Kapitalakkumulationen indebærer en stadig proletarisering af de små besiddere og dermed en tilsvarende forøgelse af proletariatet. Marx kaldte dette for kapitalakkumulationens historiske tendens.¹

Den er bl. a. beskrevet og forklaret i en af de kendte passager fra »Det kommunistiske manifest«, 1848.

»De tidligere små middelstandsfolk, de små industridrivende, småhandlende og små rentenydere, håndværkerne og bønderne, alle disse klasser (!) synker ned i proletariatet, dels fordi deres små kapitaler ikke er tilstrækkelige til storindustriel virksomhed og må ligge under i konkurrencen med storkapitalisterne, dels fordi deres faguddannelse mister sin værdi ved de nye produktionsmåder. Proletariatet rekrutteres altså af alle befolkningsklasser.«²

Vi kan tilføje en yderligere årsag til, at den besiddende klasse reduceres, nemlig den, at en række af den tidlige egentlige kapitalists funktioner i produktions- og cirkulationsprocessen efterhånden overtages af lønnede agenter (arbejdsledere, funktionærer, købs- og salgsagenter, direktører o. s. v.). I den sidste ende kan klassen af privatbesiddere helt bortfalde, mens befolkningen som helhed er lønarbejdere.

Marx og Engels mente, at proletariseringen ret hurtigt ville fjerne alle mellemliggende lag og store dele af kapitalistklassen. Deri fik de ikke ret. Det skete ikke hurtigt. Nogle steder, f. eks. i Danmark, endda overmåde langsomt. Her er proletariseringen først sat ind for alvor efter 1950, og det kun i et mådeligt tempo. Tydeligst i landbruget, hvor antallet af brug er halveret, mindre tydeligt i byerhvervene. Den lille besidder i landbruget værnedes mod proletariseringen gennem organiseringen i andelsbevægelsen, gennem jordlovgivningen og 1930'ernes kriselovgivning. Den lille besidder i håndværk, industri og transport værnedes først og fremmest gennem de dårlige betingelser for opkomsten af en dansk storindustri: mangelen på råstoffer, konkurrencen fra England og Tyskland m.v. Desuden gennem de bedre muligheder for en forøgelse af produktivkraften i den lille virksomhed (elektromotoren m.v.) og endelig gennem de stadigt fornyede behov for småvirksomheder i lavprofitområder (reparation, vognmandskørsel o.l.), som den store kapital ikke investerer i, men som den har interesse i, for så vidt en stor mængde småkapitaler under gennemsnitsprofitraten giver rum for ekstraprofit.

Det sidste er vigtigt. Måske er det overhovedet forkert at forlange det kapitalistiske samfunds almene befolkningslove demonstreret særskilt i et lille område som Danmark. Landets erhvervs- eller kapitalstruktur må ses i sammenhæng med den internationale kapitalstruktur, navnlig med dens nærliggende tyngdepunkter i England og Tyskland, de danske småvirksomheder således i sammenhæng med den internationale storkapitals behov. Og navnlig er det måske forkert at ville påvise tendensen for et mindre tidsrum som mellemkrigstiden, der for Danmarks vedkommende i

udpræget grad var karakteriseret ved en stagnerende kapitalakkumulation, som indebar en konservering af de overleverede strukturer.

Besidderne

Ovenfor har vi inddelt befolkningen i to store grupper, dem der besidder produktionsmidler og dem, der ikke gør det. Dette er en meget grov inddeling, som ikke er identisk med klassestrukturen. De to grupper er ikke identiske med hhv. den udbytende og den udbyttede klasse. Kun en del af de besiddende er kapitalister, d. v. s. produktionsmiddelejerne, som udbytter lønnet arbejdskraft. Også arbejdere med egne produktionsmidler, f. eks. husmænd og små håndværksmestre uden svende, tilhører den. De er ikke kapitalister og deres produktionsmidler ikke kapital i dette ords egentlige forstand. Kapitalister bliver de først i det øjeblik, de køber arbejdskraft og bruger den i produktionsprocessen, som derefter antager karakter af merværdiproduktion. Imellem kapitalisterne og arbejdere med egne produktionsmidler findes en stor gruppe af småbesiddere, som nok bruger lønnet arbejdskraft, men selv deltager i den umiddelbare produktionsproces, og hvis arbejde ofte er nødvendigt for driften.

Til besidderne hører yderligere cirkulations sfærens, d. v. s. vare- og pengehandelens besiddere. Deres ejendom er ikke kapital i form af produktionsmidler, men kapital i form af varer og penge. Den arbejdskraft, de køber, producerer derfor ikke merværdi. Den realiserer merværdi. For at varernes værdi og dermed deres merværdi kan realiseres, skal de sælges. Cirkulationsarbejdet er derfor et nødvendigt led i merværdi- og kapitalakkumulationen, men det er ikke i sig selv merværdiproduktion, og cirkulationens arbejdere er ikke merværdiproducenter, d. v. s. produktive arbejdere i kapitalistisk forstand. Ikke desto mindre er der også her tale om udbytning. Handelstransaktionen afkaster en profit, og hvis ikke denne profit overstiger lønnen til arbejderne samt de øvrige omkostninger, med et beløb, der ligger i nærheden af den gennemsnitlige profitrate for alle kapitaler, også de produktive, er den handlendes eksistens som besidder truet.

Også blandt cirkulations sfærens besiddere er der store og små. Også her må vi skelne mellem dem, der udbytter arbejdskraft, og dem, der ikke gør det, og midt imellem eller hen over disse to grupper konstatere en gruppe af handlende med kun én eller få lønarbejdere, besiddere, hvis arbejdskraft er nødvendig for den daglige drift.

Vi kan hermed konkludere, at gruppen af besiddere er højst forskelligartet og deler sig i flere undergrupper. Kapitalistklassen udgør kun en del af den, og kapitalistklassen må atter opdeles i storkapital og småkapital. Kapitalistklassens kernetropper er den store industrikapitals besiddere, i Danmark f. eks. F. L. Smidths og de store skibsværfters ejere, dens periferi er gårdmænd og mindre håndværksmestre.

Hvad der komplicerer billedet yderligere er det nævnte forhold, at kapitalens agenter ingenlunde alene er dens besiddere. I mange tilfælde er

det direktører og andre højere funktionærer, der forvalter den. Rigtignok er direktørerne ofte medejere, men ikke altid. Sammenligner man f. eks. en gårdmand med en skibsværftsdirektør uden aktier, træder svagheden ved vores indledningsvise distinktion mellem besiddere og besiddelsesløse klart frem.

»Borgerskab« og »småborgerskab«

I marxistiske klasseanalyser opererer man ofte med betegnelserne borgerskab og småborgerskab. Ved småborgerskabet forstås i reglen småbesiddere, som enten slet ikke eller kun i begrænset omfang køber fremmed arbejdskraft, og som selv deltager i den umiddelbare produktion. Ved borgerskabet forstås besiddere, som helt hviler på fremmed, købt arbejdskraft.

Betegnelserne er ligesom klassebegrebet ikke opfundet af Marx, men stammer fra feudaltidens bysamfund, hvor borgerskabet var en nøje afgrænset, privilegeret stand, bestående af dem, der havde løst borgerbrev. Borgerskabet var igen inddelt i storborgere (købmændene) og småborgere (håndværkere og kræmmere). Betegnelserne er således historiske levn, som ikke er udledt af kapitalanalysen.

Ud fra de sammenhænge, vi har været inde på, fremgår det, at de gamle klassebetegnelser er overmåde mangelfulde. Småbesiddere, som ikke køber arbejdskraft, indgår ikke i det kapitalistiske samfunds fundamentale klasse modsætning. De udgør derfor ikke i egentlig forstand nogen klasse, men en diffus og labil gruppe, der står i et usikkert og modsætningsfuldt forhold til klasserne og modsætningen mellem dem. Det klareste udtryk for tvetydigheden er i Danmark husmændene. Den anden del af det såkaldte småborgerskab, dem der udbytter købt arbejdskraft, indgår pr. definition i kapitalistklassen. Skal man skelne dem fra et borgerskab bestående af større kapitalister, bliver skellet et mere eller mindre tilfældigt antal af beskæftigede lønarbejdere. Eller man kan trække skellet på grundlag af besidderens egen arbejdsindsats. Hvor den er nødvendig for virksomhedens drift kalder man ham for småborger, hvor den ikke er det, regner man ham til borgerskabet.³ Også dette er et tilfældigt og flydende skel. I streng polit-økonomisk forstand er den eneste holdbare distinktion den mellem arbejdskøbere og ikke arbejdskraftkøbere. Betegnelsen småborgerskabet er altså ikke nogen klassebetegnelse, men en relativt vag gruppebetegnelse.

Som sådan er den imidlertid brugbar. De små besiddere har en række fællestræk, navnlig når deres bevidsthedsformer, som vi endnu ikke er kommet til, trækkes ind i billedet. Økonomisk står de i modsætning til de større besiddere, hvis konkurrence truer dem med proletarisering, og som ofte optræder som deres direkte udbyttere i rollen som kreditorer. Vejen til den endelige proletarisering går for småborgeren oftest over en stadig dybere afhængighed i form af en voksende gældsbyrde og en stadig mere intensiv arbejdsindsats for småbesidderen og hans familie, bl. a. til erstatning af den arbejdskraft, han ikke længere har råd til at købe.

For den mindre virksomhed er det desuden karakteristisk, at formålet med bedriften ikke er egentlig kapitalakkumulation, men ud over virksomhedens reproduktion kun tilvejebringelse af midler til småbesidderfamiliens eget underhold. Formålet er produktion af varer, hvis salg kan indbringe penge til køb af forbrugsgoder, altså det vi kalder simpel vareproduktion til forskel fra den kapitalistiske vareproduktion, hvis formål er profit med stadig akkumulation for øje.

En række mindre fællestræk for småbesidderne som helhed og for de enkelte grupper af småbesiddere skal vi vende tilbage til. Betegnelsen borgerskabet er ligeledes en tvivlsom kategori. En præcis betydning har den kun som betegnelse for klassen af kapitalejere. Imidlertid har vi nævnt, at kapitalen kan og bliver forvaltet af andre end dens ejere. Skal de betroede funktionærer, de »fungerende kapitalister«, da regnes med til borgerskabet? Og i fald klassen af kapitalejere helt forsvinder som befolkningskategori, og det er ikke alene en logisk mulighed, men en konstaterbar tendens i det kapitalistiske samfund, hvor først aktieselskaber, siden offentlige og halvoffentlige institutioner i stadig højere grad træder ind som ejere, hvad skal vi da med betegnelsen borgerskabet? Ejendommen er en logisk nødvendighed i vareøkonomien, men privatejendommen til produktionsmidlerne er det ikke. Kapitalistklassen eller borgerskabet forgår, men kapitalen består. Tilbage som befolkningskategori er da kapitalens agenter, de institutionelle funktionærer, f. eks. det højere bureaukrati i de østeuropæiske statskapitalistiske samfund. Men det har vel næppe mening at kalde det for borgerskabet.

Trods denne svaghed bruger vi alligevel betegnelsen. Den er som »småborgerskabet« en historisk, ikke en logisk kategori. Historisk er den anvendelig på Danmark i den periode, vi her interesserer os for og er det endnu.

Såvidt de teoretiske begreber for besiddergruppen. Der er adskilligt flere væsentlige betragtninger, som vi må udelade her. Med det anførte har vi rejst flere problemer end vi har løst. Hensigten har været at gøre det klart, at begreberne »besiddere«, »småborgerskabet« og »borgerskabet« må sættes i relation til kapitalbegrebet, førend deres mere præcise betydning fremgår, d. v. s. deres klasseindhold eller mangel på samme. Dette indebærer bl. a., at man må forholde sig kritisk til den måde, Marx og Engels anvender disse begreber på i de tidlige skrifter, f. eks. »Det kommunistiske manifest«. Og det indebærer, at der kan tages højde for en række primitive borgerlige indvendinger mod den marxistiske klasseanalyse.

Apropos disse indvendinger skal vi nu gå over til det alvorligste problem for en konkret, historisk analyse som den, vi forsøger her. Hvordan bringer vi klasseteorien i forbindelse med et bestemt stykke historisk virkelighed? Hvordan bestemmer vi de forskellige gruppers størrelse og bevægelserne heri? Hvordan »operationaliserer« vi, som det hedder i den borgerlige samfundsvidenskab? Lad os indledningsvis konstatere, at en nøjagtig bestemmelse er umulig. Og vi er så frække at tilføje, at dette ikke bekymrer os voldsomt. En teoris gyldighed står og falder ikke med, om

dens enkelte elementer lader sig henføre til en iagttagelig virkelighed. Når den borgerlige empirisme hævder noget sådant, er det kun et udtryk for dens egen overfladiskhed.

En nøjagtig bestemmelse er umulig, dels fordi de kategorier, vi opererer med ikke optræder klart adskilte i den konkrete virkelighed, dels fordi det kildemateriale, vi har til rådighed, f. eks. folketællingerne, er struktureret efter andre kategorier end vore.

Det første kan belyses ved et par eksempler. En husmand på et brug med en stor gældsprocent og et udbytte, der ikke er stort nok til familiens underhold, hvor han må sælge sin arbejdskraft en del af tiden, mens han måske til andre tider hyrer en daglejer til tærskning eller lignende. Er han besiddere, når hans kreditorer ejer det meste af hans ejendom? Er han kapitalist, fordi han lejlighedsvis køber fremmed arbejdskraft? Er han lønarbejder? Disse spørgsmål kan uddybes og besvares nogenlunde præcist, men det ændrer ikke ved det faktum, at han forener flere kategorier og derfor ikke lader sig placere klart i en optælling. Et andet eksempel: En bager, der beskæftiger tre svende og to damer i butikken og selv arbejder med, skønt forretningen måske godt kunne køre uden hans direkte medvirken. Hvor skal vi placere ham, i produktionssfæren eller cirkulationsssfæren? I borgerskabet eller i småborgerskabet? Et tredje eksempel: En ejendomsmægler med to ansatte og en indkomst, svarende til afkastet af en industrivirksomhed med 10 ansatte, men uden andre »produktionsmidler« end en smule kontorinventar og en bil eller hestevogn. Er han kapitalist? Tilhører han borgerskabet eller småborgerskabet? Det afhænger bl. a. af om opsparingen af den store indkomst er placeret i en villa ved rivieraen eller i aktier, hvilket i reglen ikke fremgår af statistikken.

Det siger sig selv, at en nøjagtig opdeling af befolkningen på forhånd er umulig, lige som det siden skal vise sig lige så umuligt at opnå klare tal for de besiddelsesløse. Hvad vi kan nå til, er kun et meget groft omrids af klassestrukturen og en omtrentlig angivelse af hovedtendenserne i bevægelsen. Her bliver omridset ekstra groft, fordi tiden og ressourcerne er knappe.

Af *bilag 1* fremgår det, at antallet af »selvstændige« ved folketællingen 1921 var 430.325. I 1940 var tallet reduceret til 418.693. Betegnelsen »selvstændige« dækker ikke helt vore »besiddere«, idet folketællingerne herunder har medregnet »overordnet personale«, d. v. s. direktører, salgschefer, kontorchefer o. l.⁵ Med dette forbehold kan vi konstatere et svagt fald i antallet af besiddere, altså en svag proletariseringstendens. Den absolutte nedgang i antallet var således ubetydelig. Det relative fald væsentligt større. Fra i 1921 at udgøre 32,3% af den stadigt voksende erhvervsaktive befolkning var de »selvstændige« i 1940 nede på 23%.

Opdelingen i »borgere« og »småborgere« er vanskeligere. Her kan folketællingen ikke hjælpe os. Vi har været henvist til erhvervstællingerne af 1925 og 1935 og kan derfor kun fremstille udviklingen mellem disse to år, og det endda kun for håndværks- og industrivirksomheder (se *bilag 2*). Af virksomheder uden lønnet arbejdskraft var der i 1925 ialt 44.104, i 1935 51.384. Antallet af disse »rene« småborgere var således stigende. Gruppen

er som omtalt meget labil, idet der er glidende overgange mellem disse små besiddere og proletariatet.

Antallet med 5 arbejdere eller derunder var i 1925 38.033 og i 1935 42.337. Vi henregner også denne kategori til småborgerskabet, idet en stor del af dem har været umiddelbare producenter. De beskæftigede i 1925 116.106 arbejdere, i 1935 125.692 arbejdere, i procent hhv. 33 og 30% af den samlede arbejdsstyrke i håndværk og industri. Deres relative andel af arbejdsstyrken var således trods den absolutte fremgang faldende.

Af virksomheder med fra 6 til 100 arbejdere var der i 1925 6.735, i 1935 8.195 med hhv. 139.635 arbejdere og 171.591 arbejdere.

Af virksomheder med over 100 arbejdere var der i 1925 317 med ialt 96.004 arbejdere, i 1935 380 virksomheder med ialt 113.893 arbejdere.

Den største gruppe med den mest markante vækst var således de mellemstore virksomheder, men også de store viste fremgang. Hovedtenden- sen bliver således, at borgerskabet styrkedes svagt i forhold til småborger- skabet i industri og håndværk.

De besiddelsesløse

Det er anført, at de besiddelsesløse udgør en stadigt voksende del af befolkningen. Vi skal herefter behandle denne gruppes interne struktur. Lige som ikke alle besiddere er kapitalister, er ikke alle besiddelsesløse producenter af kapital eller merværdi. Merværdiproducenterne, *de produktive arbejdere*, udgør iflg. Marx' formulering af den kapitalistiske akkumulations almene lov⁴ en relativt aftagende del af de besiddelsesløse, skønt deres antal stiger absolut. Jo mere kapitalen vokser, jo flere arbej- dere er der behov for. Derfor stiger antallet af produktive arbejdere. Men samtidigt sker der det, at den maskinelle industris fremvækst frisætter arbejdskraft, fordi produktivkraften gennem maskindriften øges, således at en arbejder nu kan udrette, hvad tidligere ti arbejdere udrettede. Der- med falder behovet for arbejdskraft. Da proletariseringen skrider frem i øget tempo, vokser gruppen af besiddelsesløse, hvis arbejdskraft ikke finder anvendelse i merværdiproduktionen, både absolut og relativt. Der fremkommer et befolkningsoverskud. Den overskydende arbejdskraft må nu anvendes andetsteds eller henvises til gruppen af ikke-beskæftigede, den industrielle reservearme, som Marx kalder det.

Lad os først se på de alternative beskæftigelsesmuligheder. Først cir- kulationssfæren, hvor der som nævnt ikke produceres merværdi, men hvor denne realiseres. Med den stadigt voksende og stadigt mere differentiere- de varemængde og med væksten i pengeomsætningen, vokser behovet for arbejdskraft i cirkulationssfæren. Også her kan koncentration og centrali- sering (f. eks. selvbetjening) med tiden mindske behovet for arbejdskraft relativt, og her som der er behovet afhængigt af, hvor stor en del af arbejdet der varetages af besidderen selv. Men den generelle tendens er, at antallet af cirkulationsarbejdere stiger såvel relativt som absolut i forhold til antallet af arbejdere.

Såvel de produktive arbejdere som cirkulationsarbejderne er direkte involverede i den kapitalistiske akkumulationsproces. Uden for denne findes imidlertid også behov for arbejdskraft. Den aflønnes ikke af kapitalen som sådan, skønt lønnen også her i sidste instans stammer fra merværdien og derfor gør indhug i den samlede merværdimasse. Den største gruppe blandt de uproduktive arbejdere finder vi frem for alt i de offentlige institutioner. Med statsfunktionernes vækst (uddannelse, sundhedsvæsen o. s. v.) under den udviklede kapitalisme, vokser behovet for denne type arbejdskraft. Mængden af besiddelsesløse, som inddrages her, stiger absolut og relativt i forhold til hele befolkningen, idet dog merværdimassen sætter grænser for, hvad samfundet har råd til. I perioder med stærk stigning i arbejdets produktivkraft og dermed i merværdiraten kan et mindre antal produktive føde en voksende antal uproduktive, men loftet sænkes i krisetider.

Og nu gruppen af besiddelsesløse arbejdsdygtige, hvis arbejdskraft der ikke er brug for. Denne gruppe omfatter langt flere end dem, der i daglig tale kaldes arbejdsløse, og som samfundet registrerer som sådanne, d. v. s. de organiserede arbejdere, som indtil fornylig har været i arbejde, men har mistet det. »Den industrielle reservearmé«, altså den overskydende arbejdskraft, har flydende grænser til såvel den besiddende del af befolkningen som til de beskæftigede besiddelsesløse. En del småbesiddere, der lever på et eksistensminimum som småmestre, husmænd, småhandlere o. l., ville med glæde lade sig proletarisere, hvis de kunne sælge deres arbejdskraft. En del af de beskæftigede arbejdere er kun delvist beskæftigede ved sæsonarbejde o. l. og glider ud og ind af arbejdsløsheden. Til reservearmeen hører desuden arbejdsdygtige unge, som endnu ikke har solgt deres arbejdskraft og enten kamouflerer arbejdsløsheden under en eller anden form for uddannelse eller er uorganiserede. Endvidere kvinder, som ikke kan sælge deres arbejdskraft og derfor forbliver hjemmegående. Og ældre arbejdere, som glider ud af produktionsprocessen i en endnu arbejdsdygtig alder. Fra begge ender indsnævres det åremål, hvor arbejderne beskæftiges, i den ene ende ved længere ophold på uddannelsesinstitutionerne, i den anden ende ved at pensionsalderen ikke følger stigningen i levealderen. Med den voksende arbejdsdeling og deraf følgende specialisering af arbejdskraften, bliver gruppen af arbejdere, som kun er arbejdsdygtige eller kvalificerede til noget bestemt, større.

Endelig er der de uarbejdsdygtige besiddelsesløse, pauperne, som man kaldte dem i det 19. århundrede, d. v. s. dem, der må underholdes ved almisser fra private og navnlig fra det offentlige. Vi har nævnt de gamle og de unge. Dertil invalider, midlertidigt syge, enlige mødre o. s. v. Også denne gruppes grænser er flydende. Begrebet uarbejdsdygtighed er overordentlig vagt, og de kriterier som sættes overordentlig tilfældige.

Før velfærdsstatens opkomst var gruppen meget påfaldende p. g. a. tigteri o. l. »Handel og betleri frabedes« står der endnu på dørene i gamle huse. Nu har offentlige almisser og institutioner efterhånden gemt den af vejen. Ikke desto mindre er det denne gruppe, som er vokset absolut og relativt stærkest. Også dens medlemmer er officielt blevet integreret i det

borgerlige samfund som ligeberettigede borgere til fordel for det socialdemokrati, som har talt deres sag. Pauperiet er ikke længere socialt degraderende, i hvert fald ikke officielt. Vi skal vende tilbage til denne integrations politiske betydning.

»Arbejderklassen« og »mellemlagene«

Lige som »borgerskabet« og »småborgerskabet« er hyppigt anvendte, men vage betegnelser for gruppen af besiddere, således er »arbejderklassen« og »mellemlagene« det for de besiddelsesløses vedkommende. Også de må relateres til kapitalbegrebet, førend deres præcise klasseindhold kan bestemmes.

Også betegnelsen »arbejderklassen« er en historisk betegnelse fra før kapitalteoriens tid. Nutildags gælder betegnelsen vel i daglig tale de under LO organiserede arbejdere og uorganiserede med tilsvarende erhverv, måske med undtagelse af HK-området. I politøkonomisk forstand indgår kun de produktive arbejdere og i anden række cirkulationsarbejderne i den direkte klasse modsætning til kapitalen. De uproduktive arbejdere uden for den egentlige kapitalistiske akkumulationsproces indgår ikke, skønt også de sælger deres arbejdskraft mod løn og skønt deres arbejde indirekte er nødvendigt for akkumulationen. Man kan vælge at regne alle lønarbejdere til arbejderklassen, som KFML gør det, men derved ser man bort fra det centrale, nemlig udbytningen. Man kan modsat vælge at lade betegnelsen gælde alene for de produktive og cirkulationsarbejderne, men derved udelukker man en række grupper, hvis forhold meget ligner deres, f. eks. jernbanearbejdere, kommunalarbejdere o. l. Hovedsagen er, at der er tale om et valg, som enten ikke er præcist i politøkonomisk forstand, eller som ikke er brugbart historisk konkret. Afgrænsningen bliver under ingen omstændigheder nøjagtig, hvad vi som sagt tager os forholdsvis let, blot en tilnærmet vurdering af størrelsesforholdene kan opstilles.

Arbejderklassen er således ingenlunde et præcist begreb, hvad angår afgrænsningen til andre grupper af befolkningen. Det samme gælder den gængse underopdeling af klassen. Faglærte og ufaglærte. De faglærte igen i fag. Den går på tværs af vores distinktion mellem produktive arbejdere, cirkulationsarbejdere og uproduktive arbejdere iøvrigt.

»Mellemlagene« er modsat de øvrige en forholdsvis ny betegnelse, opstået i den marxistiske klasseteori som betegnelse for de lønarbejdere, der ikke regnes til arbejderklassen, men som hvad angår »social status« og indkomst rangerer højere, d. v. s. funktionærer, mellemteknikere, ingeniører, i den offentlige sektor lærere, hospitalslæger, socialrådgivere, kontorpersonale af forskellig art. Dog regnes de højest lønnede funktionærer, i den private sektor direktører, salgschefer o. l., i den offentlige departementschefer o. l., d. v. s. kapitalens og statens centrale agenter, normalt ikke med. M. a. o. har vi her at gøre med en virkelig brokkasse, hvor man placerer dem, der ikke kan puttes ind andre steder. Set ud fra kapitalforholdet hersker der stor forvirring. Mellemt teknikere og ingeniører er i

reglen produktive arbejdere, de private funktionærer cirkulationsarbejdere, de offentligt ansatte er uproduktive, og hvor går i politøkonomisk forstand grænsen til de højest betalte lønarbejdere, som ikke regnes med?

Imidlertid kendetegnes »mellemlagene« af en række fællestræk, som gør betegnelsen meningsfuld, navnlig dette, at de er tilknyttet kapitalen og staten som betroede »medarbejdere« med månedsløn og overhovedet fastere ansættelsesforhold. Desuden en række sociale mønstre, som vi skal vende tilbage til. Gruppen er som nævnt voksende, både absolut og relativt. Overhovedet udgør den ved siden af den gruppe, vi har kaldt pauperne, som vi med et pænere ord nu kan kalde de sociale klienter, det stærkest voksende og bl. a. derfor socialt, økonomisk og politisk mest betydende element i den seneste befolkningsudvikling.

Velvidende at »arbejderklassen« og »mellemlagene« set fra et objektivt økonomisk standpunkt er mangelfulde betegnelser, bruger vi dem alligevel. Sagen er jo den, at kapitalanalysen nok er vort udgangspunkt, men at klasseanalysen ikke uden videre kan udledes af kapitalbegrebet. En række politiske og bevidsthedsmæssige forhold må inddrages, som rækker ud over kapitalbegrebet og må beskrives historisk konkret. Dem har vi endnu ikke inddraget, kun antydnet hist og her.

Skellet mellem arbejderklasse og mellemlag lader sig ikke trække skarpt op. Ved en nøjere gennemgang kunne man sætte mere præcise, men nødvendigvis arbitrært satte grænser. Spørgsmålet er, om et sådant arbejde er umagen værd.

Folketællingerne opererer med betegnelsen »funktionærer« som tredje kategori ved siden af »selvstændige« og »arbejdere«. Tager vi de grove handsker på og lader »funktionærerne« dække det, vi kalder mellemlagene, får vi en klar tendens i perioden. »Funktionærerne« udgjorde i 1921 12,5%, i 1940 19,7% af den erhvervsaktive befolkning (jfr. bilag 1). Altså en klar vækst i mellemlagene.

Det fremgår af *bilag 1*, at væksten faldt i »handel og omsætning«, hvor »funktionærernes antal steg fra 60.683 til 130.603, og i den offentlige sektor, inclusive de liberale erhverv hvor antallet steg fra 26.781 til 101.622. Den offentlige sektor satte dermed sit stærke præg på befolkningsudviklingen.

Folketællingernes »arbejdere« talte i 1921 734.335, i 1940 876.645, hhv. 55,2% og 50% af den erhvervsaktive befolkning, altså en absolut stigning og et svagt relativt fald. Til disse tal er at sige, at kategorien »husgerning m. m.« er inddraget i 1921-tællingen, men ikke i 1940, hvor husgerning åbenbart ikke mere betragtes som erhverv. Stigningen har således været væsentligt større, end tallene viser, og det relative fald i det mindste elimineret.

Antallet af »arbejdere« i landbruget faldt med ca. 20.000 fra 261.826 til 246.641. I håndværk og industri steg det som følge af den fortsatte industrialisering fra 251.197 til 477.530, altså næsten en fordobling. I transportsektoren mindre, men dog stærkt fra 29.336 til 53.748.

I handel og omsætning steg antallet fra 32.241 til 56.878, altså procentvis lige så meget som industriarbejderne.

Vores distinktion mellem produktive, uproduktive arbejdere og cirkulationsarbejdere lader sig ikke umiddelbart anvende på disse tal, eftersom den går på tværs af distinktionen mellem »funktionærer« og »arbejdere«. Men en stærk tendens til stigning i antallet af uproduktive arbejdere, specielt i gruppen af offentlige »funktionærer«, lader sig vel spore, hvori- mod forholdet mellem produktive og cirkulationsarbejdere ikke er forryk- ket væsentligt.

II KLASSERNES POLITISKE UDVIKLING – KLASSEKAMPENS UDVIKLING

Hidtil har vi set på befolkningsstrukturen ud fra de enkelte gruppers objektive økonomiske placering. Herefter inddrages de sociale, politiske og bevidsthedsmæssige forhold. Ikke sådan at forstå, at der hermed er tale om et nyt helt uafhængigt udsnit af virkeligheden. Den objektive økonomiske indsigt følger os undervejs. Omvendt heller ikke sådan, at de politiske forhold retsløst afledes af økonomien. Det kan ikke lade sig gøre. Hvad vi forsøger er at udpege nogle politiske hovedtendenser i perioden, som siden kan anvendes under den konkrete historiske gennemgang af den politiske udvikling i næste afsnit. Først skitseres, hvad man i hovedsagen kan sige alment om bevidsthedsformerne ud fra kapitalbegrebet.

Til forskel fra tidligere produktionsmåder opbygger kapitalismen så at sige selv en række tilsløringer af sit væsen, ikke blot i arbejderens bevidsthed, men i hele befolkningens.

Fremstillingen af kapitalens bevidsthedsformer er en længere historie. Vi skal nøjes med et par hovedpunkter. For det første lønfetischen, som Marx kalder det. D. v. s. den illusion, at det, arbejderens sælger og får betalt i lønnen, er hans arbejde, ikke blot hans arbejdskraft. Sagen er den, at arbejderens sælger sin arbejdskraft i et bytte, som udmærket kan være et lige bytte, d. v. s. en udveksling af lige store værdier. Herunder betragtes kun arbejdskraftens bytteværdi, ikke dens brugsværdi. Under kapitalistens forbrug af dens brugsværdi i arbejdet producerer arbejderens værdi, og denne værdi er større end arbejdskraftens. Heri ligger netop merværdien, d. v. s. den kapitalistiske udbytning, det ubetalte arbejde. Idet den under arbejdet producerede værdi sættes lig arbejdskraftens værdi, tilsløres udbytningen, d. v. s. den fundamentale modsætning mellem kapitalisten og arbejderens. Derimod ikke modsætningen m. h. t. lønnens størrelse. For at opnå et lige bytte mellem løn og arbejdskraft må arbejderne konstant føre lønkamp. Modsætningen til kapitalen er heri ikke antagonistisk. Lønkampen er ikke en kamp mod lønarbejdet, merværdien og kapitalen som sådan, men en kamp mellem to handelspartnere, hhv. sælgerne og køberne af arbejdskraft, om prisen på varen. Denne modsætning fremgår klart og tydeligt for begge parter og for enhver trediepart. Fagforeningerne, arbejdsgiverforeningen og overenskomstforhandlingerne imellem dem, er de organisatoriske udtryk for den. Som under enhver anden handel forudsættes det logisk, at parterne gensidigt anerkender hinandens ejendomsret og hinandens frihed til at disponere over ejendommen, arbejderne over deres arbejdskraft, arbejdskraftkøberne over den kapital, hvorefter en del udlægges til løn.

På samme måde som arbejderens, når byttet er sket, kan bruge lønnen til, hvad han vil, kan kapitalisten bruge den vare, han har købt, d. v. s.

arbejdskraften inden for købekontraktens (overenskomstens) grænser. I sin virksomhed bruger han derefter arbejdskraften og produktionsmidlerne, som han også har købt. Også han skal have noget ud af det og får det gennem virksomhedens afkast, profitten. Dermed har den i løn og produktionsmidler investerede kapital avlet ny kapital. Det fremgår ikke umiddelbart, at profitten hidrører fra merværdien, det ubetalte merarbejde. Tværtimod ser det ud som om kapitalen virkelig forøgede sig selv. Denne illusion kalder Marx for kapitalfetisken.

Den omstændighed, at arbejder og kapitalist står over for hinanden som frie og lige vareejere på samme måde som arbejderen står over for sin købmand, fører logisk til en gensidig anerkendelse af den indkomst, de hver for sig har af handelen, hhv. lønnen og profitten. I en betrængt situation kan begge parter derfor henvise til, at der må være et rimeligt forhold mellem de to indkomstformer. Hvis der f. eks. indføres lønstop, må man også have et pris- og avancestop. Illusionen om de ligeberettigede indkomstformer kalder Marx for *revenubevidsthed*.

For revenubevidstheden er befolkningen økonomisk inddelt i disse ligeberettigede indkomstgrupper. For en politisk betragtning bliver de til socialpartnere, som har modstridende interesser, men som ikke kan undvære hinanden. For at man kan sælge sin arbejdskraft og opnå lønindkomst, må der være en køber. For at man kan sætte sin virksomhed i gang og opnå profit, må der være arbejdskraft til. Hvis man presser hinanden for hårdt, truer man hinandens eksistens og dermed sig selv. Bevidstheden herom har man kaldt *socialpartnerbevidsthed*.

De ovennævnte tilsløringer af økonomiens politiske karakter, altså udbytningen, sørger økonomien selv for. De opstår spontant, og de er omvendt nødvendige for at kapitalismen kan bestå. Eller i hvert fald af afgørende betydning. Var udbytningen åbenlys, ville kapitalismen kræve en autoritær magtudøvelse og en irrationel ideologi, som kapitalismen selv har været med til at fjerne. Kapitalisten har fortsat ret til autoritær magtudøvelse i produktionsprocessen, d. v. s. til at »lede og fordele arbejdet«. Her disponerer han jo over den ejendom, han retmæssigt har købt. Men han har ikke ret til at være autoritær over for den frie arbejdskraftsælger før salget. En knægtelse af arbejdernes status som frie og lige vareejere, som den fandt sted i det tidlige borgerlige samfund, senere under fascismen og fortsat ved statslige indgreb over for lønnen, er farlige. Den kan true kapitalisternes egen status som vareejere, navnlig hvis den ikke argumenterer ud fra socialpartnerskabets fællesinteresser, »samfundsinteressen«, som Stauning kaldte det, men er blot og bar ensidig magtudøvelse mod den ene part. I krigs- og krisetider kan knægtelsen blive nødvendig. Da bliver det et spørgsmål, om henvisningen til samfundsinteressen holder, eller om den åbenlyse undertrykkelse skal tages i brug.

Men en knægtelse af arbejdernes borgerlige rettigheder, derunder deres frie ret til at sælge og organisere sig med henblik på salget af arbejdskraften, fører lige så lidt som en absolut eller relativ elendigørelse automatisk til indsigt i udbytningen og dermed til socialpartnerbevidsthedens sammenbrud, for ikke at tale om viljen til at afskaffe kapitalismen. Den mest

nærliggende spontane reaktion på knægtelsen er tilskyndelsen til at genoprette de borgerlige rettigheder i socialpartnerskabets navn. En anden mulighed er den fascistiske syndebooksfilosofi, som påkalder en stærk autoritær statsmagt for at knægte de skadelige elementer, f. eks. jøder og venstreorienterede, som er skyld i samfundets sygdom. Man finder sig i ophævelsen af de borgerlige rettigheder for derigennem at ramme andre borgere.

Socialstaten

Vi har hermed skildret de bevidsthedsformer, der opstår spontant af produktionsmåden i alles bevidsthed. Socialpartnerbevidstheden såvel som de borgerlige forestillinger og idealer om frihed og lighed har deres oprindelse i den kapitalistiske vareøkonomi.

Den hidtil højeste *politiske* form, den form, der har passet bedst til de skildrede bevidsthedsformer, og omvendt den form, de har passet bedst til, er socialpartnerstaten eller *socialstaten*.⁶ Herved forstås den stat, hvori arbejderklassen er integreret som formelt ligeberettiget partner, i modsætning til f. eks. den fascistiske eller den gammelborgerlige, autoritære stat, hvor statsmagten figurerer åbenlyst som et redskab i den herskende klasses tjeneste. Socialstaten er således det borgerlige parlamentariske demokratis hidtil højest udviklede form.

Den »neutrale« demokratiske stat

I socialstaten er statsmagten principielt frigjort fra enhver særinteresse. Særinteresser er legitime, men de tilhører og er begrænset til samfundets enkeltindivider eller grupper af sådanne, sluttet sammen i »interessegrupper«. »Interessegrupperne« er sidestillede. De står uden for og over for staten, der er neutral og står som »samfundsinteressens« udtryk over for særinteresserne og over for andre samfundsinteresser eller nationalinteresser. Dette indebærer f. eks. en klar og legitim modsætning mellem fagbevægelsen (særinteressen) og det socialdemokratiske regeringsparti (samfundsinteressen), som ingen kan have noget at indvende imod, heller ikke arbejderne. For hvis disse forlangte, at SD som regeringsparti skulle varetage arbejderklassens særinteresser, ville det være et slag mod netop det demokrati, som SD har været hovedkraften i at opbygge. Den formelle adskillelse mellem samfundet (særinteresserne, økonomien) og staten (almeninteressen, politikken) er et fundamentalt træk ved det kapitalistiske samfund. Dette træk har fra starten ligget til grund for statsopfattelsen i det danske socialdemokrati og for spaltningen af arbejderbevægelsen i en faglig/økonomisk og en politisk bevægelse.

Ved at organisere sig dobbelt, i én organisering vendt mod arbejdsgiverne, og i en anden vendt mod almeninteressen, træder arbejderklassen ind i det borgerlige samfund som en interessegruppe på lige fod med de øvrige og anerkender statsmagten, som en neutral instans eller i det mindste som

en instans, som det inden for rammerne er muligt at forvandle fra borgerlig klassestat til demokratisk, neutral stat.

Det bliver da arbejderklassens politiske hovedopgave at gøre statsmagten fri af borgerskabets særinteresser, d. v. s. at tilvejebringe en stat, der sikrer arbejderklassens økonomiske og politiske ligeberettigelse og dens materielle eksistensbetingelser under henvisning til den retfærdige fordeling af goderne.

Her i landet var et økonomisk stærkt småborgerskab på landet hovedkraften i demokratiseringsprocessens tidlige fase. Efterhånden som industrialiseringen skred frem, tog arbejderklassen føringen i kampen for det parlamentariske demokrati. Demokratiseringsprocessen i Danmark fik p.g.a. småborgerskabets styrke og borgerskabets relative svaghed, et forholdvis roligt forløb, der muliggjorde en temmelig smertefri politisk integration af arbejderklassen. Denne stilledes ikke som i Rusland og Tyskland over for en beslutsom og stærk reaktion, der gjorde det aktuelt at rive statsmagten ud af hænderne på borgerskabet for at gøre den til sit eget redskab. I stedet kunne man løfte pegefingern og i det borgerlige demokratis navn bevæge sig frem mod regeringstaburetterne.

Nået så langt var det imidlertid nødvendigt for Socialdemokratiet, hvis det i overensstemmelse med sin hidtidige politik ville holde sig på demokratiets grund, at fastholde den borgerlige opfattelse af staten som neutral instans og distancere sig fra den særinteresse, det oprindeligt selv repræsenterede, arbejderklassens. Dette faldt ikke det danske Socialdemokrati svært. Dets første statsminister, Stauning, fremhævede ved sin tiltrædelse 1924, at samfundsinteressen var partiets anliggende frem for klasseinteressen, og regeringens praksis, bl. a. over for arbejdskonflikten i 1925, viste at der var alvor bag ordene. Klassens interesser var definitivt placeret som særinteresse inden for det kapitalistiske systems rammer.

Demokratiseringsprocessen og den gradvise løsrivelse af statsmagten fra borgerskabets direkte herredømme, gjorde det nødvendigt også for borgerskabet at organisere sig i forhold til statsmagten, dels i interesseorganisationer, dels i parlamentariske partier, der på demokratiets grund kunne fremføre den ideologi og politik, der passede særinteressen bedst. Også for borgerskabets vedkommende måtte skellet mellem særinteressen, organiseret i interesseorganisationen, og den »rette« samfundsinteresse, organiseret i det politiske parti, være klart. Det parlamentariske parti måtte påberåbe sig en almengyldig fortolkning af samfundsinteressen, d. v. s. en almengyldig politisk ideologi, for at vinde troværdighed som eventuelt regeringsparti. Derfor kan de borgerlige partiers politik, så lidt som Socialdemokratiets, umiddelbart reduceres til borgerskabets, endsige den ene eller anden kapitalfraktions interesser. Deres politik udvikledes til en vis grad autonomt, uafhængigt af de krav, som klassegrundlagets særinteresser til enhver tid stillede. Selv om der f. eks. reelt var en snæver sammenhæng mellem industrien, organiseret i Industrirådet, og Det konservative folkeparti, var dette ikke entydigt domineret af industriens interesser. »Rene« politikere som Asger Carstensen og Christmas Møller, der ikke personligt repræsenterede bestemte erhvervsinteresser,

kunne præge partiets politik ud fra mere idépolitisk betonedede synspunkter. På samme måde som Socialdemokratiet i samfundsinteressens og det parlamentariske kompromis' navn, til stadighed måtte vende sig modificerende mod sit eget klassegrundlag, således også Det konservative folkeparti.

Det forum, de politiske partier appellerede til, var formelt og ideelt hele befolkningen, ikke blot den eller de grupperinger, hvis interesser udgjorde substansen i deres politik. De fremholdt hver især et almengyldigt idégrundlag, som deres vælgere som ideelt frie politiske individer kunne sammenholde med og vælge frem for andre meninger om »samfundets bedste«. Og det var partierne til skade, hvis deres modstandere over for offentligheden kunne stemple deres politik som interessepolitik.

Endnu i 1920'erne var offentligheden i Danmark ikke fuldt udviklet til et frit meningsmarked, hvor de politiske ideologier fremstilledes ved siden af hinanden som jævnbyrdige muligheder. Hovedparten af befolkningen hentedes stadig sine informationer og meninger udelukkende fra en partipresse, som ikke problematiserede, men blot til stadighed bekræftede det ideologiske standpunkt. Hver egn havde sin konservative, sin liberale og sin socialdemokratiske avis. Først med radioens gennemslag som statsligt medium i 1930'erne skabtes et frit marked. De store hovedstadsblades gradvise frigørelse fra den snævre partitilknytning, var et skridt i samme retning.

Dette indebar en åbenlys relativisering af de politiske ideologier, en tydeliggørelse af deres karakter af særstandpunkter, som medvirkede afgørende til en svækkelse af deres troværdighed og til afsløringen af særinteresserne bag dem.

Den demokratiske offentlighed, som gennem småborgerskabets og arbejderklassens politiske kampe etableredes op mod 1. verdenskrig, indledte i mellemkrigstiden sin forfaldsperiode. De forskellige politiske partiers frie konkurrence om de frie vælgeres tilslutning rummede i sig nødvendigheden af ideologiernes forfald. Konservatisme, liberalisme, socialliberalisme og socialisme mistede hver især deres almengyldighed og blev til særstandpunkter. De forvistes til principprogrammer, som hentedes frem ved festlige lejligheder, men hvis ord for de fleste blev talemåder, som politikerne anvendte for at besmykke og legitimere en stadigt mere åbenlys interessepolitik eller et selvstændigt magtstræb fra partiets side for magtens egen skyld.

I stedet trådte som almen fælles ideologi pluralismen. Demokratiet defineredes som det system, der tillod en fri brydning af særstandpunkter og særinteresser. Holdningen til dette demokrati blev den afgørende politisk-ideologiske skillelinje i 1930'erne. Den fælles kamp mod hhv. den fascistiske og den kommunistiske trussel indebar, at den definitive afideologisering blev udsat til tiden efter 2. verdenskrig. Ved at slå fascisme og kommunisme, herunder ikke blot DKP, men samtlige venstretendenser og oppositionelle elementer i arbejderklassen, i hartkorn, opnåede man med Socialdemokratiet som allestedsnærværende vagthund, trods forfaldet, at stabilisere det borgerlige demokrati effektivt.

Det parlamentariske demokratis centrale funktion er at reducere klassemodsatningen til en modsætning mellem forskellige ligeberettigede standpunkter m. h. t. almeninteressen. Reelt er det ligegyldigt i denne forbindelse, hvad disse standpunkter eller ideologier går ud på, blot de anerkender almeninteressen som sådan og hinanden som ligeberettigede. Eller rettere: Demokratiet funktion er at inddrage arbejderklassen under det borgerlige samfunds almeninteresse, d. v. s. nationalkapitalens interesse, således at den lægger sine politiske mål her indenfor og i forhold hertil definerer sin egen klasseinteresse som særinteresse og sin målsætning som en blandt flere, samtidigt med at den anerkender borgerskabet som legitim modstander og forhandlingspartner.

Dette er ikke at forstå som en snedigt udtænkt strategi fra borgerskabets side. Det var ikke borgerskabet, der stillede demokratiet op som en fælde for arbejderklassen, selvom dets klareste hoveder havde indset det smarte heri. Tværtimod var arbejderklassen selv sammen med dele af småborgerskabet hovedkraften i at stille demokratiet på fode og forsvare det. Det lå der ikke nogen tåbelig naivitet eller godtroenhed i fra arbejderklassens side, men en klar veldefineret interesse. Som klasse, eller rettere interessegruppe, styrkede den reelt sine positioner ved at kæmpe for demokratiet og derigennem vinde indflydelse på statsmagten. De mest kendte nærliggende alternativer var den gammelborgerlige autoritære stat, eller den fascistiske. Der er altså ikke tale om borgerskabets list. Snarere om en slags historiens list.

Såvidt demokratiseringsprocessen. Vi skal nu gå over til det andet aspekt af socialstatens udvikling, statsmagtens vækst eller statsinterventionismen.

Statsinterventionismen

I det foregående har vi set de politiske former i forhold til bevidsthedsformerne. Bl. a. har vi forstået demokratiet ud fra de i vareøkonomien fundede begreber om frihed og lighed. Og vi har hæftet os ved adskillelsen mellem økonomi/særinteresse og politik/almeninteresse og dens organisatoriske udtryk i adskillelsen mellem interesseorganisation og parlamentarisk parti. Der er i høj grad tale om illusioner, omend særdeles håndfaste sådanne, som udspringer af statens centrale funktion: at opretholde kapitalforholdet, d. v. s. klassemodsatningen, ved at tilsløre denne og finde en bevægelsesform, hvorunder den ikke bliver fatal for systemet.

Men staten har desuden en række direkte økonomiske funktioner, der på sæt og vis peger i stik modsat retning. Mod en stadig større sammenhæng mellem økonomi og politik. Kapitalen har i voksende grad behov for hjælp ude fra, fra staten, mest markant under krigs- og kriseperioder. Det gælder frem for alt fastholdelsen af et for kapitalen tåleligt lønniveau og overhovedet reguleringen af bevægelserne i priser og indkomster. Desuden varetagelsen af en række produktioner, som ikke direkte kan foregå under en kapitalistisk form, enten fordi dette umuliggøres eller vanskeligt

gøres p. g. a. produktionens karakter (uddannelse, sundhedsvæsen m. v.), eller fordi der er tale om en urentabel produktion.

Under den ustabile akkumulation efter 1914 blev statsindgreb stadig mere nødvendige. Den første kraftige bølge af statsinterventioner indtraf under og lige efter 1. verdenskrig. Den næste under krisen i 1930'erne, som stillede endeligt krav om en permanent konjunkturregulerende økonomisk politik fra statens side, hvis centrale punkt var kontrollen med lønnen. Med udgangspunkt i erfaringerne fra 1. verdenskrig og i modsætning til den mellemliggende periode, hvor partiet Venstre var gået i spidsen for forsøgene på at afvikle statsinterventionismen, udvikledes nu en omfattende økonomisk politik, der på mangfoldige områder stillede staten direkte over for de økonomiske interessegrupper og trak interessegrupperne ind i billedet på en hidtil ukendt måde. Den økonomiske politik måtte udformes i samråd mellem statens eksperter og interesseorganisationerne. Staten på sin side havde behov for at vide, hvor skoen trykkede. Kapitalfraktionerne havde behov for statens hjælp. Dette stillede interesseorganisationerne stærkere over for deres egne medlemmer. Over for disse kom organisationerne i mange henseender til at stå som statens forlængede arm, til den anden side som erhvervsinteressernes forlængede arm ind i statsapparatet. Der udvikledes her igennem en art alternativ politisk struktur til den parlamentarisk-demokratiske. Folketingets magt reduceredes, og inden for rigsdagen blev partierne i stadig højere grad udtryk for usminkede erhvervsinteresser, mens ideologierne trådte i baggrunden. Venstres flugt fra sine liberale positioner var mest iøjnefaldende. Socialdemokratiet forlod definitivt resten af de socialistisk/reformistiske mål, som endnu i 1920'erne havde rumsteret i partiet. Nok talte man om planøkonomi, men nu i helt abstrakt forstand uden noget langsigtet, endside noget socialistisk perspektiv. Socialdemokratiet repræsenterede ikke mere blot arbejderklassens interesser, men som regeringsparti først og fremmest den kapitalistiske stats interesser. Hvad situationen krævede var en underordning af arbejderklassen under almeninteressen.

Der lå heri en korporativistisk tendens, som kunne minde om arbejderklassens underordning i Tyskland og Italien. I visse socialdemokratiske kredse opstod da også sympatier for og paralleliseringer til tysk »planøkonomi«. Den afgørende forskel var imidlertid, at den autoritære magtudøvelse kanaliseredes gennem arbejderklassens egne organisationer, der hermed opretholdtes i modsætning til Tyskland, hvor såvel Socialdemokratiet som fagbevægelsen elimineredes. Dette var reelt til fordel for arbejderklassen, ikke blot fordi dens organisationer forblev intakte, men fordi dens umiddelbare økonomiske interesser var betydeligt bedre tilgodeset, end tilfældet ville have været under en venstre regering, for ikke at tale om et mere yderliggående borgerligt regime. Trods indgrebene og afdemokratiseringen fik da også Socialdemokratiet bred støtte i arbejderklassen.

Vi står således over for to modsatrettede tendenser i mellemkrigstidens politiske historie: en demokratisering, anført af Socialdemokratiet, og en afdemokratisering, anført af det samme Socialdemokrati. Efterhånden som det parlamentariske demokrati udviklede sig, blev det i voksende grad

halehæng til en autoritær magtudøvelse, som satte dets formelle karakter i relief. Klassemodsætningen fandt en ny bevægelsesform i interessekampen omkring den økonomiske politik, hvori interesseorganisationerne indgik som centrale led, og hvor vælgernes indsigt og indflydelse blev stadigt mere betydningsløs. Brudfladen for klassemodsætningerne blev kanaliseret inden for statsapparatet. Således opstod der med 30'ernes krisepolitik en brudflade mellem Socialdemokratiet og arbejderklassen, netop i de situationer hvor arbejderens interesser gik imod det etablerede klassesarbejde.

Klassesamarbejdet med Socialdemokratiet som formidler var blevet en realitet, arbejderklassen fremover måtte forholde sig til ved siden af modsætningsforholdet til borgerskab og arbejdsgivere.

Socialdemokratiet stod som formidler af de modstridende særinteresser, som eksisterede inden for borgerskabet, samtidig med at partiet var blevet garant for en stabil social udvikling.

Borgerskabet

Den konservatisme, der kom til udtryk i det gamle Højre før århundredskiftet, havde sin rod i det antidemokratiske opgør med »ånden fra 48«, specielt de radikaldemokratiske tendenser i småborgerskabet og arbejderklassen. Thiérs og Bismarcks reaktion var de internationale penderter.

Parlamentet burde sammensættes og vælges af de formuende og de dannede, ikke af alle voksne borgere, og parlamentets magt indskrænkes til fordel for den udøvende. Man var imod parlamentarismen, den skik at regeringen udgik af parlamentets flertal.

Borgerskabet, d. v. s. pengekapitalen, handelskapitalen og godsejerne, burde forbeholde sig magten. Statsapparatet og dets befolkning af embedsmænd og militære skulle stå i borgerskabets tjeneste som et redskab i den herskende klasses hånd, om nødvendigt vendt mod masserne. En egentlig politisk organisering af borgerskabet var ikke nødvendig. Afgrænsningen af det gode selskab efter ejendom, rang og stand, med hoffet som kerne, var nok. Manerer, personlige forbindelser, slægtsforbindelser o.s.v. gjorde det ud for en organisering, i det omfang, småborgerskabets og arbejderens organiseringer ikke nødvendiggjorde en fastere samordning.

De besiddelsesløse, der ikke som civile eller militære tjenestemænd på anden måde havde social status, altså arbejdere, tjenestefolk og fattiglemmer betragtedes i politisk henseende som pøbel. Deres politiske og økonomiske organiseringer var pr. definition samfundsfjendtlige. Deres organisationsret og demokratiske rettigheder iøvrigt burde bekæmpes.

Ideologisk var borgerskabet, specielt godsejerne, præget af den patriarkalisme, som var overleveret fra feudalsamfundet. Virksomhedsejeren, den overordnede embedsmand, i sidste instans kongen var faderen, de arbejdende hans børn, som af naturlige, irrationelle grunde var underordnet hans myndighed, og som ikke havde ret til at afkræve ham argumenter for hans handlinger og magtudøvelse, på samme måde som menneskenes

børn alle var underkastet Guds uransagelige vilje og ikke havde ret til at sætte spørgsmålstejn ved hans handlinger.

Lighedsprincippet anerkendtes ikke. Der var forskel på folk. Forskellen bares til skue i manerer, sprog, klædedragt og boliger. »Standsmæssige« boliger hørte med til medlemsskabet af den herskende klasse. De kæmpe-mæssige villaer i Hellerup og andre steder var ikke blot opført af bekvem-lighedshensyn. De havde som herregårdsbyggeriet i feudaltiden politisk betydning, lige som borgerskabets »facadekultur« havde det på alle andre områder af tilværelsen.

Men »storheden« og »standsmæssigheden« stod for fald. Den drivende kraft i dette fald var grøntmandsstanden, som med omlægningen og organi-seringen af landbruget fra tiden omkring århundredskiftet trådte frem foran det gamle landbourgeois, godsejerne, og indtog rollen som den ledende kapitalfraktion i landet overhovedet. En helt ny type borgerskab. I byerne måtte det gamle borgerskab træde tilbage for en ny tids penge- og industrikapitalister med en anden holdning til gårdmænd og arbejdere. Dertil kom, at byernes småborgerskab, der under modsætningen mellem land og by tidligere havde været borgerskabets politiske støtter, nu begyndte at formulere sig mere selvstændigt.

Systemskiftet 1901 betegnede med parlamentarismens indførelse det gamle højres afgørende nederlag. Krigsudbruddet 1914 satte det gamle borgerskabs politiske forfald yderligere i relief. Under de skærpede om-stændigheder var et tilbagefald til førparlamentariske former en mere nærliggende mulighed. Men et sådant skete ikke. Den radikale regering blev siddende, støttet af Socialdemokratiet. En politisk reorganisering af højre fulgte. I 1915 oprettedes Det konservative folkeparti. Hermed tilpas-sede borgerskabet sig parlamentarismen og den almindelige valgret, som definitivt gennemførtes med den nye grundlov samme år.

Borgerskabets relativt svage økonomiske position havde da forlængst gjort en organisering af de økonomiske interesser påkrævet. I Arbejdsgi-verforeningen, Tolvmandsforeningerne, Industrirådet og i en modernise-ring af det gamle Grosserersocietet. Disse organiseringer betegnede i sig selv et skifte i borgerskabets politiske holdning. De optrådte over for staten og over for småborgerskabets og arbejderklassens organisationer på lige fod med disse. Deres blotte eksistens indebar således en anerkendelse af f. eks. arbejderklassens organisationer, hvad man fra Arbejdsgiverfore-ningsens side var gået ind på med septemberforliget 1899.

Staten var nu ikke længere borgerskabets stat, men en neutral instans over for særinteresserne, herunder borgerskabets. Arbejderklassen ikke længere pøbel, men ligeberettigede borgere, som man indlod sig i forhand-linger med. Borgerskabet kunne ikke længere blot udøve autoritær magt. Det var tvunget til at træde ind i offentligheden og argumentere for sine synspunkter.

Den gammelborgerlige kultur, de herskabelige hjem, manererne, spro-get, overhovedet standsmæssigheden, forsvandt ikke så hurtigt, men den blev i udpræget grad efter 1914 til netop »facadekultur«, d. v. s. udvendig-hed uden reelt politisk indhold, til fals for en hvilken som helst gullascha-

ron eller flipproletar med honnøtte ambitioner.

I det politiske liv dukkede de gammelborgerlige mønstre endnu efter krigen op med jævne mellemrum. Påskekrisen 1920 bar præg af et sådant tilbagefald. Via personlige forbindelser mellem borgerskab og hofkredse etableredes et overgreb mod demokratiet, som imidlertid straks blev tvunget tilbage af arbejderbevægelsens trussel om generalstrejke. I 1940 rumstede den gammelborgerlige politik igen i den såkaldte Højgårdkreds. Men grundlaget var forlængst borte. Reaktionære, antidemokratiske tendenser måtte nu antage en fascistisk massebevægelses karakter for at slå igennem, således som der var tilløb til det i LS. Den gammelborgerlige elitære politiks tid var forbi. Bolværket var den socialdemokratiske arbejderbevægelse, som selv ikke den nazistiske besættelsesmagt anså det for hensigtsmæssigt at omgå, endsige tilintetgøre.

Det konservative folkeparti var ikke entydigt borgerskabets parti. Dette kom stærkest til udtryk i spørgsmålet om statens evt. indgreb over for monopoliseringstendenserne, hvor partiet stod splittet. En fløj, der i hovedsagen repræsenterede bysmåborgerskabet, gik i 1919 kraftigt ind for en trustlov. Argumentet var det indlysende, at en fortsat koncentration af kapitalen og nedlæggelse af mindre virksomheder måtte forringe vælgergrundlaget for de konservative. Den så i koncentrationen en trussel mod de borgerliges politiske magt og overhovedet mod det danske demokrati, eller fremstillede det i det mindste sådan. Over for sig havde den borgerskabet, anført af industrikapitalen, som ikke ønskede indgreb over for koncentrationen, og som ikke nærrede de samme idealdemokratiske betæneligheder. Denne fløj løb i første omgang af med sejren i de konservatives interne opgør.

Imidlertid antog koncentrationsprocessen ikke det omfang, man forventede før 1920. Og snart åbnede der sig andre perspektiver m. h. t. det konservative vælgergrundlag. De større virksomheders funktionærer og de efterhånden voksende statslige mellemlag skulle erstatte de selvstændige erhvervsdrivende. Endelig indebar Socialdemokratiet ikke i længden den trussel mod det borgerlige samfund, som foruroligede de konservative i tiden før 1920. Tværtimod aftegnede der sig i 1920'erne muligheder for en vis samstemmighed mellem Socialdemokratiet og borgerskabet m. h. t. en strukturpolitik til industriens fordel, vendt mod gårdmandsstanden, der nu optrådte som den mest uforsonlige arbejdsgivergruppering, og som i forvejen på spørgsmålet om frihandelspolitikken stod i strid modsætning til de konservative. Omend det aldrig kom til nogen alliance mellem socialdemokrater og konservative, så fjernede dog den nævnte samstemmighed og Socialdemokratiets stuerne politik iøvrigt de sidste rester af borgerskabets revolutionsangst i forbindelse med dette parti. Således konsoliderede de konservative og socialdemokraterne gensidigt hinandens positioner som respektable parlamentariske partier. De antidemokratiske tendenser i Det konservative folkeparti og dets ungdomsorganisation, KU, forblev betydningsløse ideologiske udsving, som ikke anfægtede borgerskabets demokratiske hovedlinie i 1930'erne.

Gårdmandsstanden

Gårdmandsstanden havde gennem den økonomiske omlægning og organisering i slutningen af 1800-tallet hævet sig fra småborgerskabets rækker til den økonomisk stærkeste magtposition inden for den danske kapital. Efter århundredskiftet kan den trods sit småborgerlige præg i basis, henregnes til borgerskabet.⁷ Med indførelsen af parlamentarismen i 1901 kom den i besiddelse af den politiske magt. Gennem en række reformer bragte den den borgerlige demokratiske statsform nogle vigtige skridt videre. En skattereform indførte indkomstskatten og knæsatte dermed i praksis det borgerlige begreb om den abstrakte indkomst, som sidestillede de forskellige revenyformer og dermed bidrog til tilsløringen af deres reelle indhold (jfr. revenybevidstheden ovenfor). En skolereform demokratiserede uddannelsessystemet. Disse og andre reformer var på en gang udtryk for idealdemokratiske tiltag og for gårdmandsstandens særinteresser.

Men snart var det ude med Venstres bidrag til demokratiseringsprocessen. Formålet blev i stadig mere udtalt grad en underordning af staten under gårdmandsstandens interesser, en underordning af almeninteressen, som gik stik imod den demokratiske politik, der tidligere havde præget partiet. Den ændrede politik førte i 1905 til udskillelsen af Det radikale venstre. Fra nu af var Venstre imod enhver yderligere demokratisering. Nødvendigvis, fordi befolkningstilvæksten gik alle andre steder hen end til gårdmandsstanden, der udgjorde en svindende del af befolkningen.

Afideologisering, bl. a. manifesteret ved Venstres sammenbidte kamp mod ændringer i valgloven, var åbenlys. Partiets nærmeste forbundsfælle var herefter naturligt Det konservative folkeparti. I en række henseender var Venstre det mest konsekvente udtryk for liberalismen i Danmark. Efter at gårdmandsstanden var blevet konkurrencedygtig, mindskedes dens behov for den statslige beskyttelse, som havde været en eksistensbetingelse gennem størsteparten af det 19. århundrede. Man var nu tilhænger af en reduceret statsmagt, omend aldrig af den rene »natvægterstat«. Navnlig frihandelspolitikken blev Venstres kendemærke, skønt friheden aldrig udstraktes til handelen med og sammenlægningen af landbrugsejendomme. De liberalistiske idealer berørte ikke jordlovgivningen, der fra starten havde været fundamentet for hele den danske småbrugsstruktur.

Men m. h. t. statsfunktionernes vækst, såvel som m. h. t. demokratiseringen stod Venstre i efterkrigstiden op til krisen som Socialdemokratiets mest konsekvente modstander. Størst var modsætningen under og lige efter verdenskrigen omkring prisen og afleveringspligten på landbrugsvarer. Venstres politik bar gennem 1920'erne mange mindelser om det gammelborgerlige system. Venstreregeringerne anvendte i vid udstrækning regeringsmagten som redskab for landbrugets særinteresser, skelnede i mange henseender heller ikke udadtil mellem dem og samfundsinteressen (»Det er landbruget, vi allesammen lever af«), og dets kamp mod arbejderklassen gjaldt ikke blot lønniveauet, men selve organisationsretten. Argumentet var her den gamle liberalistiske doktrin om den individuelle arbejders kontraktfrihed. Over for arbejderklassen gik Venstre videre end det øvrige

borgerskab, specielt industrien, fandt det hensigtsmæssigt. Årsagen var landbrugets betrængte situation gennem 1920'erne. Presset på forrentningen nødvendiggjorde et pres på arbejdskraften.

Liberalismen var imidlertid kun ideologisk sminke på en aldeles idéløs interessepolitik. Da krisen ramte landbruget fra 1931 og krævede statsindgreb til beskyttelse af erhvervet, faldt sminken af. I 1933 indgik Venstre forlig med sin hovedmodstander. Mod en udstrakt støtte til landbruget åbnede man dørene for den socialdemokratiske statsinterventionsime, og dermed for centrale liberalistiske positioners fald. Liberalismen havde spillet fallit.

Også på det kulturelle område var afideologiseringen for længst indtrådt. Hele det store, sammenhængende ideologiske kompleks som grundtvigianismen, højskolebevægelsen og store dele af folkeskolen repræsenterede, og som i det 19. århundrede havde spillet en vigtig rolle i den politiske og økonomiske organisering, antog i mellemkrigstiden mere og mere karakter af en overbygning uden nævneværdig praktisk betydning. Afstanden mellem folkeligheden og den udemokratiske magtpolitik, illustreret til karikatur i hykleren og realpolitikeren I. C. Christensens person, var iøjnefaldende. Ideologien fik en vis opblomstring i 1930'erne i modsætning til den stadig mere dominerende, radikale kultur, men den var uden kraft, i hovedsagen båret af idealistiske skolelærere, præster og højskolefolk.

Bysmåborgerskabet

Håndværkere, småhandlende og andre mindre erhvervsdrivende udgjorde bredt sagt et udpræget konservativt befolkningslag, som af nærliggende grunde stillede sig skeptisk over for industrialiseringen og specielt koncentrationstendenserne, som truede dem i næringen. Af samme grund var de traditionelt antiliberalistiske, imod den frie konkurrence og en total åbning af hjemmemarkedet for udenlandske industrivarer. Vi har nævnt modsætningen i Det konservative folkeparti omkring trustloven. Modsætningen førte som nævnt aldrig til en splittelse, bortset fra den kortvarige eksistens af Erhvervspartiet, fordi koncentrationstendenserne i mellemkrigstiden forblev ringe, men den svækkede partiet handlekraft i perioden. Dertil kom talrige interne modsætninger i småborgerskabet.

Men samlingen af borgerskab og småborgerskab inden for det samme parti var med til at dæmme op for yderliggående højretendenser som dem, der kom til udtryk i Erhvervspartiet.

Holdningen til arbejderklassen var i småborgerskabet gennemgående stejl. Klasseorganiseringen stod i strid modsætning til den lille virksomheds personlige og patriarkalske samarbejdsformer, og lønstigninger mærkedes hårdere i de små virksomheder.

Politisk var småborgerskabet iøvrigt orienteret mod demokratiet. Det havde i høj grad været drivkraften i det gamle Højres udvikling til demokratisk folkeparti.

Husmændene

Husmændene var hovedbasis for Det radikale venstre. Den lille frie husmand figurerede så at sige som den jordiske inkarnation af de radikale demokraters ideal om det frie borgerlige individ. Og han kunne ikke opstå og bestå uden en relativt stærk statsmagts hjælp til udstykninger m. v. Socialliberalismen var den sammenhængende politiske ideologi bag den jordlovgivning, som under den radikale regering i 1919 i vidt omfang tog hensyn til husmændenes interesser, iøvrigt varetaget gennem husmændenes egen interesseorganisation, husmandsforeningerne.

Husmændene var imidlertid ikke i længden stærke nok til at øve selvstændig indflydelse i classesamfundet. Dertil var de for få og deres økonomiske position for svag, især under de voksende vanskeligheder gennem 1920'erne. De måtte alliere sig med eller slutte sig til den ene eller den anden af den politiske kamps to poler Venstre eller Socialdemokratiet. Deres labile classesituation som på en gang småbesiddere og forbrugere, gjorde dem labile politisk. Socialdemokratiet stod dog nærmest og talte især fra 30'erne mange husmænd blandt sine tilhængere, samtidigt med at husmandsbevægelsen under de hårde kriseår sluttede sig til det øvrige landbrugsorganisationer i landbrugsrådet.

Husmandspartiet, Det radikale venstre, stod p.g.a. sit svage klassegrundlag svagt i det politiske spektrum efter 1920. Efter gennem 1920'erne at have holdt en vis distance til Socialdemokratiet, lod det sig under indtryk af nødvendighederne og afideologiseringen i Socialdemokratiet indrullere som partner i regeringen fra 1929.

Mellemlagene

Mellemlagene udgjorde en stadigt mere betydningsfuld politisk rekrutteringsbasis, alene p.g.a. deres voksende antal i mellemkrigstiden, specielt som følge af den offentlige sektors ekspansion. Desuden fordi de som en klasse-mæssigt mangetydig gruppering var politisk labile i endnu højere grad end husmændene. Samtlige partier havde rekrutteringsmuligheder her. Vi har ikke undersøgt, hvem der havde størst held med sig, Socialdemokratiet, De konservative eller Det radikale venstre. Selv Venstre har rekrutteret blandt tjenestemændene på landet.

Som »betroede medarbejdere« har sikkert store dele af gruppen sluttet sig til deres arbejdsgivere, hvadenten der, som i den private sektor var tale om borgerskabet, eller som i den offentlige under 30'ernes ekspansion Socialdemokratiet. Vist er det, at de hierarkiske strukturer i såvel de store private virksomheder som i det offentliges tjeneste via avancementsmulighederne har kunnet øve direkte indflydelse på funktionærernes politiske holdning (»Er du socialdemokrat, ja eller nej?«) Blandt de intellektuelle har sikkert mange sluttet sig til det akademikerprægede Radikale Venstre.

Vigtigere var imidlertid den indflydelse, som dette klasse-mæssige ingemandsland kom til at øve på den almindelige udviskning af partiskellene. I mellemkrigstidens endnu relativt fastlåste vælgerstruktur blev græn-

sevælgerne af stor betydning. Her lå f. eks. en oplagt fremtidig ekspansionsmulighed for det socialdemokrati, der gennem sin politik selv var en væsentlig drivkraft i opbygningen af mellemlagene.

Arbejderklassen

Den danske arbejderklassens politiske udvikling kan ikke beskrives som en degenerationsproces fra et stade, hvor den revolutionære klassebevidsthed dominerede, til det nuværende klassesamarbejdes elendighed. Arbejderklassen var stort set aldrig revolutionær, end ikke i sin fagreste ungdom. Indsigten i den kapitalistiske udbytning og det revolutionære, socialistiske perspektiv opstår og opstod ikke spontant. Heller ikke i Danmark.

Tværtimod er den danske arbejderbevægelses historie i udtalt grad historien om de spontane, d. v. s. de fetischerede bevidsthedsformers dominans fra først til sidst. Det socialistiske perspektiv, både i dets revolutionære og dets reformistiske varianter, kræver et teoretisk arbejde, som aldrig i praksis slog igennem i den danske arbejderbevægelse i større målestok, og da slet ikke i klassen. Dens praksis blev afgørende bestemt af de betingelser og omgivelser, den forefandt i det danske klassesamfund. Da betingelserne var relativt gunstige for klassens umiddelbare interesser, voksede arbejderbevægelsen naturligt ind i klassesamarbejdet. De revolutionære tendenser, som fra tid til anden dukkede op, forblev parenteser. De tilhører småtingsafdelingen.

Alligevel er der tale om en udvikling. Det politiske indhold i arbejderbevægelsens politiske praksis, såvel som i strategi og program, er jo ikke ahistoriske størrelser. Når man kan påvise de samme teoretiske grundelementer i det første socialdemokratis programpunkter som i socialdemokratiske programudtalelser langt op i dette århundrede, berettiger dette ikke uden videre til at slå det hele sammen under samme reformistiske hat. Der er pokker til forskel på den politiske situation, Pios reformisme fungerede i, og den der frembød sig for Stauning i 1930'erne. Kalder vi det hele reformisme, forpligter vi os samtidigt til at skelne mellem forskellige reformismer, affødt af forskellige historiske situationer og læreprocesser, defineret i forhold til forskellige politiske modstandere.

Den »revolutionære« reformisme 1871–1899

Det tidlige socialdemokrati udvikledes i et gammelborgerligt samfund, karakteriseret af en utilsløret udbytning og en klar diskrimination af arbejderklassen. Arbejderne nærede endnu ingen illusioner om, at byttet mellem løn og arbejde var et lige bytte. Lønfetischen var så at sige ikke trådt i funktion. Socialpartnerbevidstheden slet ikke, forsåvidt som maskindriften med maskinernes åbenlyse manifestation af kapitalen som fysisk tilstedeværende, nødvendig produktionsfaktor, endnu kun var meget svagt udviklet. Og eftersom arbejderklassen hverken på det organisatoriske eller politiske plan var anerkendt som ligeberettiget socialpartner.

Arbejderklassen stod uden for samfundet og uden for nogen som helst indflydelse på den statsmagt, der fungerede som redskab i den herskende klasses hænder.

I forhold til dette samfund var kravet om organisatoriske og parlamentariske rettigheder og kravet om bedring af de materielle vilkår revolutionære krav. Det altoverskyggende mål var at løsrive statsmagten fra borgerskabets herredømme ved en indførelse af demokratiske tilstande. Hvad der derefter skulle ske, var indtil videre af mere teoretisk interesse. De videregående socialistiske perspektiver, især formuleret i marxismen, havde begrænset betydning i praksis. Marxistisk teori, formidlet via påvirkning fra det tyske broderparti, vandt en vis udbredelse og havde navnlig stor indflydelse på det danske socialdemokratis programskifter, der i mangt og meget var direkte afskrifter af SPDs. Men kun hvor de havde indvirkning på den praktiske kamp, f. eks. på holdningen til den vigtige alliance med bondestanden, fik de betydning. Hovedopgaven var bekæmpelse af det reaktionære borgerskab og dets autoritære statsmagt. Herom kunne alle forenes, de mest opportunistiske fagforeningsmænd og de »reneste« marxister.

Og herom kunne Socialdemokratiet forenes med gårdmændene, husmændene og de radikale intellektuelle. De sidste fik stor indflydelse på Socialdemokratiets ideologi. Dette var et parti af arbejdere. Kun meget få intellektuelle havde sluttet sig til. De radikale intellektuelle med centrum i kredsen omkring dagbladet Politiken formulerede hovedparten af de mål og argumenter i den demokratiske kamp, som også Socialdemokratiet fulgte.

Nok var SPD-marxismen partiets officielle ideologi, og nok betød ideologien og programmet i det nye fremadstræbende parti mere end senere, hvor programmet i bedste fald blev halehæng til realpolitikken. Men hverken i den brede arbejderbevægelse eller blandt dens ledere var marxismens konsekvente kritik af det kapitalistiske samfund som sådant trængt ind. Det var den gammelborgerlige udgave af dette, kritikken gjaldt.

Den »klassiske« reformisme 1901–1914

Industrialiseringen fra 1890'erne og gårdmandsstandens fremtræden som dominerende kapitalfraktion ved århundredskiftet ændrede i nogen grad billedet for klasse og parti. Klassen voksede i antal og organisationerne blev stærkere. Septemberforliget 1899, hvor organisationsretten anerkendtes af arbejdsgiverne, var et udtryk for, at borgerskabet var begyndt at opfatte og behandle Socialdemokratiet og arbejderklassen som jævnbyrdig forhandlingspartner, lige som arbejderklassen på sin side anerkendte borgerskabet som socialpartner. Den begyndende industrialisering befordrede socialpartnerbevidstheden.

Systemskiftet 1901 med parlamentarismens gennembrud sammenholdt med det voksende antal stemmer åbnede til gavns perspektivet for en fremtidig socialdemokratisk overtagelse af regeringsmagten via det parlamentariske flertal. Flertallet blev det centrale perspektiv i den ideologi og

strategi, som Socialdemokratiet udviklede efter århundredskiftet. Førre ideolog var nu akademikerne Gustav Bang, som med forbillede i det tyske socialdemokratis ortodokse marxisme udviklede en sammenhængende kapitalismeforståelse, socialismeforståelse og reformistisk strategi, som kom til at sætte sit afgørende præg på Socialdemokratiets program af 1913. Programmet rummede ikke noget klart opgør med kapitalforholdet. Kapitalismen opfattedes som privatkapitalisme, og socialismen som det samfund, hvor privatkapitalismen, ikke kapitalforholdet som sådant, var afskaffet og erstattet af samfundseje og planmæssig produktion. Programmet røber således ingen forståelse af et evt. statskapitalistisk perspektiv.

Et var imidlertid programmet, et andet praksis. Efterhånden som praktikerne, anført af Borgbjerg og Stauning styrkede deres positioner i parlamentet gennem samarbejdet med Det radikale venstre og støtten til de radikale regeringer, øgedes afstanden mellem principprogrammet og realpolitikken. Det socialistiske perspektiv fortønedes sig i praksis, samtidigt med at det udvikledes i teorien. Teoretikerne fik friere spillerum af den simple grund, at deres ord ikke længere havde samme vægt. Partiledelsen tog ikke nogen partisplittelse p. g. a. teoretiske uoverensstemmelser, så længe disse ikke anfægtede den førte daglige politik, alvorligt.

Farligere var den opposition, som efter århundredskiftet begyndte at vise sig i fagbevægelsen. Nye lag af arbejdere, specielt på de større københavnske arbejdspladser, begyndte at anfægte den daglige organisering, dels dens interne struktur, dels det samarbejde, som fra Septemberforliget faktisk var indledt med arbejdsgiverne, og som udbyggedes efter at et fagretsligt system fra 1910 var begyndt at lægge statslige rammer om arbejdsmarkedets forhandlinger.

Nogen egentlig spaltning af arbejderbevægelsen blev det imidlertid ikke til før 1914. Dertil var den fælles fjende endnu for stærk. Gårdmandspartiet, som efter 1901 havde taget føringen på borgerskabets side, brugte som nævnt uden smålig demokratiske statsmagten som sit redskab og var uforsonlig i sin holdning til arbejderklassen. Kampen for demokratiet var stadig en vigtig opgave.

Klassesamarbejde.

Den »begrænsede« reformisme 1914–20

Om det tyske socialdemokrati i perioden 1914–20 har man brugt betegnelsen »kapitalens lænkehund«. Det stemte for krigsbevillingerne 1914, var med til at kaste den tyske arbejderklasse ind mod den franske på de vesteuropæiske slagmarker og indledte i 1918 en skånselløs nedslagtning af de tyske revolutionære. I det neutrale Danmark gik det ikke så galt. Omslaget og kurverne var blødere, men det reelle indhold i Socialdemokratiets politik ikke meget anderledes. Her som i de øvrige kapitalistiske lande stilledes arbejderpartiet ved krigens udbrud over for valget mellem at solidariser sig med den internationale arbejderklasse eller at alliere sig med den nationale kapital. Her som andetsteds valgte den det sidste.

Valget faldt ikke svært. Hvad skulle man ellers gøre, når de store broderpartier gik den vej? Desuden var nationalkapitalens forvalter i 1914 ikke et halvfeudalt eller gammelborgerligt regime, men den mangeårige samarbejdspartner, Det radikale Venstre. Endelig var den socialistiske bevidsthed endnu langt mindre grundfæstet i parti og klasse, end tilfældet var i Tyskland.

Ikke destomindre betegnede krigsudbruddet en afgørende vending i Socialdemokratiets politik i retning af classesamarbejde. Fagbevægelsen optrådte som statsmagtens forlængede arm og gik med til en forlængelse af overenskomsterne og dermed en kraftig forringelse af reallønnen i de første krigsår. Under krigen trådte Stauning som den første socialdemokrat ind i regeringen.

Det åbenlyse classesamarbejde begyndte at true partiets enhed. Lønforringelser og arbejdsløshed førte til stærke bevægelser i klassen. Venstreoppositionen i partiet begyndte at sige fra. Den russiske revolution blev anledningen til en udspaltning af partiets venstrefløj i de forskellige grupperinger, som i 1919 forenedes i partiet Venstresocialisterne, året efter omdøbt til Danmarks kommunistiske parti.

Men i længden beholdt Socialdemokratiet grebet om den danske arbejderklasse. I 1920 stod parti og fagbevægelse stærkere end nogensinde. Store dele af de før 1914 uorganiserede arbejdere havde under krigen set deres fordel i at slutte sig til fagbevægelsen, som hermed fik den hidtil største tilgang. Og partiet øgede sine stemmetal. Årsagerne var flere. Socialismen stak som nævnt ikke særlig dybt i arbejderklassens brede lag. Internationalens sammenbrud 1914 og forræderiet mod såvel det socialistiske perspektiv som arbejderklassens umiddelbare interesser i de krigsførende lande faldt ikke de danske arbejdere for brystet. Arbejderledernes accept af de forringede vilkår under krigens første år blev derimod mere end opvejet af den succes, der tilsyneladende fulgte Socialdemokratiets og fagbevægelsens interessekamp i årene op mod 1920. Arbejdsløshedsunderstøttelse, lønforbedringer og frem for alt ottetimersdagens formelle indførelse 1919 var kontante vidnesbyrd om Socialdemokratiets og DsFs effektivitet. Dertil kom en lige så kontant bekæmpelse af den udspaltede venstrefløj. Flere af dens førende kræfter tilbragte de kritiske perioder i fængslet.

Endelig fremlagde Socialdemokratiet ved krigens slutning i det såkaldte »Novembermanifest« programmatisk udtalelse, som indeholdt konkrete bud i retning af en statslig kontrol med private kapitaler. Manifestets formål var i første række taktisk, beregnet på at tage vinden ud af sejlene på venstreoppositionen. Men socialiseringsdebatten i partiet efter 1920, da oppositionen havde lidt nederlag, vidner om, at det til en vis grad var ærligt ment. Socialdemokratiet havde ikke ganske forladt den reformisme, som lå i dets stadig gældende principprogram fra 1913. Reformismen var nu blot af en anden klart begrænset karakter. Hensigten med reformkampen var ikke længere en grundlæggende samfundsomvæltning, men reformer inden for det privatkapitalistiske samfunds og det borgerlige demokratis rammer. Endemålet meldes der intet om.

Påskekrisen 1920 stillede i markant form Socialdemokratiets daværende positioner til skue. Det parlamentariske demokrati blev udsat for et anslag fra borgerskabets side. Kongen afskedigede egenmægtigt under indflydelse fra borgerlige kredse den radikale regering, der var støttet af Socialdemokratiet, hvis leder, Stauning, sad i regeringen. Regeringen gik af, og kongen indsatte et forretningsministerium. Det radikale venstres rolle som leder af den demokratiske kamp var hermed udspillet. Indtrådte i stedet Socialdemokratiet, som gennem en generalstrejketrussel fra DsFs side tvang forretningsministeriet til at gå af.

Hermed havde Socialdemokratiet demonstreret en magt, som Det radikale venstres demokrater ikke sad inde med. Disse ejede nok sagkundskaben og idealerne, kort sagt hovedet, men det kneb med kroppen. Den havde derimod Socialdemokratiet.

Med generalstrejketruslen havde det demonstreret to afgørende ting: *For det første*, at fagbevægelsen var anvendelig som Socialdemokratiets villige redskab i den parlamentariske kamp mellem partierne, lige som den under krigen havde vist sin anvendelighed m. h. t. kontrollen af lønniveauet. *For det andet*, at generalstrejkevåbnet, de revolutionæres fornemste våben, ikke lå i deres hænder, men i Socialdemokratiets. Resultatet blev ikke en revolution, men en venstregering. De borgerlige var forskrækkede, men samtidigt beroligede. Socialdemokratiet havde på én gang vist sin styrke over for borgerskabet og sin vilje til at forblive på det borgerlige demokratis grund som »ansvarligt« parti. Ingen kunne herefter for alvor beskyldte det for revolutionære tilbøjeligheder.

Med sin politiske og økonomiske kontrol over arbejderklassen som magtbasis, og sin klart demonstrerede vilje til at tjene samfundsinteressen, stod Socialdemokratiet nu rede til at overtage regeringsmagten, så snart valgtallene tillod det.

Den »begrænsede« reformisme fortsat 1920–29

Påskekrisen betegnede et magtfuldt punktum for Socialdemokratiets ekspansion i årene op til 1920. Men netop et punktum. Forudsætningen havde været splittelsen inden for borgerskabet, i første række mellem industrien og landbruget, i anden række mellem industrien og bysmåborgerskabet. Krigsøkonomien og de unormale tilstande på verdensmarkedet havde vakt store forhåbninger hos industrien om at frigøre sig fra den danske landbrugskapitalisme. Der havde været råd til en vis eftergivenhed over for arbejderbevægelsens krav. Ledende finanskrede, specielt Nationalbanken, var på sporet af en ekspansiv økonomisk politik, som først kom til udfoldelse langt senere, under Socialdemokratiets auspicer. Men med verdensmarkedets gradvise normalisering lukkede vandene sig igen. Fra 1920 satte fredskrisen ind og tvang borgerskabet til påny at rykke sammen i mere eller mindre enig front mod arbejderklassen. Under 1920'ernes stagnerende kapitalisme samlede borgerskabet sig atter om de traditionelle midler, løntryk og intensivering af arbejdet.

Gårdmandskapitalens parti, Venstre, førte an i offensiven mod arbejderklassen. Kampen gjaldt som nævnt ikke blot lønnen, men selve organisationsretten, anerkendt af arbejdsgiverne 1899. Overhovedet var det Venstres mål at bringe tilstandene tilbage til tiden før krigen, til gårdmandskapitalens storhedstid.

Den socialdemokratiske arbejderbevægelse var svækket. Økonomisk, fordi en omfattende arbejdsløshed vanskeliggjorde lønkampen. Politisk, fordi man ikke længere kunne profitere af borgerskabets revolutionsangst. Venstreoppositionen, som Socialdemokratiet selv havde nedkæmpet så effektivt, forblev ubetydelig.

Over for den borgerlige offensiv havde Socialdemokratiet to muligheder: enten at vende tilbage til en klar klassepolitik og gennem en faglig kamp sætte hårdt mod hårdt, med en venstredrejning i arbejderklassen til følge, eller at fortsætte ad den vej, det var slået ind på, det parlamentariske klassesamarbejdes vej, under henvisning til Socialdemokratiets loyalitet mod »samfundsinteressen«, og med en fortsat underordning af fagbevægelsen og afpolitisering af arbejderklassen til følge.

Den første mulighed indebar, at Socialdemokratiet måtte give afkald på regeringstaburetterne i overskuelig fremtid. Men reformismens mål var jo, i god overensstemmelse med ledernes personlige ambitioner, netop en parlamentarisk overtagelse af statsmagten. Valget var derfor ikke svært. Allerede 1924 dannedes den første socialdemokratiske regering. Over for kritiske røster i arbejderklassen kunne man henvise til, at regeringen var i mindretal og som følge deraf ikke i stand til at føre ren arbejderpolitik, alle senere mindretalsregeringers stående omkvæd. Dens eksistens beroede på et samarbejde med de borgerlige.

Den vej, Socialdemokratiet fulgte, indebar en betydelig risiko for direkte konfrontationer mellem parti og klasse. De udeblev heller ikke. Under storkonflikten 1925 udspillede for første gang det typiske trekantdrama mellem det socialdemokratiske arbejderparti, fagbevægelsen og arbejderklassen, som siden hen skulle blive en klassiker på socialstatens teater. Til den ene side arbejderklassen med sine lønkrav, til den anden side regeringen med krav om eftergiveness af hensyn til sin fortsatte eksistens, i midten fagbevægelsen, som måtte afveje hensynet til regeringen med hensynet til arbejderklassen, eller rettere hensynet til sit fortsatte greb om klassen. Som altid siden måtte klassen give efter. Ved premieren i 1925 skete det imidlertid ikke uden svære omkostninger. DsF revnede og Arbejdsmandsforbundet meldte sig ud. Socialdemokratiet og dets lemlæstede brud, DsF, drog den lære, at det fremover måtte fare med større lempe og frem for alt på langt sigt styrke den organisatoriske kontrol med arbejderklassen.

I det hele taget blev 1920'erne Socialdemokratiets læretid som »ansvarligt« parti, især koncentreret i de to regeringsår 1924–26. Dets ungdommelige usikkerhed gav sig ikke blot udslag i forholdet til arbejderklassen, men også m. h. t. forvaltningen af nationalkapitalen gennem den økonomiske politik. Viljen var den bedste. Læremestrene var i hovedsagen de liberale

økonomer, der satte deres præg på partiets politik, bl. a. i forbindelse med den danske krones pariføring.

Den stagnerende kapitalisme gav ikke de fortsatte forskydninger i klassestrukturen, som industriens vækst og koncentration og en dermed voksende arbejderklasse, koncentreret i de store byer, tidligere havde givet løfte om. En vej frem for Socialdemokratiet gik derfor over en alliance med borgerskabet om udviklingen af dansk industri. Derfor, og fordi den øjeblikkelige parlamentariske situation ikke bød en antiborgerlig politik store muligheder, forlod Socialdemokratiet sin hidtidige alliancepolitik, der havde rettet sig mod småborgerskabet, og gik over til gennem sit programarbejde at lægge op til en direkte alliance med industrikapitalen.

Det reformprogram, som fremlagdes i pjecen »Danmarks fremtid« 1927 var imidlertid ikke udelukkende parlamentarisk taktisk bestemt. (Det konservative folkeparti som pjecen i den forbindelse henvendte sig til, var ikke entydigt industrikapitalens parti). Programmet rummede langsigtede reformistiske perspektiver. Den fortsatte industrialisering, centralisering og koncentration var ud fra den internationale reformismes teorier, især repræsenteret af marxisterne i det østrigske og tyske socialdemokrati, en nødvendig forudsætning for overgangen til socialismen. En uudviklet kapitalisme som den danske blokerede herfor. Imidlertid kunne en industriel vækst i det kapitalfattige Danmark kun finde sted gennem en intensivering af arbejdsprocesserne. Heri så da også Socialdemokratiet midlet og foreslog i direkte strid med arbejderklassens umiddelbare interesser, en indførelse af amerikanske intensiveringsmetoder.

I denne besynderlige blanding af opportunisme og reelt reformistisk perspektiv fremstod det sidste program fra Socialdemokratiets side, som med nogen ret kan kaldes socialistisk. Få år efter forsvandt Socialdemokratiet ind i forvaltningen af den danske kapitalisme med alle de praktiske problemer, som denne indebar, og forlod dermed definitivt ethvert socialistisk perspektiv.

Socialstaten grundlægges under Socialdemokratiets ledelse 1929–1940

Endnu i 1920'erne var klasse modsætningen klar og entydig. I det omfang Socialdemokratiet gik ind i et classesamarbejde med borgerskabet, måtte det åbent vende sig imod sine egne. Den partidelte presse fulgte klasseskelene, og selve ordet »klasse« var endnu gængs i folkemunde.

Verdenskrisen, der slog igennem her i landet fra 1930, rystede det danske borgerskab, specielt dets stærkeste og mest uforsonlige parti, Venstre, og tvang det til at ændre kurs. Krisen nødvendiggjorde statsindgreb efter en hidtil ukendt målestok. Regeringspartiet var Socialdemokratiet, nu hjulpet af Det radikale Venstre, der havde ledet den første bølge af statsindgreb 1914–1920.

Tiden var ikke mere til kostbare klassekonfrontationer og langsigtede programformuleringer. Hvad det drejede sig om, var nationalkapitalens

interesser, »samfundsinteressen«. Krisepolitikken fremstod også for arbejderklassen som en umiddelbar nødvendighed til sikring af beskæftigelse og tålelige indkomster. Beskæftigelsen blev fra nu af det nøgleord, som bandt arbejderklassen til kapitalens interesser, forenede Socialdemokratiets rolle som arbejderparti med dets rolle som nationalkapitalens forvalter og ophævede den konflikt mellem klasseinteresse og samfundsinteresse, som hidtil havde været partiet en klods om benet. De borgerlige partier derimod blev, som krisen skred frem, stadigt mere åbenlyst domineret af økonomiske særinteresser og dermed uegnede til at varetage samfundsinteressen. Adgangen til den centrale magtposition var åben for det Socialdemokrati, der i 1920'erne og i begyndelsen af 1930'erne gentagne gange havde demonstreret sin vilje til at underordne arbejderklassens krav under helhedens krav.

Socialdemokratiet var i 1930'erne ikke længere blot arbejderklassens parti, men statens stærkeste parti, som arbejderne bare kunne være stolte af at tilhøre. De voksende mellemlag, især det socialdemokratiske statsapparats voksende befolkning, og den voksende befolkningsgruppe, som efter socialreformen blev underholdt af det offentlige, udgjorde en stigende del af Socialdemokratiets vælgergrundlag. Også dele af det betrængte småborgerskab sluttede sig til. Selv definerede Socialdemokratiet sig som folkeparti med en klar understregning af, at det ikke længere blot var klassens parti.

Trods ændringerne i vælgerunderlaget havde Socialdemokratiet den fulde forståelse af, at forholdet til arbejderklassen fortsat var det springende punkt. Ikke blot af hensyn til stemmetallene og af hensyn til truslen fra DKP, det alternative arbejderparti, men af hensyn til omkostningsniveauet. Hovedhjørnestenen i Socialdemokratiets økonomisk politiske magtposition var kontrollen med lønnen. For at denne kontrol kunne bevares, krævede arbejderklassen Socialdemokratiets fulde opmærksomhed.

Med Kanslergadeforliget 1933 indledtes den lønpolitik, som siden blev Socialdemokratiets hovedvåben: et forsvar for nominallønnen med kompensation i en udhuling af reallønnen via diverse økonomisk politiske foranstaltninger. Herved lettedes rollen for DsF, samtidigt med at interessekampens politiske tyngdepunkt flyttedes stadigt mere ind i statens og Socialdemokratiets regi. Yderligere skridt i samme retning var sociallovgivningen og arbejdsløshedslovgivningen, der fra 1933 i stigende grad fungerede som kompensationer for lønforringelser.

Som et yderligere statsligt instrument i mere direkte betydning fungerede forligsmandsinstitutionen, der rummede mange af de kontrolmuligheder, Socialdemokratiet havde savnet i 1925.

Alle disse foranstaltninger var imidlertid ikke blotte og bare afledningsmanøvrer fra partiets side. Det gennemførte et reelt forsvar for arbejderklassens interesser i tredivernes løb, som stillede den gunstigere end de fleste andre landes arbejderklasse, og som perioden ud skaffede partiet dens fulde opbakning. Hovedårsagen til at dette kunne lade sig gøre, var at borgerskabet stod så svagt, samtidigt med at det holdt sig inden for den relativt stærke demokratiske tradition, der havde kendetegnet den danske

udvikling tilbage fra det 19. århundrede. Borgerskabet havde hverken evnen eller viljen til at gribe til radikale løsninger, som dem man så rundt om i det øvrige Europa.

I 1940 var arbejderklassens politiske integration stort set tilendebragt. De sidste socialistiske visioner var lagt på hylden, selvom de stadig spøjte i principprogrammet. Tiden var moden til at opbygge et nyt program omkring det, der nu var hovedindholdet i partiets politik, bestræbelsen på at tilvejebringe en rimeligere fordeling af goderne mellem det kapitalistiske samfunds interessegrupper. I England havde labourlederen Herold Laski fremlagt et sådant program, og herfra skulle socialdemokraterne fremover hente deres teoretiske inspiration mere end fra det SPD, som i 1933 var bukket under for nazismen. Marxismen, selv i dens mest udvandede reformistiske version, var endegyldig forladt. Hvad kapitalismeopfattelsen angik, udformede englænderen J. M. Keynes i 1930'erne på borgerligt grundlag teorier, der i mangt og meget svarede til Socialdemokratiets praktiske erfaringer og faktiske politik, og som efter anden verdenskrig skulle blive taget op i partiet. Men hverken Laskis velfærdsideologi eller Keynesianismen vandt større udbredelse i Socialdemokratiet før krigen. Dertil havde man for travlt med det praktiske.

III DANSK KAPITALISME I MELLEMKRIGSTIDEN

Udblik til den internationale kapitalisme i mellemkrigstiden¹

Udviklingen af den internationale kapitalisme i mellemkrigstiden var præget af en generel stagnationstendens. Udbruddet af 1. verdenskrig markerede mere eller mindre afslutningen på den fase i kapitalismens udvikling, som var baseret på de industrielle revolutioner, udviklingen af maskinsystemet, af produktionsmiddelindustrierne og masseproduktionen. 1. verdenskrig var på det økonomiske felt netop karakteriseret ved at ledende kapitalistiske nationer, først og fremmest Tyskland, ikke mere kunne fastholde denne ekspansion med mindre det marked og den industri der eksisterede fik udvidet sit dominansområde. 1. verdenskrig bragte ikke på afgørende vis en ændring i disse forhold. Der var som sådan ikke skabt en kvalitativ ny kapitalisme med nye økonomiske strategier og nye vækstbetingelser.

I stedet oplevedes hvordan man i flere af de førende kapitalistiske lande forsøgte at reetablere det gamle liberalistiske økonomiske system. Effekten heraf var, at man for det første iværksatte en kraftig undertrykkelse af arbejderklassen, da man forsøgte at opnå et forsvarligt økonomisk grundlag for produktionen gennem omfattende lønsænkninger. Et typisk eksempel på denne politik er England. Den meget omfattende generalstrejke, som man oplevede i 1926, var direkte et resultat af denne reaktionære økonomiske politik.

Det eneste sted i den kapitalistiske verden, hvor der for alvor skete en kapitalistisk ekspansion, var i USA. Fra 1. verdenskrig og frem til den økonomiske verdenskrises gennemslag i slutningen af tyverne oplevede USA en stadig økonomisk ekspansion. Denne opgangsfase var præget af to afgørende momenter.

1. Opbygningen af en række nye kapitalistiske vækstindustrier: bilindustrien, den elektroniske og kemiske industri samt flyindustrien.
2. Udviklingen af kvalitativt nye udbytningsmetoder: først og fremmest fordismen (samlebåndssystemet) og taylorismen (akkordlønsystemet).

Denne kraftige økonomiske ekspansion gav sig udtryk i en koncentrationsproces i den amerikanske industri, i rationaliseringer ud over alle grænser samt i en stor eksport af kapital til Europa.

Vel at mærke ikke til hele Europa. Fredsafslutningen efter 1. verdenskrig havde tydeligt udtrykt forskellige strategier fra de sejrende magter i forhold til taberne: Tyskland og Italien.

Mens den amerikanske præsident Wilson ved Versailleskonferencen

havde gjort sig til talsmand for »den humane kapitalisme«, havde England/Frankrig først og fremmest talt for et revanchistisk opgør med Tyskland. Disse modsætninger havde medført, at Tyskland var blevet pålagt enorme krigsskadeerstatninger til England og Frankrig, og omvendt så man hvorledes USA igennem tyverne eksporterede store kapitalsummer til Tyskland.

Modsætningen var imidlertid andet end et spørgsmål om principper i forhold til Tyskland. Der var tale om en rivalisering mellem to imperialistiske blokke. England og Frankrig på den ene side og den opstigende imperialistisk magt USA på den anden. Gennem kapitaleksport til Tyskland ville USA bryde England og Frankrigs økonomiske dominans i Europa. Et tegn på at der internationalt var sket en omstrukturering af de økonomiske magtstrukturer.

USA manifesterede sig nu som den førende kapitalistiske magt, mens England og Frankrigs nedtur som imperialistiske stormagter for alvor begyndte at tage fart.

England forsøgte i tyverne at generobre sine tabte positioner, men ikke på basis af et opsving i landets egen økonomi, der var præget af stagnation og en permanent høj arbejdsløshed. Men derimod gennem penge og finanskapitalistiske manøvrer. Dette kom blandt andet til udtryk i den såkaldte deflationspolitik i tyverne, der var et forsøg på at gøre den engelske sterling til grundlag for hele det internationale pengemarked. I en kort periode fra 1926 lykkedes det, men ikke i ret stort omfang. Resultaterne blev kun mærkbare for de nationer, som var direkte underlagt den engelske økonomi, såsom kronkolonierne og det skandinaviske marked.

Derimod lykkedes USA's ekspansionspolitik. Tyskland oplevede efter genopbygningen en kraftig stigning i produktionen, og var i slutningen af tyverne genopbygget som den førende økonomiske magt i Europa.

Denne genopbygning og ekspansion virkede afsmittende på de øvrige europæiske kapitaler, således at man mod slutningen af tyverne oplevede korte opgangstider. Dog nåede de overhovedet ikke for alvor at slå igennem før krisen brød igennem internationalt i 1929.

Dette betyder, at vi specielt for tyverne kan konkludere, at der for Europas vedkommende generelt var tale om stagnation. Således kan man sige, at Lenins påstand om, at kapitalismen med udviklingen op til 1. verdenskrig havde toppet, og at den fremover ville gå ind i en forrådnelsesproces, til dels var rigtig.

Sandheden i hans påstande var, at der ikke mere var mulighed for med de eksisterende produktionsmåder at videreudvikle det kapitalistiske system. Men på den anden side var dette ikke ensbetydende med, at kapitalismen havde nået sine endelige grænser (hvad eftertiden med al tydelighed har vist).

Det der modsat kan konstateres er, at disse nye måder hvorpå kapitalen skulle udvikles overhovedet ikke var til stede. Opsvinget for den europæiske kapitalisme i slutningen af tyverne var udelukkende forårsaget af den amerikanske kapitalers intervention i forhold til Europa. Hermed skabtes et kunstigt pusterum, uden at problemerne blev løst overhovedet.

Det man kan konstatere er, at det liberalistisk organiserede kapitalistiske system havde spillet fallit. Det var ikke længere tilstrækkeligt for det kapitalistiske system at have en nationalstat, der varetog den samlede produktions interesser i forhold til den internationale konkurrence. Stagnationen var ikke kun et spørgsmål om nye afsætningsmarkeder. Men derimod var det et spørgsmål om en radikal anden organisering af selve produktionen og en omdefinering af de enkelte kapitalers indbyrdes relationer.

Krisen satte sig igennem pludseligt og med enorme følger. I efteråret 1929 kom krakket på USA's børs i Wall Street. Hele spekulationsbulen revnede med et ordentligt brag og rev hele Europa med sig. Selvfølgelig var der ikke tale om, at der fra den ene dag til den anden skete et sving fra tillid til børsen til fundamental mistillid. Den historie har vi hørt alt for tit. Det var som sådan heller ikke spekulatøren i sig selv, der forårsagede sammenbruddet.

Fra midten af tyverne var der i USA sket en stagnation i de førømtalte vækstindustrier. Profitabiliteten var faldende. Der manglede derfor de nødvendige kapitalsummer til investering og produktionsudvidelse. Og i stedet vandrede kapitalen fra disse vækstindustrier over i andre produktionsgrene.

I slutningen af tyverne var »the golden and roaring twenties« på sit højdepunkt. I stedet for produktive investeringer i vækstindustrier flød kapitalen over i konsummiddelindustrien, i forlystelsesindustrierne og i spekulationsforetagender. Og endelig intensiveredes de europæiske investeringer. For USA's vedkommende er der tale om, at krisen langt hen kan betegnes som en generel akkumulationskrise ud fra den marxistiske kriseteori. Det der derimod bliver vanskeligt, er at forklare kriseudbruddet i Europa i 1929/30 ud fra denne samme kriseteori.

For det første var der tale om, at de problemer som udbruddet af 1. verdenskrig havde vist i produktionen, ikke radikalt havde forandret sig. Men derimod at processen langt hen var blevet forlænget gennem den amerikanske intervention i den europæiske kapitalisme.

Og det var netop de ændrede akkumulationsforhold i USA, som eksporterede krisegennemslaget til Europa. I 1929 forsøgte man fra USA som et sidste desperat forsøg dels at trække de enorme investerede kapitalsummer hjem og dels gennem en protektionistisk politik at lukke for importen af europæiske varer.

Disse krisetendenser slog hurtigt igennem i Europa.

Karakteristisk for krisen i trediverne var, hvorledes hele verdensmarkedet på det nærmeste blev opløst. Og i stedet kan man tale om, at de enkelte kapitalistiske centre: USA, England, Tyskland og Frankrig opbyggede beskyttede verdensmarkedsblokke uden sammenhæng og vareudveksling.

Krisens rystelser var enorme og truede med et totalt sammenbrud for hele det kapitalistiske system. Således var der ikke tale om, at visse kapitaler øjensynligt ville kunne overleve. nej, selv de største monopoler var truet af fallitten. Disse tendenser forstærkedes netop af det førømtalte

sammenbrud for verdensmarkedet. Krisens totale omfang var en kendsgerning.

Endelig var massearbejdsløsheden – den største overhovedet i kapitalismens historie – en trussel for de nationale borgerskaber. En trussel mod såvel deres magtpositioner som mod overhovedet at få gennemført en kriseløsning på kapitalens præmisser.

Det var disse faktorer, der satte gang i de internationale kriseløsninger. Enten i form af statslige planforsøg der hvilede på classesamarbejdende integration mellem arbejderklasse og borgerskab – sådan som det oplevedes i Danmark, England og USA eller gennem planløsninger der hvilede på højreradikaliserede massebevægelser, som det oplevedes i Tyskland. Fælles for disse kriseløsninger var, at det blev en statslig plan og kriseregulering, som overhovedet banede vejen for en kapitalistisk overlevelse. Statsmagten som drivkraft, som motor for fortsat kapitalakkumulation var en realitet. Heri ligger det kvalitativt nye i krisen i trediverne. At disse ting skete under forskellige politiske former er en helt anden sag. Fundamentalt for såvel den fascistiske, der indebar en knusning af arbejderklassen politisk og organisatorisk, og for de borgerlig-demokratiske formidlede classesamarbejder, er, at det var disse former for kriseløsninger, der inspirerede til den økonomisk teoretiske fornyelse i den kapitalistiske planlægning. I den keynesianske revolutionering af den økonomiske teori og i andre retninger, f. eks. Stockholmerskolen, lå disse erfaringsbaggrunde som inspirationskilder.

Den danske kapitalstruktur og organisering i mellemkrigstiden

Den industrielle kapitalstruktur

Landbrugskapitalen indtog i hele mellemkrigstiden den dominerende placering i den danske kapitalstruktur.

Den danske industrikapital var eksempelvis i forhold til industrikapitalerne i de fleste andre vesteuropæiske lande ubetydelig af omfang, præget af stærkt økonomisk og politisk afhængighedsforhold til landbrugskapitalen og i høj grad domineret af mindre og mellemstore virksomheder, hvis afsætning var bundet til hjemmemarkedet.

Hvis vi i første omgang ser på industri- og håndværkskapitalerne som en samlet gruppe, var der ved erhvervstællingen i 1935 godt 100.000 virksomheder indenfor disse to kapitalgrupper. Heraf havde kun ca. 2200 over 20 medarbejdere, ja kun 380 virksomheder beskæftigede over 100 arbejdere.¹ I alt udgjorde virksomheder med under 20 ansatte mere end 97% af alle virksomheder indenfor industri- og håndværkskapitalerne og de beskæftigede mere end 55% af alle ansatte indenfor området. Ud af de godt 100.000 virksomheder kunne imidlertid kun ca. 5000 betegnes som egentlige industrielle virksomheder, og disse beskæftigede kun ca. 200.000 mennesker.²

Disse tal viser med al ønskelig tydelighed, hvor svag en stilling industrikapitalen indtog i den samlede danske kapitalstruktur. For overhovedet at kunne hævde sig overfor såvel landbrugs- som håndværkskapitalen måtte det industrielle borgerskab gribe til en omfattende økonomisk og politisk organisering samt til et samarbejde mellem de forskellige enkelt-kapitaler.

Det er bl. a. også i dette perspektiv, man skal se den ret kraftige centralisering af kapital, der allerede tidligt i den danske industrikapitals historie blev indledt, især på initiativ af bankkapitalen. En undersøgelse fra 1926 viste således, at en lang række vigtige industrielle brancher var domineret af enkelte større virksomheder, der beherskede mere end 75% af den samlede produktion indenfor de pågældende brancher. Produktionen af bl. a. sukker, sprit, cement, cigaretter, glas, tråd og kabelvarer, papir, porcelæn, skibe, biler, elektriske kraftmaskiner, olier, øl, gødning, mælkekonserves og jernbanemateriel var domineret af sådanne enkelte virksomheder.³ Og i de tilfælde, hvor en branche ikke direkte beherskedes af et monopol, finder der ofte et samarbejde sted mellem enkeltkapitalerne i form af kartelaftaler, der f. eks. ved en deling af et afsætningsmarked eller ved en fastsættelse af fælles priser kan sikre de deltagende enkeltkapitaler del i ekstraprofitter.

En undersøgelse fra 1929 viser således, at mere end halvdelen af produktionen indenfor den samlede industri kunne betegnes som såkaldt bundet produktion, d. v. s. underlagt enten direkte monopoler eller kartelaftaler. Indenfor nærings- og nydelsesmiddelindustrien var godt 75% af den samlede produktion bunden produktion, mens de tilsvarende tal for den teknisk-kemiske industri og tekstilindustrien var henholdsvis 68 og 61%.⁴

En tredje indikator på en relativ kraftig kapitalcentralisering indenfor industrikapitalen finder vi i en undersøgelse over udbredelsen af de såkaldte forbundne bestyrelser, d. v. s. aktieselskaber, der sammensætter deres ledelse af personer, der også er placeret i ledelsen af andre kapitaler. Undersøgelsen pegede hen på et snævert økonomisk samarbejde mellem en række af landets største industrielle kapitaler. Endvidere havde de vigtigste industrielle koncerner en altafgørende indflydelse på de vigtigste bankkapitaler, herunder især de tre hovedbanker, Handelsbanken, Privatbanken og Landmandsbanken. De vel nok vigtigste forbindelser mellem industri- og bankkapital fandtes i Privatbankens forbindelse med selskaber som bl. a. De forenede Bryggerier (som havde en større aktiepost i banken; direktør Benny Dessau fra De forenede Bryggerier var samtidig be-

styrelsesformand i Privatbanken), Bing og Grøndahl, De danske Sukkerfabrikker, Ballin og Hertz, Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabrik, Titan, Aarhus Oliefabrik, De danske Spritfabrikker, Korsør Glasværk, Kastrup Glasværk og Faxe Kalk. Godt en tredjedel af samtlige danske erhvervsaktieselskaber med over en halv million kroner i aktiekapital var i 1926 forbundet gennem de tre hovedbanker, og de forbundne selskaber rådede tilsammen over mere end halvdelen af samtlige selskabers aktiekapital.⁵

De vigtigste koncerner indenfor den danske kapital rådede desuden over virksomheder indenfor såvel industri- som handels- og skibsfartskapital. Det drejede sig specielt om ØK, som i mellemkrigsperioden havde industrielle kapitaler som bl. a. Nakskov Skibsværft, Dansk Soyakagefabrik, Den danske Mælkekondenseringsfabrik og Aalborg Margarinefabrik, A. P. Møller med Odense Staalskibsværft, DFDS med Helsingør og Frederikshavn værfter samt F. L. Smidth. Sidstnævnte koncern omfattede i perioden ikke mindre end seks cementfabrikker, tre betonfabrikker, ti kalk- og grusfirmaer, to sukkerselskaber, to molerværker samt betydelige interesser i bl. a. Varde Staal, Sadolin og Holmblad, Gyro, Korsør Glasværk, Nordisk Kabel og B & W.⁶

Den danske industrikapital var i mellemkrigsperioden en entydig hjemmemarkedsindustri. Eksportkvotaen indenfor industrien udgjorde kun omkring 10%, og industriens andel af den samlede danske eksport svingede i perioden mellem 15 og 25%.⁷

Hertil kommer, at den danske industrieksport fordelte sig på et mindre antal virksomheder af højproduktiv karakter. Kun omkring 400 virksomheder kunne betegnes som egentlige eksperterende virksomheder, d. v. s. virksomheder med en løbende eksport over en vis størrelse, og selv indenfor denne gruppe stod 51 virksomheder, som hver havde en eksport på over en halv million kroner, for 80% af den samlede direkte industrieksport.

Ti store virksomheder eksporterede omkring halvdelen af den totale industrieksport. Det drejede sig om landets største virksomhed B & W, F. L. Smidth, Ford Motor hvis fabrik i Sydhavnen blev betragtet som et af de mest gennemrationaliserede industrianlæg i Europa, General Motor, Kryolitselskabet Øresund, Nordisk Fjerfabrik, som var den største i verden af sin art, med filialer i London og New York og opkøbscentraler i Canton og Shanghai, Dansk Soyakagefabrik og Nakskov Skibsværft (som omtalt begge ØK-selskaber), Helsingør Skibsværft samt endelig Aarhus Oliefabrik, en virksomhed med 1000 ansatte, en eksport til ca. 70 lande og filialfabrikker i en række lande.

Hovedparten af den danske industrieksport, d. v. s. omkring 70%, stammede fra jern- og metalindustrien samt den teknisk-kemiske industri. Bortset fra disse to var alle industrielle brancher udpræget orienteret mod forsyningen af det danske marked.⁸

Forholdet mellem industri- og håndværkskapitalerne 1890–1920

Den danske industrikapital var i økonomisk og social fremmarch i årene fra 1890 til 1920. Det var i den periode, at industrialiseringen for alvor slog igennem med en stigningstakt i industriens bruttofaktorindkomst på op til 7% om året.⁹ Men denne kraftige industrialiseringsbølge betød samtidig betydelige økonomiske og sociale ændringer i forholdet mellem industri og håndværk. En lang række håndværksvirksomheder og ofte hele fag måtte bukke under for industrikapitalens konkurrence. I tidsrummet fra den første industritælling i 1897 til erhvervstællingen i 1925 kan man således statistisk iagttage en stagnation i antallet af virksomheder og beskæftigede indenfor håndværkskapitalen. Denne stagnation dækker i virkeligheden over en hård økonomisk kamp mellem nye industrigrene og forskellige håndværksfag, der blev truet af undergang eller måtte lade sig reducere til reparations- og forhandlingsled for industriens produkter. Indenfor industrikapitalen skete der samtidig en vis koncentration i retning af større og større virksomheder.

Som eksempel kan nævnes tekstilbranchen, hvor der allerede inden den første tælling i 1897 havde fundet en betydelig koncentration sted. Hvor der i 1897 var 3238 personer uden medhjælpere, der drev virksomhed i tekstilbranchen, var der i 1925 kun 519 tilbage. I samme tidsrum var også antallet af egentlige industrivirksomheder gået tilbage fra 1049 til 403. Bomuldsspindingen herhjemme foregik således i 1925 på hovedsagelig fire store virksomheder med flere hundrede arbejdere.¹⁰

Fra omkring 1920 synes forholdet mellem de to kapitalgrupper at blive stabiliseret, men en mere præcis empirisk funderet analyse af dette forhold finder vi os ikke i stand til at foretage. Samtidig med at store dele af håndværkskapitalen indgår i et stadig tættere afhængighedsforhold til industrien, begynder den teknologiske udvikling, navnlig indenfor jern- og metalindustrien omkring bilproduktionen og spredningen af elektriciteten, en delvis opblomstring af nye håndværksvirksomheder som under leverandører af specialartikler og halvfabrikata til de større industrielle virksomheder. Nye håndværksfag opstod samtidig som reparationsled for industriens produkter, specielt indenfor metal-, beklædnings- og læderbranchen. Som følge af de gamle håndværksfags øgede muligheder for mekanisering af produktionen, f. eks. ved indførelse af elektromotorer, kunne nedgangen i antallet af håndværksvirksomheder midlertidig standses.¹¹ Også den specifikke danske kapitalstruktur, bl. a. med landbrugssektoren som den vigtigste kapitalfraktion, gav mulighed for en plads til en relativ stor håndværkskapital.

Industri- og håndværksborgerkabernes organisering

Parallelt med den økonomiske kamp mellem håndværks- og industrikapitalerne førtes der også en magtkamp mellem de to kapitalfraktioner på det organisatoriske og politiske plan. Specielt indenfor Arbejdsgiverforenin-

gen, der var blevet oprettet i 1896 på initiativ af det københavnske håndværksborgerskab, kom det til en magtkamp mellem repræsentanter fra de to forskellige kapitalfraktioner. Specielt i organisationens første årti var håndværksfraktionen dominerende; i 1905 bestod hovedbestyrelsen af 20 håndværkere, 5 industrirepræsentanter samt yderligere to fra de øvrige kapitalfraktioner (handel, søfart og landbrug). Det industrielle borgerskab krævede en mere håndfast holdning overfor arbejderklassens lønkrav og forlangte en repræsentation i ledelsen, der svarede til den økonomiske placering. Især fra jern- og metalindustriens hovedfraktion i hovedstadsområdet rettedes en kraftig kritik af Arbejdsgiverforeningens svage linie overfor arbejderklassen, og det var også fra jern- og metalindustrien, at initiativet udgik til en samling af det industrielle borgerskabs tropper indenfor Arbejdsgiverforeningen. Resultatet blev Industrifagenes Sammenslutning, der blev dannet i 1906 af en række brancheforeninger med jern- og metalindustrien samt Tekstilfabrikantforeningen som de ledende elementer.¹²

Samtidig blev jern- og metalindustriens ledende repræsentant, S. C. Hauberg, valgt som næstformand i hovedbestyrelsen for Arbejdsgiverforeningen. Indenfor industrifagene lykkedes det i de næste år at øge organisationsgraden i de enkelte brancher, at centralisere forhandlingerne med arbejderbevægelsen samt at udvikle et centralt administrationsapparat, der bl. a. kunne føre en lønstatistisk over industriens arbejdere.

Industriborgerskabets synspunkter overfor statsmagten blev formelt varetaget af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, oprettet i 1879. Reelt var organisationens arbejde overfor statsmagten i overvejende grad domineret af håndværksfraktionen og den mindre industri.¹³ En voksende utilfredshed indenfor det industrielle borgerskab med Fællesrepræsentationens arbejde og stadige magtkampe mellem håndværk og større industri på den anden side, førte i 1910 til dannelsen af Industrirådet, der således markerer industriborgerskabets frigørelse fra håndværkerborgerskabet på det organisatoriske plan.¹⁴

For det industrielle borgerskab blev Industrirådet det almene organ, der kunne stå som et samlet udtryk for det danske industriborgerskabs synspunkter overfor statsmagten, overfor andre kapitalgrupper og overfor den borgerlige offentlighed. I mellemløbet omfattede rådet mellem 1000 og 1500 industrielle virksomheder, tilsluttet for de flestes vedkommende igennem brancheforeninger. I modsætning til visse andre vesteuropæiske lande lykkedes det for det danske industriborgerskab at bevare en relativ fasttømret organisation i Industrirådet, der rummede såvel de forskellige industrifraktioner (f. eks. både hjemmemarkeds- og eksportindustrien) som de forskellige brancher. Dette kan som allerede tidligere omtalt kun ses som endnu et tegn på industriborgerskabets fundamentale svaghed indenfor kapitalistklassen som helhed. Det var overordentlig nødvendigt for overhovedet at kunne markere sig overfor de øvrige kapitalistgrupper, at industriborgerskabet centraliserede sine styrker. Reelt var det imidlertid de større virksomheders repræsentanter, som satte sig på magtorganet. Industriborgerskabets førende repræsentant igennem årene op til 1920 var

således Alexander Foss fra landets industrikapital par excellence – F. L. Smidth. Benny Dessau, der var formand fra 1923 til 1926, sad ikke blot i direktørstolen på Tuborg og som formand for Privatbanken, men var medlem af talrige bestyrelser indenfor andre industrivirksomheder. Fra 1926 overtog direktøren for landets største virksomhed indenfor den industrielle sektor, B&W, Chr. Overgaard, formandsposten

Et af de klartest formulerede mål for industriborgerskabet i perioden fra 1910 til 1930 lå i at vinde frem med dets synspunkter indenfor den borgerlige offentlighed. Denne ideologiske offensiv indgik i rådets arbejde i form af udgivelse af bøger, pjecer og Tidsskrift for Industri, men også enkelte borgerlige aviser blev mere eller mindre omdannet til talerør for det industrielle borgerskabs synspunkter (f. eks. Dagbladet Nordjylland, København og Dagens Nyheder). Formålet var både at tiltrække vælgere til Det konservative Folkeparti, som industriborgerskabet tilsluttede sig, forbrugere af danske industrivarer samt investeringskapital og på længere sigt at bryde landbrugskapitalens ideologiske dominans indenfor den borgerlige offentlighed. Man forsøgte at påvise industriens betydning for landbruget, for landets beskæftigelse og for den sociale udvikling, ligesom man generelt gjorde op med forestillingen om Danmark som et udpræget landbrugsland. Danmark som industriland, som var Alex. Foss' slogan ved en tale i 1912, blev hovedelementet i industriborgerskabets offensiv på det ideologiske område.¹⁵

Med hensyn til Industrirådets arbejde overfor statsmagten samler interessen sig om tre vigtige tidsperioder, nemlig omkring den første verdenskrig, i tyvernes krisesituation og under tredivernes centrallovgivning.

Rådets arbejde blev kraftigt udbygget under verdenskrigen som følge af, at det sammen med Grosserer-Societetet fik overdraget en række statsmagtsopgaver med at forhandle, afslutte og administrere overenskomster med de krigsførende lande. Betydningen af dette arbejde lå i den øgede opbakning bag rådets arbejde fra forskellige industrielle brancheforeninger og den udvidelse af samarbejdet med andre grupper indenfor borgerskabet og den kapitalistiske statsmagt, som var det egentlige mål med Industrirådet. I stigende omfang blev Industrirådet anerkendt som en væsentlig kapitalorganisator, der måtte inddrages i ethvert økonomisk-politisk arbejde. Denne anerkendelse fik også sit udtryk deri, at Alex. Foss i 1917 blev valgt som formand for Erhvervenes Fællesudvalg, den organisation, som i krigens sidste år skulle samle de forskellige dele af borgerskabet i forholdet til statsmagten.

Tyverne betød for industrikapitalen en næsten kontinuerlig krisetilstand, specielt for hjemmemarkedsindustrien. I denne krisesituation krævede Industrirådet statslige støtteforanstaltninger i form af enten toldforhøjelser eller importreguleringer. Men Venstregeringen gennemførte kun ubetydelige lovforslag til støtte for den betrængte industrikapital, idet Venstre sammen med landbrugsorganisationerne stod for en frihandelspolitik. Derimod kunne alle dele af borgerskabet langt hen enes om en bred offensiv overfor arbejderklassen.

Tredivernes verdensomfattende krise medførte i Danmark bl. a. indførelse af en valutaloggivning, der i realiteten gav industrien den længe krævede beskyttelse overfor udenlandsk konkurrence. Som det var tilfældet under verdenskrigen 1914–1918, betød disse statsindgreb en øget betydning af Industrirådet som et administrativt og koordinerende organ for industriborgerskabets enkelte virksomheder. Samtidig betød valutacentrallovgivningen en periode med fremgang for industrikapitalen.

I modsætning til det industrielle borgerskab lykkedes det ikke for håndværkerborgerskabet i mellemkrigstiden at opbygge et stærkt og enigt magtorgan i forholdet til statsmagten. Fællesrepræsentationen sygnede hen som følge af bl. a. den stærke spredning indenfor den samlede håndværkskapital. Markant var således modsætningen imellem de dele af håndværket, som økonomisk og politisk var afhængig af de øvrige bykapitalfraktioner, og de dele, som havde deres basis på landet som reparations- og produktionsled for de enkelte landbrugsbedrifter. Håndværksborgerskabets politiske indflydelse led også af den betydelige uenighed, som var gældende indenfor fraktionen. I en kortere årrække efter verdenskrigen forsøgte en del af håndværksborgerskabet at samle sig omkring et egentligt håndværkerparti, Erhvervspartiet, men også denne organisation gik i opløsning på indre stridigheder. I resten af mellemkrigsperioden udtrykte håndværksborgerskabet indre økonomisk-politiske interesser såvel igennem Det konservative Folkeparti som igennem Venstre.

Det industrielle borgerskab opbyggede i modsætning til håndværket et langt tættere forhold til et bestemt parti, Det konservative Folkeparti. I mellemkrigsperioden blev industriborgerskabets interesser formidlet via dette parti, bl. a. ved et direkte personsammenfald. Såvel i den konservative hovedbestyrelse og rigsdagsgrupperne som i den konservative presse sad repræsentanter fra industrikapitalens vigtigste koncerner og organisationer. Arbejdsgiverforeningens formand fra 1932, Julius Madsen, der samtidig var medlem af Industrirådet, var igennem en årrække medlem af den konservative hovedbestyrelse og i tyverne formand for den borgerlige gruppe i Københavns Borgerrepræsentation. Partiets økonomiske ordfører i hele perioden fra 1928–39, Povl Drachmann, var samtidig redaktør af Tidsskrift for Industri, ledende indenfor en række af Industrirådets vigtigste udvalg, og havde en lang række personlige forbindelser til mange enkeltkapitalister over hele landet. Ofte behøvede lederne af enkeltkapitalerne ikke engang gøre andet for at få deres snævre interesser udtrykt på det politiske plan end at skrive et brev til Povl Drachmann! Tre markante skikkelser indenfor Industrirådets vigtigste udvalg, direktør for Industrirådet, G. E. Hartz, direktør for De danske Spritfabrikker, medlem af Industrirådet, Chr. Olesen, og Einar Foss, direktør hos F. L. Smidth-koncernen, var alle medlemmer af den konservative hovedbestyrelse.¹⁶

Men på trods af en lang række ledende industrikapitalisters vægtning af det politiske arbejde indenfor Det konservative Folkeparti, og på trods af en relativ markant repræsentation såvel i hovedbestyrelse som i rigsdagsgrupperne, var den politiske indflydelse for det industrielle borgerskab ringe. Det skyldes dels meget stærke modsætninger indenfor selve det

konservative parti, hvor bl. a. en stærk landbrugsfløj gjorde sig gældende, men også det meget stærke modsætningsforhold, der især i mellemkrigsperioden eksisterede mellem det industrielle borgerskab og den dominerende kapitalfraktion, den mellemstore landbrugskapital, som politisk var samlet i partiet Venstre. Specielt i tyverne, da Venstre var ved regeringsmagten, kom det til voldsomme stridigheder mellem de to borgerlige partier. Men da alternativet til en Venstre-regering var en regering med socialdemokratisk ledelse, ønskede flertallet af de konservative ledere og heriblandt også repræsentanter for industriborgerskabet ikke at afbryde samarbejdet. Da endelig bruddet kom i 1929, førte det til en langvarig krise i forholdet mellem industriborgerskabet og Det konservative Folkeparti.

Arbejdsgiverforeningen som kapitalens ledende organisation

Da arbejdsgiverne havde gjort op med den offensive arbejderbevægelse og den radikal-socialdemokratiske regering i 1920, gennemførte Arbejdsgiverforeningen en betydningsfuld intern reorganisering. Reorganiseringen var på den ene side et resultat af de forudgående årtiers erfaringer fra arbejdskampe og indre modsætninger i kapitalistklassen; på den anden side skabte reorganiseringen for første gang et virkeligt politisk samarbejde mellem landets vigtigste kapitalfraktioner med fælles front mod arbejderne. Arbejdsgiverforeningen udgjorde således det egentlige fundament for den parlamentariske alliance mellem Venstre og Det konservative Folkeparti i 1920'erne. Det var en fælles front mod arbejderklassen og Socialdemokratiet – en front, der hele tiden var truet af kapitalfraktionernes interne modsætninger.

I tiden frem til 1920 opbyggedes den arbejdsgiverforening, der i mellemkrigstiden fremstod som den vigtigste borgerlige organisation. Selv om håndværkets betydning efterhånden var blevet reduceret i forhold til industrien, så fortsatte den imidlertid med at udgøre en så fundamental produktionsgruppe, at industriborgerskabet nødvendigvis måtte finde politisk sammen med håndværksborgerskabet i et kompromis indenfor Arbejdsgiverforeningen.

Ved reorganiseringen fik Arbejdsgiverforeningen fire hovedgrupper: industri, håndværk, handel og landbrug, der hver sikredes en vis repræsentation i ledelsen. Svagest stod landbrugets arbejdsgiverforening, der iøvrigt også forsvandt ud af Arbejdsgiverforeningen efter et årtis medlemskab, da det viste sig, at en egentlig arbejdsgiverorganisering ikke var nødvendig som følge af landarbejdernes ringe organisering og kampvilje. Handel udgjorde også en relativt lille gruppe. Så absolut stærkest og vigtigst var håndværk og industri. Håndværket talte flest medlemmer i Arbejdsgiverforeningen, men industrien beskæftigede det største antal arbejdere, betalte det højeste kontingent og var talmæssigt overlegen på Arbejdsgiverforeningens generalforsamling. Integrationen mellem håndværk og industri blev sikret ved at tildele håndværksfagene en overrepræsentation i ledelsen, ved at lade formandsposten skifte mellem håndværk og industri og ved en kompromisagtig linie i lønpolitikken. Men den centrale

styring af lønpolitikken fortsatte og forstærkedes yderligere i 1930'erne i takt med en tilsvarende udvikling indenfor fagbevægelsen. Centraliseringen var ligeledes en nødvendig forudsætning for den statslige styring af lønpolitikken i 1930-erne, som indebar et radikalt brud på Arbejdsgiverforeningens hidtidige bestræbelser på at samle lønforhandlingerne eksklusivt om de to hovedorganisationer.¹⁷ Med Arbejdsgiverforeningen som centrum oprettedes i 1919 to vigtige udvalg i hele mellemkrigsperioden. Det var dels det social-politiske udvalg for Arbejdsgiverforeningen og Industrirådet og dels det skatte-politiske udvalg, der som det eneste organ i samtiden omfattede samtlige arbejdsgivere og besiddere af produktionsmidler, d. v. s. også landbrugskapitalen. Reorganiseringen af Arbejdsgiverforeningen omkring 1920 var udtryk for, at denne organisation var blevet de borgerlige kræfters mest bærende sammenslutning.

Bankkapitalen i mellemkrigsperioden

Som det senere skal fortælles nærmere om, betød 1920'ernes krise en stærk svækkelse af bankkapitalens position i forhold til de øvrige kapitalfraktioner, specielt den industrielle kapital.

Den umiddelbare årsag til bankkapitalens svækkelse må ses i den overdrevne spekulation og direkte svindelvirksomhed, som så mange banker havde drevet i krigsårene. Flere banker havde i den grad været involveret i forskellige former for børsspekulation og havde samtidig bundet sig til en række større enkeltvirksomheder. Ved genetableringen af det kapitalistiske verdensmarked i 1920 måtte mange af krigstidens virksomheder bukke under for den udenlandske konkurrence. De store tab blev så i næste omgang væltet over på bankerne, som havde finansieret disse krigstidsvirksomheder. Mange bankkapitaler kom i vanskeligheder, og en del måtte rekonstrueres eller lukke.

Det kendteste eksempel var Landmandsbanken, der kom i vanskeligheder i 1922, efter at bankens største kunde, Transatlantisk Kompagni, var brudt sammen som følge af inkompetent ledelse og luftige spekulationer om mulige storhandeler med Rusland. Statsmagten og en række større enkeltkapitaler måtte gribe ind og forestå en rekonstruktion af banken. En rapport om forholdene, der førte frem til bankens krak, afslørede først for alvor overfor en større offentlighed krigstidens svindelnumre. Landmandsbankens direktør, Emil Glückstadt, blev på baggrund af de store krigsspekulationer i form af f. eks. overdreven aktieudvidelse, belåning af disse aktier, støtte til familiemedlemmers spekulationsvirksomhed og en meget letsindig kreditgivning til en række enkelte virksomheder arresteret, men døde, inden retssagen kom i gang¹⁸

En lang række andre bankkapitaler kom i løbet af tyverne i vanskeligheder. Blot i perioden fra 1920 til 1932 måtte 32 banker træde i likvidation, herunder så store banker som Discontobanken og Andelsbanken. Men også de to øvrige hovedbanker, Privatbanken og Handelsbanken kom i krisevanskeligheder. Privatbanken måtte således i rekonstrueres i 1928 efter store tab på bl. a. Aarhus Oliefabrik, mens Handelsbanken i 1931 måtte igennem en alvorlig likviditetskrise.¹⁹

Udrensningen af bankkapitaler betød en nedgang i antallet af banker fra 200 i 1921 til 163 i 1938. Bankkapitalens svækkelse varede hele mellemkrigsperioden ud og betød i økonomisk-politisk henseende en faktisk likvidering af dele af det gamle finansborgerskab. En række af de største kapitaler indenfor handel og industri overtog den reelle kontrol over de ledende banker, specielt de københavnske hovedbanker.

OPSVING OG FREDSKRISE 1919–1923

Optakt – den danske kapital drivhusblomstring 1919–1923

Ved verdenskrigens udbrud i efteråret 1914 blev det kapitalistiske verdensmarked ramt af voldsomme forstyrrelser. Dels blev de normale handelsforbindelser afbrudt på grund af selve krigssituationen, dels blev de krigsførende landes produktion omstillet til umiddelbar krigsproduktion, og endelig brød det internationale valutasystem mere eller mindre sammen.

Krigen betød således en generel krise for den internationale kapital, hvilket til gengæld skabte gunstige akkumulationsbetingelser for den danske kapital. For industrikapitalen betød elimineringen af de normale konkurrenceforhold øgede afsætningsmuligheder såvel på hjemmemarkedet som på eksportmarkedet. På trods af vanskeligheder med råstoftilførsler oplevede industrikapitalen en periode med voldsom fremgang helt frem til 1920. Varemangel og prisopskruning gav anledning til oprettelse af en lang række nye foretagender indenfor f. eks. skibsværftssektoren, hvor der fra 1916 blev anlagt ikke mindre end 14 nye jernskibsværfter, heriblandt Odense Stålskibsværft og Nakskov Skibsværft. Også mange ældre industrikapitaler deltog i ekspansionen og udvidede deres anlæg i tiltro til en fortsat højkonjunktur. Samtidig foregik der under hele krigen en kraftig elektrificering af den industrielle produktion, bl. a. tilskyndet af de dårlige kulforsyninger. Også på andre områder medvirkede krigsboomet til yderligere rationalisering indenfor industrikapitalen.¹

Herudover skabtes der specielt gunstige forhold for den danske handels- og pengekapital. Handels- og skibsfartskapitalen nød godt af de ekstraordinære afsætningsmuligheder for både landbrugs- og industrivarer.

Spekulationen florerede kraftigt. En del industrivirksomheder omlagde således deres produktion i retning af at kunne forsyne de krigsførende lande med forskellige produkter, der som regel var af meget ringe kvalitet. Det var produkter af en sådan ringe kvalitet, der under krigen fik betegnelsen gullasch-produkter, også selv om det drejede sig om skotøj, beklædning eller lignende.

Der foregik samtidig under hele krigen en feberagtig spekulation i børspapirer. Mens omsætningen på Børsen i 1913 var på knap 1 mia. kroner, voksede den til det svimlende beløb af 7.9 mia. kroner i 1918. Spekulationen blev specielt muliggjort ved en række bankers direkte engagement. Således foretog bankerne og veksellererne en omfattende belåning af værdipapirer og var i besiddelse af en manipulerende indflydelse på Børsen.² Mange virksomheder foretog overdrevne aktieudvidelser, som sikrede dem yderligere kapital til spekulation på Børsen. Etablering af direkte spekulationsforetagender hørte også til dagens orden. Mens kapitalen således væltede sig i enorme profitter, blev arbejderklassen ramt af reallønsfald samt afsavn i form af rationeringer på mange dagligdagsvarer.

Selv efter krigens ophør fortsatte krigsboomet med fornyet kraft. Genopbygningen af nedslidte kapitalapparater overalt i Europa gav et fornyet skub i efterspørgslen. Industriproduktionen nåede i 1920 op på et niveau over 40% over 1914-niveauet, og forventningen om yderligere ekspansion fik mange virksomheder til at bringe lagrene op på et særdeles højt niveau. Specielt indenfor handelskapitalkredse foretog man enorme indkøb med henblik på spekulation i mellemhandel til en række østeuropæiske lande. Fra enkelte kredse indenfor det industrielle borgerskab, herunder Alex. Foss, lød der advarende røster til den omsiggribende spekulationsvirksomhed indenfor den danske kapital. Men advarslen kom for sent.

Fredskrisen slår igennem i Danmark

I 1920 brød boomet sammen og slog over i en international fredskrise, som i efteråret 1920 ramte Danmark i form af et voldsomt prisfald. I løbet af de følgende to år halveredes engrospriserne. Krisen for den danske kapital betød kapitaldestruktion, d. v. s. virksomhedskrak og ophobning af enorme varelagre, som p. gr. a. prisfaldet var usælgelige.³ Fredskrisen markerede den pludselige genetablering af det internationale kapitalistiske marked og dermed også ophøret af den isolerede drivhusblomstring, som havde gavnet den danske kapital i nogle år. Alle kapitalfraktioner blev ramt af krisen, men mindst vel nok landbrugskapital, hvis forsyninger til det engelske marked hurtigt blev genoptaget. For de bedrifter, der havde optaget større lån under krigstidens pris- og renteniveau, blev de følgende kriseår dog præget af betydelige vanskeligheder. Handelskapitalen blev frataget en lang række markeder, specielt de østeuropæiske lande, der blev ramt af økonomisk-politisk sammenbrud. De store varelagre, der var hjemtaget i tiltro til videresalg til disse lande, hobede sig op i Københavns Frihavn, mens handelskapitaler krakkede på række.

Hårdest ramt blev industrikapitalen. Mens industriproduktionen i 1919-20

var steget med 19%, faldt produktionen i det næstfølgende år med ikke mindre end 24%. Og arbejdsløsheden blandt industriarbejdere nåede nye rekorder.

Mange nye virksomheder fra krigstidsboomet kom hurtigt i vanskeligheder, da de viste sig ude af stand til at klare den udenlandske konkurrence. Generelt faldt industrikapitalens profitter; det viste sig i større fald i aktiekurserne, lavere aktieudbytte, store tab og mange fallitter.

Såvel handels- som industrikapitalens dybe krisetilstand bredte sig til bankkapitalen. I første omgang påvirkedes bankerne af de mange krak, der ramte handelsselskaber med usælgelige varelagre. Det var finansieringsforbindelser til et sådant handelsselskab, Transatlantisk Kompagni, der i 1922 førte til det allerede omtalte krak i Landmandsbanken. Dette krak samlede offentlighedens opmærksomhed, dels på grund af de store beløb, det drejede sig om, men også på grund af de skandaler, sammenbruddet førte med sig. Bankens direktør, Emil Glückstadt, havde nydt en større international anseelse, ligesom han havde haft en betydelig indflydelse på økonomiske og politiske forhold herhjemme. Han blev efter sammenbruddet fængslet ligesom flere andre ledende skikkelser indenfor bank- og industriborgerskabet.⁴

Alt i alt betød krisen en voldsom afvikling af enkeltkapitaler. Perioden fra 1920 til 1926 må i det hele taget betragtes som en sand renselsestid for den danske kapital. En udrensning, der i den grad blev ført til bunds, at den kun efterlod de mest levedygtige kapitaler tilbage. Det betød på længere sigt, at krisen i trediverne ikke på samme måde kom til at medføre krak og virksomhedslukninger, da udrensningsprocessen allerede havde fundet sted.

Også styrkeforholdet mellem kapitalfraktionerne blev påvirket af begivenhederne i 1920–22. Det danske finansborgerskab stod således for nedgang.

Finansborgerskabets placering i det danske klassesamfund frem til 1923

Den oprindelige akkumulation, der var nødvendig for starten af den danske industri, var tilvejebragt gennem landbrugskapitalen og handelskapitalen. I den første fase op til omkring århundredskiftet var det normalt handelsborgerskabet, der investerede deres ophobede kapital i industriproduktionen. Efter år 1900 var det i højere grad bankerne, der overtog denne rolle som formidler af kapital til den opvoksende industri. Ud fra disse historiske forhold fulgte, at frem til og med den første verdenskrig udgjordes det egentlige finansborgerskab i Danmark af en række grupper indenfor handels- og banksektoren.⁵ Dette finansborgerskab havde også en dominerende funktion overfor det endnu svage industrielle borgerskab.

Finansborgerskabet fremtrådte dels i bankerne, men især i en række enkeltpersoner som f. eks. Tietgen, H. N. Andersen, Isaac Glückstadt og hans søn Emil Glückstadt og Privatbankens direktør, Heide. I kraft af sin dominans overfor de andre kapitalfraktioner kunne dette finansborgerskab

i afgørende situationer optræde som en formidler af alle kapitalfraktioners fælles interesser overfor arbejderklassen. Således var det dette finansborgerskab, som formidlede overenskomsten imellem arbejdere og kapitalister i forbindelse med septemberforliget i 1899 og senere i forbindelse med forligsmandsloven i 1910.⁶

Den form for politisk indflydelse, som dette finansborgerskab havde, var af uorganiseret art og knyttede sig til disse fremtrædende enkeltkapitalisters personlige forbindelser til hoffet og til de politiske partier. Det kan således iagttages, hvorledes en mand som H.N.Andersen i enkeltituationer havde indflydelse på den politiske beslutningsproces gennem sine forbindelser til hoffet og udenlandske kapitalkredse. Det var tilfældet både ved systemskiftet i 1901 og påskekrisen i 1920. Denne uorganiserede form for politisk indflydelse hang sammen med, at politik i denne liberal-demokratiske fase fandt sted på beslutningsprocesniveau, d. v. s. dels i Folketinget, dels i korridorforhandlinger, hvor enkeltpersoner traf beslutningerne.

Den første verdenskrig og årene umiddelbart efter betød begyndelsen til enden for finansborgerskabet. Som allerede omtalt betød krigen og de kunstige konjunkturer, den skabte, enorme muligheder for alle grene af den danske kapital. Således også for finanskapitalen, der som nævnt engagerede sig i en omfattende spekulation i de stigende aktiekurser samt i en ekstraordinær stor kreditgivning til enkelte virksomheder, der udvidede i troen på, at de gode tider ville fortsætte. Ved fredskrisen ramtes bankerne hårdt. De store krak i begyndelsen af tyverne betød en økonomisk svækkelse af bankkapitalen og i næste række den egentlige finanskapital. Skandalerne medvirkede også hertil.

På det politiske plan betød krigen en stærk formindskning af finansborgerskabets indflydelse, idet den nævnte form for indflydelse, der knyttede sig til de nævnte enkeltpersoner viste sig utilstrækkelig i en situation, hvor det kom an på den daglige administration af det kapitalistisk system gennem fordelingsordninger og rationeringer. Disse funktioner kunne det industrielle borgerskabs egne organiseringer, frem for alt Industrirådet, varetage, hvad der politisk kom til at betyde en styrkelse af denne fløj af borgerskabet.

En mulig dybereliggende årsag til ændringen i magtforholdet mellem finansborgerskabet og det industrielle borgerskab kan måske søges i den almene udvikling i den kapitalistiske produktionsmåde. I en begyndende fase er bankkapitalen nødvendig som gründerkapital, men efterhånden som den produktive kapital udvider sit akkumulationsgrundlag, bliver den mere og mere uafhængig af bankkapitalen, der så henvises til bl. a. parasitær virksomhed, som det skete under den første verdenskrig. Med spekulationens sammenbrud var bank- og den egentlige finanskapitals magt dermed også brudt, og den industrielle kapital overtager kontrollen med de vigtigste banker.

Kampen mellem industri- og landbrugsborgerskabet

På baggrund af den ret kraftige ekspansion, som industrikapitalen havde gennemført frem til 1920, kom fredskrisen som en pludselig og dybtgående rystelse af hele fraktionen. Krisen ramte således ikke blot de nye virksomheder, men også ældre virksomheder som Svovlsyrefabrikkerne, Ballin og Hertz Nielsen og Winther og Papirfabrikkerne måtte gennemgå en rekonstruktion.

Den forbedrede placering i offentligheden, som det industrielle borgerskab, bl. a. ved Industrirådets indsats i løbet af årtiet fra 1910 havde opnået, blev også ramt af krisens store gennemslagskraft. Fra mange sider haglede det ned med angreb på den del af industriborgerskabet, som havde været inddraget i krigstidens spekulationsvirksomhed. Kendt er i denne forbindelse professor Birchs angreb på nær sagt alle større og kendte industrikapitalister i perioden. Resultatet blev da også, at en del ledende industrikapitalister måtte træde tilbage fra deres poster indenfor såvel virksomheder som industriborgerskabets organisationer. Max Ballin havde været en af industriborgerskabets førende skikkelser igennem en årække, da hans virksomhed midt under krigen kom i vanskeligheder. I erkendelse af de betydelige afsløringer af spekulationsvirksomhed, der uundgåeligt ville blive konsekvensen af en evt. rekonstruktion, begik han selvmord. Og selv Industrirådets formand, H. P. Prior fra Nordisk Kabel og Traad måtte i 1923 træde tilbage som følge af et engagement i Landmandsbankens svindelnumre.

Lignende forhold betød et tilbagefald for industriborgerskabets placering i offentligheden. Denne svækkelse fik også betydning på det politiske plan, hvor industriborgerskabet gennem Industrirådet og Det Konservative Folkeparti krævede en statslig indgriben for at mildne krisens vanskeligheder. De økonomiske problemer for den industrielle kapital var nemlig vokset betydeligt, bl. a. ved en valutadumping af varer fra især Tyskland og Tjekkoslaviet. I kraft af disse landes kunstigt lave valutakurser kunne produkter herfra udkonkurrere de tilsvarende danske. En række industrielle brancher, hvis produktion var præget af arbejdsintensive processer, f. eks. skotøjs- og tekstilindustrien, kom ud i alvorlige vanskeligheder. Det var i denne situation, at industriborgerskabet krævede toldforhøjelser eller importreguleringer for at modsvare den udenlandske konkurrence.

Det mellemstore landbrugsborgerskab havde siden 1920 siddet solidt på regeringstaburetterne i form af partiet Venstre under Niels Neergaard. Og som det havde været tilfældet i tiden fra 1910–1914 blev den politiske linie også nu hovedsagelig ført på landbrugskapitalens betingelser. Det implicerede bl. a. en traditionel frihandelspolitik til fordel for landbrugseksporten. Og da det mellemstore landbrugsborgerskab i de første år af tyverne stod som den absolut mest dominerende del af borgerskabet, blev også partiet Venstre den altdominerende kraft i regeringsarbejdet, selv om Det konservative Folkeparti stod som et støtteparti. Hvor de andre kapitalfraktioner, specielt handels- bank- og industrikapitalerne stod i en dyb krise,

kunne landbrugskapitalen økonomisk klare sig igennem prisfaldet uden de store tab. Det betød, at Industrirådets og Det konservative Folkepartis anstrengelser for at presse venstregeringen til indrømmelser i retning af toldforhøjelser ikke gav noget nævneværdigt resultat. Konsekvenserne blev den allerede omtalte renelse af specielt den danske industrikapital. Ikke engang en fælles offensiv fra alle borgerlige kræfter imod arbejderklassen kunne redde industrikapitalen fra denne skæbne. Først et stykke ind i 1923 bedredes forholdene for industrikapitalen, bl. a. ved et ophør af valutadumpingen og en stigende hjemmemarkedsefterspørgsel. I godt og vel to år fik industrien et midlertidigt pusterum.⁷

1920'erne: Kapitalakkumulation og tilpasningspolitik på landbrugets betingelser

For den danske kapital som for andre nationalkapitaler var 1920'erne kendetegnet ved et omfattende tilpasningsforsøg til de mindskede internationale akkumulationsbetingelser.¹ Profitterne var blevet mindre, og konkurrencen skærpedes. Det gik især ud over den uproduktive kapital, der var blomstret op i det foregående årti. I Danmark sås det tydeligt ved de talrige bankkrak kulminerende med sammenbruddet for landets største bank Landmandsbanken, der fra 1922 blev sat under statslig administration. Også den lavproduktive hjemmemarkedsindustri kom ud i en voldsom krise.² De faldende profitter på verdensmarkedet bevirkede, at den mere konkurrencedygtige engelske og tyske industri øgede presset på det danske marked.

Gik det skævt for hjemmemarkedsindustrien, hævdede den danske eksportindustri sig derimod godt. Eksportindustrien var vokset frem i 1910'erne. Den omfattede et fåtal af store og højproduktive virksomheder, ikke mindst inden for produktionsmiddelindustrien, der klarede sig i den internationale konkurrence i kraft af deres høje produktivitet. I den samlede danske kapitalistiske virkelighed var eksportindustrien imidlertid ikke stærk nok til at afbøde virkningerne af den store kriseramte hjemmemarkedsindustri.

Den stærkeste kapitalfraktion i 1920'erne var fortsat landbruget,³ d. v. s. den omfattende sammenslutning af råstofproducenter og forarbejdningsindustri baseret på det mellemstore landbrug. I det foregående årti havde industrien vundet frem, men på baggrund af krisen i hjemmemarkedsindustrien og bankkapitalen styrkede landbruget relativt sin position i forhold til de øvrige kapitalfraktioner i 1920'erne. At en råstof- og forbrugsmiddelindustri som landbruget kunne dominere den danske kapital og det danske borgerskab var et tydeligt vidnesbyrd om kapitalens manglende styrke i Danmark. Landbruget dominerede i kraft af sin store eksport og sit sikre afsætningsmarked i først og fremmest England. I 1920'erne gik $\frac{2}{3}$ af landbrugets produktion til eksport, og landbruget tegnede sig for $\frac{4}{5}$ af den

samlede danske eksport. Landbruget hentede ikke blot mere fremmed valuta hjem, end det skulle bruge til køb af egne råstoffer. Eksportoverskuddet dannede samtidig forudsætningen for den danske industris eksistens, idet industrieksporten langt fra kunne dække den nødvendige import af råstoffer og produktionsmidler til hele industrien. Det blev derfor landbruget, der i 1920'erne satte betingelserne for den omfattende tilpasningspolitik til verdensmarkedets skærpede konkurrencevilkår. Denne politik søgtes i høj grad indløst på arbejderklassens bekostning og resulterede derfor i en borgerlig frontdannelse mod arbejderne og arbejderbevægelsen.

Første halvdel af 1920'erne: Borgerlig front mod arbejderne

1920'ernes fald i profitterne ytrede sig ved den såkaldte fredskrise (1920-23) i første halvdel af årtiet og ved den såkaldte deflationskrise (1925-28) i årtiets anden halvdel med kraftige prisfald til følge. Begge kriser efterfulgtes af en mindre opgang, der i 1923-25 indebar prisstigninger, men i 1928-30 førte til fortsatte prisfald i forlængelse af deflationskrisen. Denne tendens videreførtes i 1930'ernes afsætningskrise. Internationalt og for Danmarks vedkommende kan 1920'ernes tilpasningspolitik til de mindske akkumulationsbetingelser opdeles i to halvdele. I første halvdel af 1920'erne var det internationale valutasystem endnu ikke blevet genoprettet siden sammenbruddet i 1914. Forholdene svingede så kraftigt, specielt som følge af Ruslands udelukkelse fra det kapitalistiske verdensmarked og de kaotiske forhold i Tyskland og hele det europæiske marked, at gennemgribende strukturrationaliseringer ikke lod sig gennemføre. Det kapitalistiske samfundssystem som sådan var og dets repræsentanter følte sig fortsat truet efter krigs- og efterkrigstidens omvæltninger.

Første halvdel af 1920'erne var i Danmark som andre steder i høj grad kendetegnet ved de kapitalistiske fraktioners samlede fremstød mod arbejderklassen. Det danske borgerskab satte en stopper for en kraftig arbejderoffensiv og søgte at løse den økonomiske krise med de faldende profitter ved at sænke arbejderklassens levedod. De kapitalistiske fraktioner samledes derfor om en kamp for at reducere lønnen. I samme ånddrag fulgte bestræbelserne for at nedskære de statslige støtteordninger, der især var opbygget under den forudgående arbejderoffensiv. I den danske kapitals offensiv mod arbejderne blev landbruget førende. Det var landbrugets parti Venstre, der sad ved regeringsmagten (1920-24), og det var landbrugets krav om tilpasning til verdensmarkedet under frihandelens forhold, der satte sig igennem. I denne politik bakkedes landbruget op af andre vigtige kapitalfraktioner, som primært akkumulerede i forhold til verdensmarkedet, nemlig eksportindustrien, rederne, importørerne og eksportørerne.

Derimod var den talrige og beskæftigelsesmæssigt vigtige hjemmemarked- og handelsindustri ikke nogen begejstret tilhænger af frihandelspolitikken.⁴ Kombinationen af fredskrise og frihandelspolitik bragte hjemmemarked- og handelsindustrien ud i en dyb krise. Tyske varer til dumpingpriser og engelske varer produceret til en lavere pris begyndte at strømme ind i landet. Pres-

set mod det danske marked opstod, da muligheden for at finde afsætning andetsteds mindskedes efter fredskrisens udbrud. Som eksempel på denne generelle udvikling i den danske hjemmemarkedsindustri kan man anføre tekstilindustrien.⁵

I årene før første verdenskrig udgjorde den danske tekstilindustri andelen af hjemmemarkedets forbrug o. 60%. Andelen steg under krigen og frem til 1920 til næsten 100%. Efter fredskrisens gennemslag i 1920 sank andelen imidlertid brat til o. 40%, hvor den blev stående frem til 1925. Samtidig oversteg det samlede danske forbrug ikke synderligt forbruget fra før krigen. Genoprettelsen af verdensmarkedet og den efterfølgende fredskrise fra 1920 medførte for tekstilindustrien et fald i beskæftigelsesgraden fra nærværende 100% i 1920 til 25% i 1921. De dyrt indkøbte råvarer frem til 1920, det efterfølgende prisfald, de manglende afsætningsmuligheder og den stigende udenlandske konkurrence satte sine dybe spor. Den danske tekstilindustri kunne ikke klare sig i konkurrencen, fordi den i lighed med andre hjemmemarkedsindustrier producerede på et lavere produktionsniveau end de konkurrerende lande. Dertil kom de vanskeligheder, som skabtes af den danske valutas kurssvingninger og sammenbruddet af den store kreditinstitution Landmandsbanken i 1922. Følgelig gik adskillige virksomheder ned og hjem. En lignende udvikling kan iagttages i de øvrige hjemmemarkedsindustrier, ikke mindst i skotøjs- og tobaksindustrien.

Krisen blev således særlig omfattende, fordi den slog kraftigt igennem oven på en stærk blomstringsperiode. Her gjorde kreditinstitutionernes sammenbrud yderligere deres virkning. Men først og fremmest var der tale om en regulær kapitalistisk krises udrensning af mindre produktive områder, som de fandtes i hjemmemarkedsindustrien. Denne industri var samtidig så svag, hvortil kom kapitalmanglen under bankkrisen, at der ikke fandtes midler til at foretage nogen større rationalisering af produktionen. Det lykkedes derfor ikke for den danske hjemmemarkedsindustri at nå op på det internationale produktivitetsniveau, da også landbruget og Venstre-regeringen stillede sig afvisende over for en statslig krisepolitik med direkte indgreb. Det var her et klart problem for industrien, at regeringens støtteparti Det konservative Folkeparti langt fra udgjorde noget rent industriparti. Venstre-regeringen måtte dog i 1922 gøre den indrømmelse, at staten greb ind og sikrede Landmandsbanken mod et fuldstændigt sammenbrud. Samtidig accepteredes en midlertidig beskyttelse for skotøjs- og tobaksindustrien, der var hårdest ramt. Dette sidespring fra den frihandelspolitiske linie skete ene og alene for at bevare hjemmemarkedsindustriens fortsatte støtte til den borgerlige front mod arbejderne og for at bevare Det konservative Folkepartis støtte til regeringen.

En vigtig partner i den borgerlige front var den større industri, specielt eksportindustrien. Ikke mindst gennem den forudgående blomstringstid og den særlige krigsregulering havde storindustrien styrket sin kontrol med den mindre industri med hensyn til afsætnings-, kredit-, pris- og lønforhold. Denne indflydelse styrkedes organisatorisk gennem Industrirådet og Arbejdsgiverforeningen. Herved kunne hjemmemarkedsindustrien fast-

holdes i den borgerlige alliance og tilpasningspolitikken på frihandelens betingelser, selv om det direkte stred mod denne industris interesser.

For at styrke arbejdsgiverfronten koncentrerede de borgerlige sig om en særdeles aggressiv lønpolitik over for arbejderne. Lønningerne skulle reduceres. Hjemmemarkedsindustrien bakkede denne linie op, som var lagt af den største industri og landbruget, da der ikke viste sig andre muligheder for at styrke konkurrenceevnen. For eksportindustrien, som førte an i lønnedskæringspolitikken, var det mere nødvendigheden af at afstive den borgerlige alliance og forhindre enhver form for socialisering af produktionen end hensynet til konkurrenceevnen, der var afgørende.

Giganten inden for eksportindustrien var B & W, der var landets og måske Nordens største produktionsmiddelindustri.⁶ I modsætning til den forbrugsvareproducerende hjemmemarkedsindustri hævdede denne industri sig usædvanlig godt i 1920'erne. B & W var førende på verdensplan med hensyn til fremstillingen af dieselmotorer og skibe. Grundlaget for virksomhedens internationale position var blevet opbygget i 1910'erne i snævert samarbejde med de store rederkapitaller ØK og DFDS. I denne akse bistået af F. L. Smidth fandtes den eneste virkelige danske storkapital i 1920'erne og ligeledes i det følgende årti. Da hele verdensflåden i løbet af 1920'erne omlagdes til dieselmotordrift, oplevede B & W en betydelig fremgang. Skibe og motorer skulle skiftes ud, og få virksomheder kunne tage konkurrencen op med den danske virksomhed. »Næsten uoverskuelig er den dieselmotorflåde, som i tiden fra 1920 til 1930 er udgået fra Burmeister & Wain«, hedder det i bogen om B & W.⁷ Hver anden af de dieselmotorer, som i 1920'erne sejlede rundt på verdens have, var fremstillet hos B & W.

B & W's udvikling i dette årti vidner om, at der internationalt allerede i første halvdel af 1920'erne foregik en retionalisering inden for produktionsmiddelindustrien og den øvrige industri for at modvirke de faldende profiler. De kraftige investeringer i transportsektoren skyldtes således ønsket om en hurtigere og mindre kostbar realisering af profitterne.

Hvad B & W angår, indtog det også en central placering på hjemmemarkedet gennem produktionen af stationære dieselmotorer. Virksomheden stod for leveringen af de mange dieselmotorer, der allerede under første verdenskrig var begyndt at vinde indpas på fabrikker, gas- og elværker. Krisen og kapitalmangelen bragte på dette område en mindre forstyrrelse i produktionen i begyndelsen af 1920'erne. Gennem sin omfattende eksport og gennem denne indenlandske maskinfremstilling placerede B & W sig som en nøglevirksomhed i den danske industri, hvis betydning rakte langt ind i andelssektoren og det egentlige landbrug.

Den dominerende kapitalfraktion i 1920'erne var som nævnt landbruget, inklusive dets forarbejdningsindustri inden for andelssektoren.⁸ For landbruget slog krisen igennem ved et kraftigt prisfald, men ikke som i industriens tilfælde ved en øget konkurrence og afsætningskrise. Landbruget havde sit sikre afsætningsmarked i England og også her i landet. Derimod slog det tyske marked fejl, specielt i første halvdel af 1920'erne.

Da landbruget måtte sælge sine varer i England og andre steder til ver-

densmarkedets priser og samtidig hentede den nødvendige valuta hjem til industrien, krævede landbruget at kunne købe sine forbrugsvarer og produktionsmidler her i landet til verdensmarkedspriser. Derfor forlangte landbruget, at omkostningerne skulle bringes ned, d. v. s. først og fremmest lønnen. Den eksisterende produktionsstruktur og organisationsforholdene skabte de største problemer for denne politiks gennemførelse inden for industrien. Lønnedskæringerne blev så meget mere nødvendige, som der ikke fandtes anledning til eller mulighed for en større rationalisering inden for landbrug og industri i første halvdel af årtiet.

Landbruget førte selv an i kampen for at reducere lønnen og blev her godt hjulpet af krisen i industrien, der øgede udbuddet af arbejdskraft⁹ Offensiven mod lønarbejderne var så hård, at Landarbejderforbundet, der havde vokset sig stærk i de foregående år og havde tilkæmpet sig visse lønstigninger, mistede enhver kampkraft. Det resulterede i en mærkbar sænkning af landarbejdernes levestandard. Men landbrugskapitalens repræsentanter nøjedes ikke med at angribe lønnen. Kolindsundsagen^{a)} fra 1923–26 var et af eksemplerne på landbrugets direkte angreb på fagbevægelsens eksistens. Fagbevægelsen var specielt i industrien en hindring for store lønreduktioner. Endelig dannede fagbevægelsen selve grundlaget for et voksende Socialdemokrati, der truede Venstres og landbrugets kontrol med regeringsmagten. Den stærke socialdemokratiske arbejderbevægelse gjorde det vanskeligt for den relativt svage hjemmemarkedsindustri at gennemføre landbrugets opfordring til et frontalt angreb på arbejderorganisationerne. Da industrien på længere sigt snarere sigtede frem mod en udbygning af samarbejdet med arbejderne, lå der her kimen til et modsætningsforhold til landbruget.

Det eneste, samtlige kapitalfraktioner kunne enes om, var at søge lønnen reduceret. Derfor blev lønpolitikken den samlende faktor i en fælles arbejdsgiveroffensiv mod arbejderne. I denne sammenhæng blev Arbejdsgiverforeningen en hjørnesten. Modstanderen var imidlertid den store og velorganiserede fagbevægelse, der ikke gav sig uden sværdslag. Denne kapitalistiske strategi måtte derfor resultere i en hård styrkeprøve.

De store arbejdskampe i 1921, 1922 og 1925 vidner herom.¹⁰ 1925 konflikten var samtidig den sidste storkamp i 1920'erne. Det havde længe været mærkbart, at den aggressive lønpolitik skabte revner bagud i arbejdsgiver-

Fodnote A. Kolindsagen var udtryk for den generelle borgerlige offensiv mod arbejderne i 1920'erne og specielt landmændenes angreb på de dårligt organiserede landarbejderes lønninger. Konflikten brød ud i 1923, da medlemmerne af ejerlauget til de udtørrede strækninger ved Kolindsund nedsatte arbejdslønnen langt under de almindelige overenskomstmæssige tariffer, og Landarbejderforbundet erklærede strejke for at få anerkendt overenskomsterne. Ejerne antog i stedet uorganiseret arbejdskraft og gjorde dermed strejken virkningsløs. Landarbejderforbundet gik derefter over til at blokere transporten til de strejkeramte gårde og dem, der forhandlede gårdenes produkter. Arbejdsgiverne anlagde dernæst sag mod arbejderne, der i første omgang blev frikendt ved landsretten, men i 1926 dømtes ved Højesteret. Et par år senere faldt en tillægsdom, hvorefter arbejderorganisationerne måtte udrede en samlet erstatning på næsten 300.000 kr. (Kilde: O. Bertolt m. fl.: En bygning vi rejser, bd. 2, s. 147. Jvf. også Landarbejderforbundets egen store fremstilling om konflikten: Kolindsund. En redegørelse med kolindsunddommene, 1927).

fronten. I modsætning til landbruget var industrien ikke interesseret i nogen fuldstændig opløsning af fagbevægelsen. Tværtimod var det en gammel arbejdsgiverstrategi i industrien at centralisere lønforhandlingerne omkring Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund. En stærk Arbejdsgiverforening udgjorde samtidig det mest effektive middel til at holde sammen på landets mange overvejende småkapitalistiske virksomheder. Bortset fra de større andelsforetagender holdt landbruget sig på grund af det uudviklede lønarbejde og den ringe organisering af landarbejderne inden for denne sektor uden for Arbejdsgiverforeningen. I landbrugets hårde linie over for både arbejderbevægelsen og hjemmemarkedsindustrien lå der et konstant modsætningsforhold til industrien, som jævnlige truede arbejdsgiverfronten med sammenbrud.

Anden halvdel af 1920'erne: Den borgerlige fronts opløsning

Fra midten af 1920'erne tegnede der sig nye tendenser i den internationale kapitalakkumulation. Nu satte strukturrationaliseringen for alvor ind både i landbrug og industri. Samtidig slog den internationale valutastabilisering igennem. I overensstemmelse med den såkaldte Dawes-plan fra 1924 vendte landene atter tilbage til guldfoden. Følgen blev den såkaldte deflationskrise 1925-28 under nye kraftige prisfald. Det danske landbrug og industrien og valutaen med gik den samme vej som ude i verden. Det var netop indholdet i den af landbruget styrede tilpasningspolitik, at Danmark skulle følge trop med den internationale udvikling. Under strukturændringerne, der også gjorde sig gældende i Danmark, mistede den aggressive lønpolitik noget af den betydning, den havde haft i 1920'ernes første halvdel. Venstregeringen (1926-29), der fulgte efter den første socialdemokratiske regering (1924-26), slog imidlertid ikke blot ind på stærkere statslige besparelser, men fortsatte konsekvent den hårde lønpolitik som det vigtigste middel til løsning af deflationskrisen.

Fra 1925/26 meldte sig det store prisfald som følge af deflationskrisen. Denne gang berørte det ikke bare hjemmemarkedsindustrien, men også landbruget. Den afgørende årsag til deflationskrisen skal søges i den internationale højnelse af produktiviteten inden for både landbrug og industri. Især ramtes landbruget, hvis priser halveredes i løbet af 1-2 år. Eksportindustrien følte sig ikke i samme grad berørt af deflationskrisen. Til gengæld blev hjemmemarkedsindustrien for anden gang i årtiet udsat for en voldsom krise, der på ny fik den til at segne. Det lykkedes imidlertid i større udstrækning end tidligere at modgå krisen ved en rationalisering af produktionen.¹¹

Som illustration til den generelle udvikling inden for hjemmemarkedsindustrien kan man igen tage tekstilindustrien.¹² Fra en markedsandel på o. 40% i første halvdel af 1920'erne faldt andelen i årtiets sidste halvdel til o. 35%. Beskæftigelsesgraden lå 1925-28 på o. 50%. Under opgangen 1928-30 steg den til o. 75%, men uden nogen ændring i markedsandelen.

Det var fortsat ikke muligt at udkonkurrere den udenlandske industri. Den rationalisering, som i denne periode gennemførtes i den danske hjemmemarkedsindustri, var trods alt begrænset. Der var stadig tale om en overvejende lavproduktiv industri, der i henseende til produktivitet stod langt under den tilsvarende udenlandske industri.

Den danske hjemmemarkedsindustri var mærkbart svækket af den udenlandske konkurrence. Samtidig manglede den både kapital og statslig støtte til en gennemgribende rationalisering af produktionen. Da tekstilindustrien i 1927 således henvendte sig til Venstreregeringen om støtte, afvises den med den begrundelse, at krisen var selvforskyldt og stammede fra de store omkostninger, d. v. s. først og fremmest de høje lønninger. Men i tekstilindustrien såvel som i andre brancher var den aggressive kamp ikke længere aktuel. Det er således katarakteristisk, at i det nævnte tilfælde henvendte Tekstilfabrikantforeningen og Tekstilarbejderforbundet sig i fællesskab til regeringen. Det var støtte og strukturpolitik og ikke kamp mellem arbejder og arbejdsgiver, de to parter var interesseret i. Modsætningsforholdet mellem landbrug og industri blev derfor skarpere. Og selv om de sidste år af 1920'erne bragte en kortvarig opgangstid, hang den borgerlige alliance i en stadig tyndere tråd. Parlamentarisk bristede alliancen i 1929.

Mens hjemmemarkedsindustrien lå i ruiner, kulminerede fremgangen for eksportindustrien netop i sidste halvdel af 1920'erne. B & W kan igen tages som eksempel på denne udvikling.¹³ Virksomhedens markedsandel og afsætningsvilkår nåede i disse år sit absolutte maksimum. I 1930 beskæftigede den o. 8000 arbejdere, dobbelt så meget som i 1914. Virksomhedsarealet i København udvidedes betragteligt. I 1922 og 1924 havde der været store udvidelser, men derefter blev de endnu større. Hertil kom også, at B & W i 1927 overtog Københavns Flydedok og Skibsværft og i 1930 Holeby Dieselmotorfabrik. Den høje produktivitet og det store afsætningsmarked i lighed med den øvrige eksportindustri mindskede behovet for den hårde lønpolitik, også fordi arbejdskampene var en trussel mod den kontinuerlige produktionsproces, der blev af stadig større betydning under de fortsatte rationaliseringer. De endnu friske erfaringer fra den omfattende arbejdskamp i 1925 fristede ikke til gentagelse. B & W's direktør, Chr. Overgaard, overtog i 1926 ganske vist formandsposten for Industrirådet for at lukke en begyndende åbning i den kapitalistiske front mod arbejderne. Men det skete samme år som metalindustrien anførte af B & W ved overenskomstforhandlingerne imødekom arbejderne krav om pristalsreguleringens afskaffelse. Industrien krævede arbejdsfred. Det ses ikke mindst af den fredsftale, som i 1928 blev indgået mellem Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund, og som varede frem til 1931.¹⁴

Samtidig med denne udvikling inden for industrien og i forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere skærpede landbruget sin aggressive holdning over for arbejderne og arbejderbevægelsen, over for de statslige udgifter, men også over for industriens påståede høje varepriser.¹⁵ Landbruget og Venstreregeringen krævede lønnedskæringer. Landbruget angav selv linien med fortsatte lønreduktioner. I den statslige sektor skar regeringen ned i lønudgifter og udgifter til arbejdsløshedsunderstøttelse. Sidstnævnte ske-

te ved en omfordeling inden for arbejderklassen, så folk i arbejde i højere grad end tidligere skulle betale for de arbejdsløse. Herved sænkedes arbejdernes gennemsnitlige levestandard yderligere. Et klart vidnesbyrd om landbrugets aggressive holdning over for arbejderne og deres organisationer var vedtagelsen af loven om erhvervs- og arbejdsfrihed i 1929 kort før Venstre-regeringens fald.² Loven var et direkte angreb på organisationsretten. Industrien og Arbejdsgiverforeningen støttede den, men kun med slet skjult mishag.

Ligesom industrien greb også landbruget til rationaliseringer for at imødegå prisfaldet og den skærpede konkurrence. Der blev investeret i maskiner og bygninger og andre produktivitetsfremmende foranstaltninger. Når priserne faldt, måtte der produceres mere. Det var landbrugets egen måde at klare krisen på. Deflationskrisen forværede helt tydeligt forholdene for store dele af landbruget. Gældsbyrderne var store og priserne lave. Dette forhold blev endnu værre fra 1925, især for de mindre brug. Generelt ramtes ikke mindst de 40% af brugene, der var blevet handlet til høje priser i det foregående årti.¹⁶ Følgelig steg landbrugsfamiliens egen indsats, ligesom lønningerne som nævnt søgtes presset nedad. Forarbejdningindustrien i andelssektoren klarede sig derimod sikkert bedre end landbrugerne. Det illustrerer, hvorledes også i landbruget virkningerne af de fallende profitter blev skubbet over på de lavproduktive områder og arbejderne.

Statens valutapolitik i 1920'erne

Den statslige pengepolitik spillede en vis rolle for deflationskrisens forløb.¹⁷ I første halvdel af 1920'erne var det vigtigste pengepolitiske indgreb utvivlsomt støtten til den krakkede Landmandsbank. Denne støtte fortsatte også i årtiets anden halvdel. Men hertil kom også valutapolitikken. I overensstemmelse med den internationale Dawes-plan fra 1924 gennemførte Danmark i lighed med andre lande en stabiliseringspolitik over for valutaen, som sigtede mod en tilbagevenden til førkrigstidens guldfod. For den danske krone indebar det en kraftig kursstigning, idet guldet i 1924 lå på 66. Samtlige kapitalistiske fraktioner var enige om, at en stabilisering af den danske valuta var nødvendig. De svingende kurser skabte nemlig regelmæssige kalkulationsvanskeligheder i virksomhederne. Men der var ikke enighed om niveauet for stabiliseringen en omfattende spekulation i

a. Loven om værn for erhvervs- og arbejdsfriheden («Tugthusloven») blev forelagt af Venstre-regeringen i rigsdagssamlingen 1926-27, men blev først vedtaget umiddelbart før denne regerings fald i 1929. Forslaget skabte et voldsomt røre i de socialdemokratiske organisationer, fordi den rettelig opfattedes som et angreb på organisationsretten og overenskomstsystemet, der var den socialdemokratiske fagbevægelses vigtigste politiske grundlag. Lovens afgørende paragraf lød: »Kollektive aftaler, som utilbørligt begrænser den enkeltes frihed til erhverv eller arbejde, kan ikke tillægges retsvirkning ved domstolene«. Loven blev først afskaffet i 1937, men havde i praksis ikke den store betydning, fordi den administreredes under en socialdemokratisk regering og Arbejdsgiverforeningen i øvrigt stillede sig noget forbeholdt over for loven. – Der kan trækkes visse paralleller fra denne lov til udviklingen i de sidste to år. (Kilde: O. Bertolt m. fl.: En bygning vi rejser, bd. 2, s. 147–8).

kronen og en samtidig begyndende pariføring i de omkringliggende lande afgjorde imidlertid sagen. I løbet af nogle få måneder i 1925 nærmede kursen sig rask pari. Den endelige pariføring fastsloges formelt fra begyndelsen af 1927. Konsekvensen blev som nævnt bratte prisfald og økonomiske tab for virksomheder, der havde købt deres råvarer dyrt året før.

Den samtidige strid og debat om valutapolitikken her i landet og for den sags skyld også ude i verden afspejler, hvor uudviklet den økonomiske teori endnu var og de manglende økonomisk-politiske erfaringer inden for statsapparatet og organisationerne. Det skulle det følgende år råde bod på. Men uanset skriverierne om valutapolitikens betimelighed i 1920'erne så må den forstås som en mere eller mindre nødvendig dansk følge af den internationale kapitalistiske udvikling.¹⁸

1930'erne: Kapitalakkumuleringen på statens betingelser

I 1920'erne var de internationale akkumulationsbetingelser endnu gode nok til at sikre den højproduktive eksportindustri og det danske landbrug stabile andele i verdenshandelen. Landbruget stilledes dog vanskeligere i sidste halvdel af 1920'erne. Derimod oplevede den lavproduktive hjemmemarkedsindustri gennem det meste af 1920'erne en dybtgående krise. Under årtiets begrænsede akkumulationsbetingelser forskød den højproduktive kapital og landbruget sine profitproblemer til den lavproduktive kapital og tillige til arbejderklassen. Den danske frihandelspolitik gjorde det ekstra svært for den lavproduktive industri. Trods hjemmemarkedsindustriens krise lykkedes det alligevel op gennem 1920'erne at fastholde denne industri i en samlet borgerlig front, som sigtede mod at opretholde en kapitalakkumulering, der var fri for indblanding fra både stat og arbejderbevægelse.

Den krise, der en efterårsdag i 1929 pludselig brød ud på New Yorks børs, bredte sig i løbet af et til to år med en sådan hast og styrke, at den vendte op og ned på forholdene i hele den kapitalistiske verden. Det var den akkumulationskrise, der havde været under anmarch op til første verdenskrig, der nu meldte sig. I Danmark slog den igennem som en afsætningskrise.

Krisen brød først igennem i Danmark i 1931, da verdensmarkedet og det internationale valutasytem brød sammen.¹⁹ Overalt oplevede produktionsmiddelindustrien og enhver eksportorienteret kapital en voldsom krise, der trak de andre kapitaler med. Det slog i Danmark bunden ud af de bærende kapitalgrupper, landbruget og eksportindustrien. De mange landbrugsproducenters eksistens blev straks truet, især de mindre og dermed hele den danske kapitalismes hidtidige brede grundlag. De politiske konsekvenser af en sådan udvikling ville være uoverskuelige. Masseproletariseringen i et kriseramte samfund som det danske, hvor storkapitalen manglede og ikke havde mulighed for at udvikle sig, og hvor småkapitalen udgjorde tyngdepunktet, måtte føre til en politisk radikaliseringsproces. En prole-

tarisering af det danske småborgerskab kunne under de givne forhold let udvikle sig til en trussel mod det borgerlige demokrati. Her skræmte det tyske eksempel.

Til den anden side stod massearbejdsløsheden som den nødvendige følge af industrikrisen. En voldsom nedgang i arbejdernes levefod ville også gøre det vanskeligt at fastholde arbejderklassen på det borgerlige demokratis præmisser.

De to bærende partier med tilhørende organisationer for henholdsvis bønderne og arbejderne, Venstre og Socialdemokratiet, fandt ikke nogen af de nævnte politiske perspektiver tillokkende. Tværtimod måtte de opfattes som en trussel mod deres egen fortsatte eksistens. De øvrige partier og kapitalistgrupper inden for først og fremmest industrien sluttede på samme måde op om forsvaret for det borgerlige demokrati som grundlaget for løsningen af den økonomiske og politiske krise.

De politiske udviklingsmuligheder, som en frit løbende krise bød på, var således fascismen og kommunismen. Heroverfor stod alternativet med en krisepolitik, der indebar en stærkere integration af samfundets klasser inden for statsmagts rammer. Det var det alternativ, man valgte i 1930'ernes Danmark. Den socialdemokratiske-radikale regering virkede således op gennem hele årtiet som formidler af klasse modsætningerne og også af modsætningen mellem de enkelte kapitalgrupper, ligesom statsmagten sikrede forbindelserne til verdensmarkedet.

I modsætning til 1920'erne medførte krisen og krisepolitikken en relativ styrkelse af industrien i forhold til landbruget. Men kapitalstrukturen som sådan må nærmest siges at være blevet stabiliseret og fastlåst i 1930'erne. Krisen og krisepolitikken gav dog samtidig anledning til en nødvendig strategisk nyorientering inden for den danske kapital. Stat og arbejderbevægelse måtte herefter opfattes som uomgængelige og uundværlige bestanddele i det kapitalistiske samfunds fremtidige udvikling. Verdensmarkedets sammenbrud gjorde det akut nødvendigt at inddrage stat og arbejderbevægelse i en kapitalistisk omlægning, som i langt højere grad gjorde hjemmemarkedet til det primære akkumulationsfelt.

Den statslige krisepolitik var bygget op omkring flere områder. Der var dels handelspolitikken centreret om Valutacentralen fra 1932. Dels var der landbrugsordningerne primært indeholdt i det såkaldte Kanslergadeforlig« fra 1933. Endelig var der arbejdsmarkedspolitikken med dens statsstyrede lønpolitik. I samme forbindelse kan også nævnes tilløbene til en egentlig beskæftigelsespolitik.

Krisepolitikken i 1930'erne: De handelspolitiske indgreb

Det var handelspolitiske indgreb i landbrugets vigtigste afsætningslande England og Tyskland, der tvang landbruget og den danske stat til at opgive den hævdvundne frihandelspolitik.²⁰ I 1931 lagde Tyskland en så kraftig told på importeret smør, at næsten hele den danske eksport kom i fare. Det

førte til valutaloven af januar 1932. Herefter oprettedes Valutacentralen, der gennem attestudstedelser fik fuld kontrol med hele importen til Danmark.

Endnu mere afgørende var det, at England, landbrugets vigtigste afsætningsområde, i 1932 opgav sin gamle frihandelspolitik og indførte told og importbegrænsninger for landbrugsvarer. Allerede året før var England gået fra guldet, hvorefter Danmark fulgte trop og samtidig devaluerede kronen. Samtidig med importbegrænsningerne drejede England i lighed med andre lande i Europa i retning af bilaterale handelsaftaler, d. v. s. en slags selvforsyningsøkonomi. Det betød, at England ikke længere ville acceptere det store handelsunderskud i forhold til Danmark. Betingelserne for at opretholde den danske landbrugseksport blev således, at Danmark aftog flere engelske industrivarer. Dette fastlagdes i handelsaftalen af 1933. På samme måde vedtoges i 1934 en endnu mere rigid bilateral handelsaftale med Tyskland, hvor udenrigshandelen var fuldstændig centraldirigeret. Disse to aftaler dannede grundlag for Danmarks vigtigste forbindelser til verdensmarkedet i 1930'erne.

Det blev valutacentralens primære opgave at varetage dette bilaterale handelssystem. Men samtidig byggede importreguleringen på, at den fremmede valuta i første række skulle anvendes til indkøb af råstoffer og produktionsmidler til landbrug og industri. Bortset fra den forbrugsvareimport, der var aftunget af de bilaterale handelsaftaler, så betød dette reguleringsprincip en betydelig beskyttelse for den danske industri. Det var da også karakteristisk, at da man i løbet af 1932 skulle tage stilling til valutalovens videreførelse, så var det Industrirådet, der stærkest støttede tanken om en fortsættelse af importreguleringen.

Selv om valutaloven i første række var blevet til for at afhjælpe landbrugskrisen, så fik den sin største betydning for industrien. I 1920'erne havde hjemmemarkedsindustrien været sin undergang nær under frihandelspolitikens vilkår, men nu opstod der pludselig en beskyttelse, der gav usædvanlig gunstige forhold på hjemmemarkedet. Heri lå imidlertid også et gennemgående modsætningsforhold mellem landbrug og industri.

Landbrugseksporten var som nævnt i meget høj grad betinget af aftagerlandenes eksportmuligheder til Danmark af industrivarer. Selv om industrien måtte give køb, da landbruget fortsat skabte hovedparten af den udenlandske valuta, så havde landbruget ikke tidligere tiders styrke til at trumfe sine krav igennem over for industrien. Derfor blev resultatet af valutaloven en mærkbar styrkelse af hjemmemarkedsindustrien, d. v. s. hovedparten af den danske industri. Af beskæftigelsesmæssige grunde lå der heri også en indrømmelse til Socialdemokratiet og arbejderklassen. De samfundsmæssige modsætninger og interesser formidledes således fra 1932 i meget stor udstrækning gennem statsmagtens valutaregulering.

Industrien styrkedes som nævnt gennem Valutacentralens importregulering. Den planøkonomiske styring viste sig ved, at der primært importeredes »produktive« varer, d. v. s. råstoffer og produktionsmidler. Endvidere var det nok så afgørende, at nye maskiner ikke kunne indføres med mindre de gamle blev destrueret. Det var de skræmmende erfaringer fra

første verdenskrig, der her satte sine spor. Det resulterede i en betydelig stabilisering af den bestående produktionsstruktur. Valutacentralens tildelingsprincipper havde en tilsvarende virkning. Til indkøb af en bestemt vare fik de enkelte importører tildelt en valutaandel, der svarede til omfanget af deres import i 1931. Nye importører havde følgelig svært ved at etablere sig, ligesom de eksisterende eksportører udnyttede dette system til at bevare eller udvide deres markedsandel. Valutacentralen virkede derfor på mange måder som et både stift og strukturbevarende system, der følgelig også mødte megen kritik og måtte revideres op gennem 1930'erne. Da systemet overvejende administreredes gennem organisationerne, var der i vid udstrækning mulighed for ad politisk vej at ændre de økonomiske magtforhold inden for den enkelte kapitalistfraktion til de i forvejen dominerende gruppers fordel.

Selv om den danske statsmagt havde gjort en del planøkonomiske erfaringer under første verdenskrig, lod importreguleringen sig lige så lidt som reguleringen under verdenskrigen gennemføre uden erhvervsorganisationernes direkte medvirken. Omvendt gjorde reguleringens nødvendighed og betydning organisationerne stærkt interesseret i at få indflydelse på fordelingsprincipperne. Organisationerne kom herved til at fungere som statsmagtens forlængede arm. Det styrkede deres magt i forhold til de enkelte virksomheder, så disse i stort tal søgte ind i brancheorganisationerne for at få andel i importreguleringen. I aksen mellem statsmagt og erhvervsorganisationer samlede sig således den afgørende samfundsmagt. Det mindskede parlamentets betydning samtidig med, at det havde en klar selvforstærkende virkning. Man mærkede det i både kapitalfraktionernes organisationer og i arbejderbevægelsen. Krisen havde gjort staten til det uundværlige kraftcentrum. Heromkring fylkede kapitalistorganisationerne og arbejderbevægelsen sig stadig tættere i løbet af 1930'erne.

Krisepolitikken i 1930'erne: landbrugsordningerne

Valutalovgivningen og hele krisepolitikken var som nævnt opstået som følge af landbrugskrisen. Landbrugets problemer var imidlertid ikke løst med importreguleringen, med den devaluering som gik forud herfor eller handelsaftalerne med England og Tyskland. Prisfaldet på landbrugsvarer og indskrænkningerne i eksporten var så følelige, at det familiebrug, der havde været den bærende enhed, fik sin fremtidige eksistens truet. Der måtte selvfølgelig gribes til drastiske støtteforanstaltninger for at sikre både eksporten, de mange familiers beskæftigelse og den industri, som fortsat var meget afhængig af landbrugets eksport og efterspørgsel. Det førte til de mange landbrugsordninger, der samlede sig i det såkaldte »Kanslergadeforlig« fra 1933.²¹ Forligets parter var regeringspartierne Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, der havde den vigtigste basis i arbejder- og husmandskredse, og gårdmændene og andelskapitalens parti Venstre. Krisen havde bragt arbejder og bonde sammen i en nødvendig alliance. Den del af forliget, der sigtede mod arbejderne, omtales senere.

I 1920'erne havde landbrugets løsning på de klemte profitter været en

samlet kamp med de øvrige kapitalfraktioner for at få sænket arbejdernes lønninger. Det slog ikke længere til, da krisen meldte sig i 1930'erne. Samtidig måtte landbruget erkende på grund af egen svækkelse, industriens afvisning af konfrontationspolitikken og arbejderbevægelsens styrke, at den vej ikke længere var farbar. Ledende landbrugskredse inden for organisationerne og Venstre så også med stigende betænkelighed, at en protestorganisation som »Landbrugernes Sammenslutning« vandt tilslutning fra en meget stor del af landbrugerne. LS's krav lød på en aktiv statslig indgriben til fordel for landbruget.

Landbrugskrisen, LS-bevægelsen og landbruget og Venstres interesse i at undgå et politisk forlig mellem regeringen og industrien og Det konservative Folkeparti fik Landbrugsrådet og Venstre til at opgive alle liberalistiske betænkeligheder og slutte forlig med regeringspartierne. Som udtryk for den nye forsonlighed havde husmændene allerede året før for første gang tilsluttet sig Landbrugsrådet.

Landbrugsordningerne sigtede dels mod at redde et stort antal landbrug, der var truet af ruin. Til den ende vedtog man en særlig henstandslovgivning, der i en overgangsfase lagde byrderne på kreditorerne, hvis eksistens igen var garanteret af en statslig likviditetsfond. Det næste lovkompleks tog sigte på at nedbringe landbrugernes udgifter, først og fremmest til forrentning og afdrag på deres gæld. Forliget indeholdt således en generel rentesænkningspolitik og en saneringslåneordning for at komme den værste gæld til livs. Endelig fik landmændene nedsat deres skatter ved en omfordeling mellem land og by. Det var især de mindre landbrug, der tyngedes af gæld og skatter, da priserne og afsætningen faldt. Generelt voksede landbrugets gældsbyrde fra knap 50% i slutningen af 1920'erne til godt 75% i slutningen af 1930'erne. For mange små brug lå behæftelsesprocenten på over hundrede.

Endelig vedtog man et omfattende lovkompleks med det formål at øge landbrugets indtægter. Først styrkedes eksportindtjeningen ved en devaluering. Og dernæst gennemførte man en lang række produktions- og fordelingsordninger for bl. a. sukker, korn samt okse- og svinekød. Gennem udbudsbegrænsning og statstilskud søgte man at hæve priserne på landbrugsvarer, i mange tilfælde anvendtes direkte varedestruktion.

Selv om disse landbrugsordninger var udtryk for et kompromis mellem godsejer-, gårdmands- og husmandsinteresser, så gav ordningerne nok på den ene side et nødvendigt sikkerhedsnet under småbrugene. Men på den anden side klarede det større landbrug sig bedst ud af krisen og drog størst fordel af ordningerne. Det større landbrug var ikke i samme grad som småbrugene afhængig af den animalske eksport og kunne lettere foretage en delvis omlægning til vegetabilsk produktion, som blev nødvendigt med den større orientering mod hjemmemarkedet. Det var også lettere for det større landbrug end for det mindre at øge selvforsyningerne af korn til dyrene. Endelig blev ikke mindst det større landbrugs dominans inden for landbrugsorganisationerne afgørende i forbindelse med udnyttelsen af den statslige reguleringspolitik.

I lighed med de øvrige kapitalfraktioner medførte krisepolitikken en

styrkelse af landbrugets organisationer, først og fremmest Landbrugsrådet. Det var igennem Landbrugsrådet og dets basisorganisationer i landboforeninger, husmandsforeninger og andelsorganisationerne, at landbrugets interesser blev varetaget. Det begrænsede yderligere den parlamentariske repræsentations selvstændige magt.

Krisepolitikken i 1930'erne: arbejdsmarkedspolitikken

Arbejdsmarkedspolitikken var et andet led i Kanslergadeforliget. Krisen bevirkede, at arbejdsgiverne genoptog den aggressive lønpolitik fra 1920'ernes første halvdel.²² I årene 1931–34 stillede Arbejdsgiverforeningen krav om store lønreduktioner. Det var imidlertid klart, at der ikke her var tale om samme bevidste konfrontationspolitik som tidligere. Den samarbejdslinie, der blev indledt i slutningen af 1920'erne mellem Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund, førtes i realiteten videre i 1930'erne.

Krisen bragte fra 1931 DA til at stille krav om lønfald, vel vidende, at hverken Socialdemokratiet eller DsF ville tillade, at det kom til nogen storkonflikt, som heller ikke DA var interesseret i. DA spillede på den socialdemokratiske arbejderbevægelses store fredsvilje. Samtidig presede DA på for at styrke DsF's kontrol med fagbevægelsen. I DA var den politiske kompetence stærkt centraliseret. Noget tilsvarende gjorde sig på grund af indre modsætninger ikke gældende i DsF, hvilket hindrede en større styring af den lønpolitiske udvikling. Det ændrede sig ved statens indgriben.

Alternativet til en konfrontation mellem arbejdere og arbejdsgivere var statsindgreb. Og indgrebet kom. Den socialdemokratiske krisepolitik, der støttedes af de forskellige kapitalistfraktioner, tilsigtede netop at kombinere styrkelsen af den kapitalistiske økonomi med et tættere klassesamarbejde inden for statsmagtens rammer. Det stod da også klart for Socialdemokratiet og DsF, at en kapitalistisk krise nu som tidligere kun kunne løses ved lønmæssige ofre fra arbejdernes side.

For ikke at udæske arbejderne var Socialdemokratiet og arbejdsgiverne enige om, at et reallønsfald måtte tilsløres. Arbejdsmarkedspolitikken var en side af sagen. En anden side var devalueringen. En tredje side var landbrugsordningerne. En fjerde side var importreguleringen og en femte side var en skattemæssig omfordeling. Altsammen tilsigtede at forbedre profitabiliteten inden for først og fremmest landbruget og industrien. Det resulterede i prisstigninger, i skattestigninger og i, at de arbejdende i højere grad måtte bære de økonomiske byrder for de arbejdsløse. Ad mange forskellige veje medførte krisepolitikken en generel sænkning af arbejderklassens levefod. Det mærkedes imidlertid ikke direkte og voldsomt som i 1920'erne, fordi taktikken denne gang var mere forfinet.

Arbejdsmarkedspolitikken var således et led i den samlede krisepolitik. Til gengæld for importreguleringen, som især kom industrien til gode, og

landbrugsordningerne accepterede kapitalfraktionerne en statslig indgriben i lønfastsættelsen, som i et vist omfang imødekom arbejdernes krav, d. v. s. begrænsede reallønsmålingen. Det man gav gennem arbejdsmarkedspolitikken, tog man jo tilbage gennem den øvrige krisepolitik.

Et vigtigt led i arbejdsmarkedspolitikken var forligsmandloven af 1934. Herved styrkedes både centralorganisationerne, d. v. s. primært DsF, og forligsmandsinstitutionen, der øgede statsmagtens indflydelse på lønfastsættelsen. Ved forligsmandsloven indførtes nye afstemningsregler i forbindelse med overenskomsterne. Et mæglingforslag kunne herefter anses for forkastet, når over 50% af de stemmedeltagende havde stemt imod forslaget og mindst 75% af de stemmeberettigede havde deltaget i afstemningen. For hver procent, stemmedeltagelsen lå under 75% skulle den til forkastelse nødvendige procentdel af stemmerne forhøjes med ½. Androg stemmedeltagelsen ikke 25% af de stemmeberettigede, ansås forslaget for vedtaget under alle omstændigheder. I de ændrede afstemningsregler lå også fra Socialdemokratiet en klar imødekommelse af arbejdsgivernes krav om at styrke DsF i forhold til underorganisationerne og mindske urafstemningens betydning. Samtidig var centraliseringen inden for fagbevægelsen et gammelt socialdemokratisk mål, som først hermed lod sig gennemføre via statsmagten.

Forligsmandsloven gav også forligsmanden bemyndigelse til at sammenkæde afstemningerne i de forskellige fag. Et mæglingforslag skulle således vedtages eller forkastes i sin helhed. Forbund, der havde stemt imod et forslag, var tvunget til at følge det, hvis et flertal af forbundene havde stemt for det. Det indebar en betragtelig styrkelse af DsF's kompetence, idet centralorganisationens samarbejdslinie i første række fik sin støtte fra de mange små forbund af faglærte arbejdere fra småvirksomhederne. På den måde blev det muligt at neutralisere de aktive arbejdere og forbund og opretholde klassesamarbejdet inden for statsmagtens rammer som det bærende i krisepolitikken. Den anden side af arbejdsmarkedspolitikken var den tvungne voldgift. Arbejdsgiverne og Socialdemokratiet inddrog dette kriseløsningsmiddel som en nødvendighed for at bevare og styrke klassesamarbejdet. Tvungen voldgift med statslig afgørelse af overenskomstforhandlingerne blev anvendt i 1934, 1936, 1937 og 1939. Indgrebene fungerede som nævnt i retning af at begrænse reallønstilbagegangen, samtidig med at de sikrede arbejdsgiverne en arbejdsro, som de sikkert ellers ikke kunne have opnået.

I forlængelse af arbejdsmarkedspolitikken greb staten til store investeringer inden for anlægs- og byggevirksomheden for at afbøde beskæftigelseskrisen.²³ Mest bemærkelsesværdig var en række brobyggerier, der bl. a. også havde den funktion, at de bidrog til at afhjælpe skibsværftssektorens krise, især inden for B & W, der omstillede sig til denne nye produktion. Endvidere udbyggedes vejnettet i forbindelse med bilernes fremtrængen, ligesom staten virkede beskæftigelsesfremmende gennem en del institutionsbyggeri og støtte til boligbyggeri. Nogen samlet økonomisk politisk planlægning lå der dog ikke bag denne politik.

Kapitalgrupperne i 1930'erne: eksportindustrien

Krisen i 1930'erne ramte produktionsmiddelindustrien yderst hårdt. Det stod i klar modsætning til udviklingen i 1920'erne, hvor denne sektor havde klaret sig særdeles godt. Som eksempel på denne udvikling i den danske eksportindustri kan igen tages B & W.²⁴

B & W's blomstrende tider i 1920'erne endte brat, da krisen brød igennem. Med verdensmarkedets sammenbrud i 1931 mindskedes skibsfarten og dermed efterspørgslen efter skibe og motorer. Forholdene forværredes for B & W, da det faste internationale valutasystem samtidig gik i opløsning. England gik fra guldet, og Danmark måtte følge med og devaluere kronen. Krisen standsede ordretilgangen og skibsrederne var ikke længere i stand til at betale deres rater til skibsværfterne. Samtidig arbejdede B & W med store udvidelser på både værftet og motorfabrikken, da krisen kom.

I december 1932 søgte B & W regeringen om hjælp. Et kortvarigt moratorium blev vedtaget og fulgt op af en lov om den fremtidige ordning af virksomheden. En del af virksomheden likvideredes, og resten gennemgik en rekonstruktion. Omlægningen bestod især i, at skibsværftet gik over til andre produktionsformer. Dele af skibsværftet blev omstillet til at udføre stålkonstruktioner til de mange brobyggerier, som staten iværksatte. Under den værste krise frem til midten af 1930'erne virkede den stigende statslige efterspørgsel stabiliserende på denne som på en del andre virksomheder. I årtiets sidste halvdel stabiliseredes B & W's skibsproduktion på grund af en stigende efterspørgsel. Det gjaldt både i form af eksport og med hensyn til den indenlandske afsætning. I begge sammenhænge blev staten mere direkte inddraget i virksomhedens markedsmæssige fremstød.

Størst fremgang havde B & W inden for fremstillingen af dieselmotorer. Den tekniske udvikling på dette felt var særdeles stærk i 1930'erne. Virksomhedens stabilisering på motorfabrikationens felt skyldtes især en voksende indenlandsk efterspørgsel. Det var både tilfældet med den statslige og private efterspørgsel. Ikke mindst inden for de mindre motorer udviklede virksomheden en masseproduktion til f. eks. biler, både og virksomheder, der afspejlede samfundets voksende mekanisering.

I sidste halvdel af 1930'erne stabiliseredes B & W ligesom den øvrige eksportindustri, uden at man kan tale om nogen ekspansion i forhold til tidligere. Ordretilgangen var støt, og B & W havde udvidet sit arbejdsfelt til en række nye produktionsområder. Rekonstruktionen af virksomheden indebar samtidig en betydelig rationalisering og produktivitetsstigning, så B & W omend på et lavere niveau bevarede den førende internationale position på sit felt, selv om staternes handelspolitiske indgreb indskrænkede eksportmulighederne. Samtidig og som følge af den internationale udvikling øgede B & W sine fremstød på det danske marked. Virksomheden nåede imidlertid ikke som helhed 1920'ernes niveau. I det hele taget svækkedes den danske eksportindustri under 1930'ernes krise.

Kapitalgrupperne i 1930'erne: hjemmemarkedsindustrien

I forhold til 1920'erne må 1930'erne nærmest karakteriseres som en blomstringstid for den danske hjemmemarkedsindustri. Hvor tyvernes skærpede kamp om profitterne gjorde den lavproduktive industri til et nemt offer for den udenlandske konkurrence under periodens frihandelspolitik, så satte tredivernes statslige reguleringspolitik helt anderledes gunstige betingelser for hjemmemarkedsindustrien.²⁵ Som eksempel på denne generelle udvikling kan man igen tage tekstilindustrien.²⁶

Da krisen blev mærkbar i Danmark, faldt beskæftigelsesgraden i tekstilindustrien fra 80% i 1930 til 67% i 1931. Andelen af hjemmemarkedets forbrug var fortsat ringe, nemlig 37%. Virkningerne af landbrugskrisen mærkedes ved stærkt faldende efterspørgsel og priser, hvorved det samlede danske forbrug faldt i 1932. Men samtidig begyndte statens valutaloggivning at virke. Tekstilindustrien kom i lighed med andre industrier til at nyde godt af det selvforsyningsprincip, som lå i denne lovgivning. Det var først og fremmest råvarer og produktionsmidler, der skulle importeres, mens færdigvarer så vidt muligt blev holdt ude fra det danske marked.

Følgelig steg tekstilindustriens andel af hjemmemarkedets forbrug til 46% i 1932 for derefter at lægge sig på godt 50% resten af 1930'erne. Beskæftigelsesgraden nåede i samme periode op i nærheden af de 100%. Importreguleringen virkede klart styrkende på tekstilindustrien som på de andre industrier. »Hermed var indledt en helt ny æra for den danske tekstilindustri, der nu gik en opgangsperiode i møde, og som i kraft af importreguleringen fik en beskyttelse over for den udenlandske konkurrence i en grad, som man aldrig tidligere havde kunnet drømme om at få«, skrives der i bogen om Tekstilfabrikantforeningens historie.²⁷

Når tekstilindustriens andel af det samlede danske forbrug trods importreguleringen alligevel kun androg halvdelen, så hang det sammen med det bilaterale handelssystem, som lå til grund for krisepolitikken. For at aftage de danske landbrugsvarer krævede ikke mindst den engelske industri at få en langt større afsætning på det danske marked. Importreguleringen betød alligevel en kraftig fremgang for hjemmemarkedsindustrien. Det kan tages som et vidnesbyrd om landbrugets relative svækkelse, at det ikke som i 1920'erne var i stand til i langt højere grad at hævde sine interesser i forhold til industrien. Krisen tvang samtlige borgerlige grupperinger til at finde sammen inde under statens beskyttende vinger.

For tekstilindustrien viste den nævnte tilbagegang sig ved, at nye produktionsområder blev taget op, og at der foregik en vis udskiftning af maskineriet. I forhold til den bestående produktionsstruktur virkede det stærkt stabiliserende, at enhver udskiftning af maskiner og enhver fabriksmodernisering i øvrigt kun kunne ske med valutakontorets tilladelse, for så vidt det krævede import. Nye maskiner kunne samtidig kun importeres, når et tilsvarende antal af de gamle maskiner blev ophugget. Herved hindrede man med tyvernes sammenbrud in mente, at der som under første verdenskrig i ly af beskyttelseslovgivningen opstod et stort antal nye virk-

somheder, der under ændrede forhold ville falde sammen som et korthus. Krisepolitikken bidrog derfor til en cementering af den bestående produktionsstruktur.

Det forhindrede dog ikke, at tekstilindustrien i lighed med andre industrier gik over til en kraftig merkantil offensiv for at øge markedsandelen på hjemmemarkedet. Tekstilfabrikantforeningen, der førte an her, støttedes af både Industrirådet og Grosserersocietetet. Det er karakteristisk for de forringede eksportmuligheder, at disse organisationer med udnyttelse af de muligheder, der lå i en langt mere aktiv stat, nu for første gang begyndte at anlægge en egentlig markedsstrategi for hjemmemarkedet. Det kom især frem i den sidste halvdel af årtiet.

En afgørende følge af krisepolitikken blev, at brancheorganisationerne styrkedes. Tekstilfabrikantforeningen kom således til at virke som et nødvendigt mellemlid mellem stat og enkeltvirksomhed under administration af valutalogvgivningen. Samarbejdet mellem staten og brancheorganisationerne blev snævrere og institutionaliseredes nærmest. Forudsætningen for at få udstedt valutaattest blev reelt, at man var medlem af Tekstilfabrikantforeningen og fik dennes godkendelse. Følgelig oplevede denne som de øvrige brancheorganisationer en voldsom medlemsfremgang, så efterhånden hele industrien var organiseret. En lignende udvikling foregik på arbejdersiden. Samtidig udbyggedes det samarbejde, der var indledt mellem arbejder og arbejdsgiver under deflationskrisen. Tekstilfabrikantforeningen og Tekstilarbejderforbundet indgik i et stadig snævrere samarbejde, så større konflikter som i første halvdel af 1920'erne ikke længere opstod. Fra arbejderside var fredspolitikken udtryk for de socialdemokratiske bestræbelser for at styrke beskæftigelsen.

Tekstilfabrikantforeningen så med overordentlig stor tilfredshed på denne politik og på regeringens indgreb i truende storkonflikter. Den direkte alliance, der således opstod mellem hjemmemarkedsindustri og arbejderbevægelse, og som der havde været opræk til i tyverne, kunne det svækkede landbrug og den svækkede eksportindustri ikke længere forpurre. Det kunne de ikke, fordi de ikke længere udgjorde noget alternativ til den socialdemokratisk styrede regering og krisepolitik. Stat og arbejderbevægelse var blevet faste led i den danske kapitalisme og i den kapitalistiske strategilægning, hvis tyngdepunkt havde flyttet sig stærkt i retning af staten.

Kapitalgrupperne i 1930'erne: landbruget

Ikke mindst landbruget måtte erkende statens voksende betydning for den kapitalistiske udvikling.²⁸ Landbruget havde hidtil som den stærkeste kapitalfraktion omkring den store eksport været liberalismens og den frie konkurrences bannerfører i Danmark. Sidst sås det i 1920'erne, hvor landbruget gennem partiet Venstre søgte at holde arbejderbevægelsen og staten fra livet. Men 1930'ernes krise, der først og fremmest ramte de enkelte landes eksport, slog benene væk under den selvakkumulerende agrarkapital her i landet. De handelspolitiske tiltag i andre lande krævede indgreb fra den danske stat for at sikre landbrugseksporten.

Eksporten faldt imidlertid betydeligt og ligeledes priserne, så en stor del af landbrugets mange familiebrugs eksistens var truet. Også her krævedes der statsindgreb. Landbruget og dets organisationer, først og fremmest Venstre og Landbrugsrådet, følte sig samtidig angrebet fra den nye agrare protestorganisation »Landbrugernes Sammenslutning«, der krævede en aktiv statslig politik til fordel for landbruget. Også industrien pressede på for statsindgreb. Landbrugsorganisationerne var derfor tvunget til at indgå forlig med regeringen, sådan som det skete ved Kanslergadeforliget i 1933, for at hindre en omfattende proletarisering af de mange småbrug og for at modvirke en yderligere politisk svækkelse.

Ligesom i industrien virkede krisepolitikken i landbruget stabiliserende på produktionsstrukturen. Der skete ikke nogen tilbagegang i antallet af landbrug, hvorimod den lønnede arbejdskraft gik tilbage og i stort antal indvandrede til byerne og bidrog til den store arbejdsløshed på o. 20% i industrien. Det afspejlede et faldende levestandard for familiebrugene ligesom blandt arbejderne. Selvforsyningen og familiens egen indsats steg.

Det omfattende system af landbrugsordninger integrerede i høj grad landbrugsorganisationerne i statsapparatet og styrkede disse i forhold til deres medlemsbasis. Det har sandsynligvis medført, at det mellemstore landbrug, som i forvejen dominerede organisationerne, yderligere befæstede detsragt. Ligesom industrien fik de begrænsede eksportmuligheder også landbruget til i langt større udstrækning end tidligere at anlægge en markedsstrategi efter en større udnyttelse af hjemmemarkedet og statens aktive betydning for samfundsudviklingen. Eksempelvis udnyttede landbrugsorganisationerne den socialpolitiske udvikling med krav om bedre ernæring til et merkantilt fremstød på hjemmemarkedet. Men som helhed sakkede landbruget i 1930'erne agter ud i forhold til industrien og ikke mindst den statsmagt, som først og fremmest blev båret af den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

IV ARBEJDERKLASSEN I MELLEMKRIGSTIDEN

Den reformistiske arbejderbevægelse integreres under Socialdemokratiets ledelse mere og mere i et classesamarbejde med borgerskabet

Udviklingen under og efter 1. verdenskrig blev på en række områder skelsættende for den danske arbejderbevægelse. På afgørende vis blev der etableret en række politiske udviklingsbetingelser, som arbejderklassen i sin politiske udvikling fremover var underlagt.

På det internationale plan oplevede det internationale proletariat den russiske revolution som det første afgørende gennembrud for de revolutionære strømninger, udviklet med baggrund i de industrielle revolutioners gennembrud i de kapitalistiske centre. Og med de revolutionære rejsninger i Tyskland og Mellemeuropa fra 1918 til 1920 var det socialistiske perspektiv for alvor blevet aktualiseret for de store masser i Vesteuropas industricentre.

Den vesteuropæiske revolution led nederlag og endte i direkte nedslagtinger samt en massiv undertrykkelse i begyndelsen af 20'erne, og den russiske revolution viste sig hurtigt ikke at kunne fungere som fremtidig inspirationskilde for det internationale proletariat. Den kommunistiske verdensbevægelse, som opbyggedes med organisatorisk centrum i Sovjet, blev snart et rent redskab i Sovjets udenrigspolitik, et forsvar for den russiske revolution.

Disse nederlag blev ikke overvundet, men lå som en dyne over den politiske kamp i hele mellemkrigstiden. Gennem en massiv undertrykkelse i de førende kapitalistiske lande og gennem den russiske revolutions degenerering havde det socialistiske perspektiv mistet sin aktualitet.

På den hjemlige scene bragte verdenskrigen ligeledes skelsættende begivenheder for arbejderklassen. Det var i denne periode, at man for første gang oplevede, at der med udspring i arbejdernes egne rækker udvikledes en opposition til den indtil da enedominerende socialdemokratiske arbejderbevægelse. Og det var i denne periode, at den danske arbejderklasse på afgørende vis vandt en række skelsættende sejre i sine kampe. Men med krisen i kølvandet på 1. verdenskrig og med den internationale arbejderklasses nederlag blev denne venstreopposition aldrig for alvor en trussel. Den degenererede og resterne af den blev til en forkløet udgave af den kommunistiske verdensbevægelse, uden egentlig indflydelse i den danske arbejderklasse.

Arbejderklassen og reformismens status omkring 1920

Den danske arbejderklasses særegne struktur

Den politiske vilje og de politiske spørgsmål, som den danske arbejderklasse fremførte i sin tidlige periode op til 1920, var præget af de særegne danske produktionsstrukturer.

Den karakter, som den danske produktionsstruktur havde udviklet indtil 1. verdenskrig, var en organisering af det nationale marked med en udvikling af den samfundsmæssige arbejdsdeling. Produktionen og arbejdsdelingen var afhængig af og havde sit udspring i det gennemkapitaliserede landbrug, mere end strukturerne bar præg af en egentlig industriel ekspansion – sådan som tilfældet havde været eksempelvis i England. For Danmarks vedkommende var der først og fremmest tale om, at der udvikledes en hjemmemarkedsindustri inden for konsummiddelsektoren, en reparations- og forarbejdningsindustri i forhold til landbrugsproduktionen samt en bygningsindustri i takt med ændringen i befolkningsstrukturerne.¹

Disse produktionsforhold gav den daværende arbejderklasse en ganske bestemt sammensætning og karakter. Der var ikke tale om en homogen og koncentreret industriel arbejderklasse, sådan som man kunne se det i de kapitalistiske centre (Tyskland, England, Frankrig og USA); men derimod om en arbejderklasse, spredt i et vidt forgrenet og tilbagestående produktionssystem.

Hermed er en vigtig forudsætning givet for analysen af den danske arbejderklasse. En umiddelbar overførsel af erfaringerne og strategierne fra den højt udviklede internationale arbejderklasses kampe er ikke umiddelbart mulig. De materielle, struktur-mæssige og magt-mæssige betingelser i Danmark gav et ganske bestemt grundlag for de betingelser og umiddelbare perspektiver, ud fra hvilke den danske arbejders politiske kamp måtte føres.

Et udpræget træk ved den begyndende kapitalisme i Danmark var ikke omfattende omvæltninger i produktionen. Drivkraften i samfundsudviklingen var ikke en dynamisk industrialiseringsproces, men primært en kapitalisering af landbrugsproduktionen og en industriproduktion afhængig heraf.

Ligeledes kan man heller ikke tale om en faseforskudt udvikling i den danske kapitalisme, hvilket resulterede i – i modsætning til Tyskland – at den store polarisering inden for arbejderklassen udeblev. Dens sammensætning og lille koncentration afspejlede disse »harmoniske« udviklings-træk.

Der var først og fremmest tale om, at de fleste arbejdere i den tidlige fase var faglærte inden for håndværksmæssig og småindustriel produktion. Gradvist skete der fra 1890'erne og op til 1. verdenskrig en mekanisering, som på visse punkter antastede disse faglærtes dominerende positioner gennem udbygningen af arbejdsprocesser, som kunne udfyldes af ufaglær-

te. (Som eksempel på dette kan tages dele af jern- og metalindustrien samt skibsværfterne).

Ellers var de ufaglærte for størstedelens vedkommende placeret i tilbagestående produktioner som håndlangere, murerarbejdsmænd, daglejere m. m. Så selv om de ufaglærte i 1920 udgjorde kvantitativt en lige så stor gruppe som de faglærte, var de splittede og uden samlende politisk kraft.

Arbejderklassens organisering. Socialdemokratiet som masseparti

Omkring århundredskiftet var over halvdelen af de danske arbejdere organiserede inden for den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

Partiet var blevet den opkommende arbejderklasses parti – et masseparti, som var ene om at repræsentere arbejdernes politiske og faglige interesser. Som osse skitseret ovenfor var de forhold, hvorunder den danske arbejder eksisterede og måtte føre sin kamp, væsensforskellige fra den internationale arbejderklasse og dens organisationer, som dog alligevel kom til at danne det politisk ideologiske forbillede for det danske socialdemokrati. Men gang på gang er det netop understreget i forskellige undersøgelser, at det ikke er muligt at drage direkte sammenhænge mellem de politiske, ideologiske og programmatisk grundlag for det danske socialdemokrati, og så den faktiske politik og kamp, der blev ført i Danmark. I sine programmer, ved festlige lejligheder markerede man »den politiske overensstemmelse med de internationale broderpartier«, men i den praktiske politik fulgte man de muligheder og betingelser, de danske samfundsstrukturer gav.²

Den reformisme, som fra starten prægede den danske arbejderbevægelse, var udtryk for de problemer, som umiddelbart meldte sig for den opkommende klasse, i spørgsmålet om faglig organisering, anerkendelse af organisationerne fra arbejdskøbers side, kampen for demokratiske rettigheder og kampen for opfyldelsen af en række sociale behov.

Omkring århundredskiftet var en række af de problemer, som den tidlige arbejderbevægelse havde taget op, blevet indfriet.

Socialdemokratiet havde udviklet et landsdækkende organisatorisk apparat for bevægelsen og skabt en samling omkring de klasseinteresser, som bevægelsen manifesterede.

At bevægelsens politik var reformistisk er som sådan ikke det centrale at påpege: på den ene side fastholdt man det socialistiske endemål, og på den anden side lå der i den førte politik en klar opfattelse af de muligheder, der overhovedet var for kampen.

Hvad der derimod er væsentligt, er at vise, hvordan der med SDs udvikling efterhånden kom en større og større modsætning mellem det socialistiske perspektiv og den faktiske politik som blev ført.

I forhold til denne problemstilling er tre faktorer centrale: organisationsspørgsmålet, kampen for det borgerlige demokrati og alliancepolitikken.

Selve organisationsmodellen for arbejderbevægelsen afspejlede først og fremmest de dominerende lag af faglærte arbejdere. Deres placering i en række småproduktioner stillede på den ene side kravet om en stærk organisation for at kunne styrke interessekravene, og på den anden side kravet om en organisering ud fra de enkelte fagtraditioner.

Med udviklingen i produktionsstrukturerne som immervæk fandt sted, ser man, hvordan der op til og under 1. verdenskrig efterhånden udviklede sig grupper af arbejdere, som ikke mere betragtede denne organisationsform som den bedst egnede til at varetage sine interesser. Dette ses i forhold til kravet om industriforbund (organisering ud fra den enkelte arbejdsplads på tværs af faggrænser) og i kravet om større medlemsdemokrati for at kunne skabe en sammenhæng mellem grupper af arbejdere, placeret på forskellige arbejdspladser men med fælles interesser.^{a)}

I organisationsspørgsmålet lå her latent en splittelse, som vidnede om forskelligrettede interesser, der ikke var forenet i et fælles socialistisk grundlag. Dette var ikke en nærværende faktor i partiets politik men snarere et mål, der markerede klassepositionen i forhold til borgerskabet.

Et andet centralt spørgsmål i organisationsspørgsmålet var, hvorledes kampen mod arbejdskøberne og det kapitalistiske samfund skulle føres. I 1899 opnåede arbejderbevægelsen i flere henseender et skelsættende resultat. Ved Septemberforliget og senere udviklingen af det fagretslige system opnåede arbejderbevægelsen den anerkendelse af dens organisering, som siden partiets start havde stået i centrum såvel i en række arbejdskampe som i det politiske arbejde. Hermed formaliseredes klassekampen, og grundlaget blev lagt til det senere classesamarbejde, der skulle komme til at markere grundlaget for SDs reformisme.

Klassekampen blev gradvist gjort til en interessekamp og et modsætningsforhold mellem arbejdernes organisationer og de faglige ledere, og arbejdskøbernes organisationer og deres ledere. Arbejderinteresser, som gik imod dette systems spilleregler, var derfor osse i et modsætningsforhold til fagbevægelsen selv.

De elementer af en central fastlagt planmæssig udvikling, udformet mellem de faglige ledere, arbejdsgiverne og med staten som formidler, der senere kom til at spille en central rolle (ex. under krisen i 30'erne og som grundlag for hele arbejdsmarkedspolitikken efter 2. verdenskrig), viste sig allerede i denne tidlige organisering af den faglige kamp. De danner grundlaget for de korporative træk (d. v. s. at de faglige ledere integreres i staten

a) Begge disse krav blev først og fremmest formulerede af arbejdere i København. Dels fra de store jern- og metalarbejdspladser samt fra skibsværfterne, hvor den store fagspredning indenfor arbejdspladsen ofte var en hæmsko i den faglige kamp. Og fra de københavnske bygningsarbejdere, der nok var placerede i forskellige arbejdssituationer, men for hvem centrale faglige spørgsmål havde samme betydning. I begge tilfælde kan man sige, at kravene blev bremsede af det flertal af arbejdere, der var placeret i mindre produktioner, hvor den faglige organisering stadig havde betydning, eller af de arbejdere, for hvem de faglige problemer havde en helt anden karakter. Hvor det ikke var spørgsmålet om at koordinere kampen, men derimod gennem de faglige organisationer at forsvare de fremskridt, som de grundet isoleret placering ikke selv kunne forsvare.

og gøres ansvarlig over for denne og ikke over for deres arbejderbasis), der siden har ligget som en tendens i SDs politik.

I forhold til kampen for demokratiske rettigheder fandt der ligeledes en degenerering sted af det socialistiske perspektiv. Den borgerlige revolution var aldrig blevet gennemført fuldt ud i Danmark. Siden midten af 1800-tallet havde der eksisteret stærke demokratiske bevægelser blandt de danske bønder, en bevægelse som SD fra sin start havde sluttet op bag. Med Systemskiftet i 1901, hvor Venstre fik brudt Højres mindretalsdiktatur, og det parlamentariske demokrati formelt blev indført, blev der imidlertid tale om, at de selvsamme bønder indgik i en klar antidemokratisk alliance med Højre for at bevare borgerskabets magtmonopol i forhold til statsmagten.

Fra 1901 forstod SD det som sin primære politiske opgave at fortsætte den demokratiske kamp for at fuldende det borgerlige demokrati. Først med et fuldkomment demokrati, hvor alle feudale magtstrukturer var nedbrudt, kunne man drive udviklingen videre mod socialisme, hvilende på de brede massers tilslutning. En håbløs opgave. Kampen for det borgerlige demokrati betød, at partiet i højere og højere grad måtte lade sig integrere i den kapitalistiske statsmagt. Det måtte tage det ansvar, som indflydelsen muliggjorde. Først støttede man Det radikale venstres mindretalsregering fra 1906, og siden under 1. verdenskrig lod man sig integrere i borgfredspolitikken og fra 1916 direkte i regeringssamarbejdet med Stauning som kontrolminister og senere som socialminister.

Denne gradvise integration viste allerede på dette tidlige tidspunkt SDs vilje til classesamarbejde, og viste konsekvenserne af denne politik – som det senere klart fremtrådte i krisereguleringspolitikken i trediverne –: Den politiske ledelse inden for arbejderklassen blev integreret i staten og parlamentet og arbejderklassens politiske vilje blev kanaliseret ind i staten som interessekonflikt, istedet for at blive manifesteret som selvstændige arbejderinteresser i form af »klassekamp i gaderne« (Max Weber).³

I forlængelse af kampen for det borgerlige demokratis gennemførelse blev alliancepolitikken central for SD og arbejderbevægelsen. Netop dette faktum viser, at der i partiets politik var en dyb afhængighed af de specielle danske classesstrukturer. Meget tidligt var man bevidst om, at det ikke var muligt at gennemføre demokratiet ved alene at stole på egne kræfter. Kun gennem en fælles kamp med andre samfundsgrupper blev målet realistisk. Derfor alliancepolitikken først med de danske bønder og senere med Det radikale Venstre.

Som sådan skal man ikke afvise alliancepolitikken som en nødvendighed osse i en socialistisk kamp, men man må sætte spørgsmålstegn ved alliancepolitikken grundlag. De fællesinteresser, der lå i den store alliance med De Radikale, repræsentant for store grupper af småborgere først og fremmest på landet, var kampen for demokratiske rettigheder vendt mod bønderne på landet og borgerskabet i byerne. Og videre var det en fællesinteresse at bevare den danske husmand som selvproducerende på landet. For De Radikale, fordi disse udgjorde partiets hovedbasis, for SD fordi man erkendte, at det ikke umiddelbart ville være i partiets interesse, hvis små-

brugerne gennem en proletarisering skulle strømme ind til byerne og konkurrere om jobbene.

Endelig var alliancen det grundlag, SD behøvede for realpolitisk at indløse en lang række af de krav, arbejderbevægelsen havde formuleret. Alliancepolitikken forstærkede hermed pragmatismen i SDs politik, og den forstærkede klassesamarbejdslinien i dets udvikling. Det, der derimod ikke var tale om, var, at det var en arbejderklasse, som ud fra et klart revolutionært perspektiv indgik i en taktisk eller strategisk alliance for at udvide sine magtpositioner. Det var ikke en socialistisk alliancepolitik, der tog sit udgangspunkt i det socialistiske arbejderstandpunkt.

Den reformisme vi i de følgende afsnit nærmere skal undersøge, var således ikke et fastlåst system af dogmer, men langt snarere en politik der betegnede de betingelser, under hvilke den danske arbejderklasse var blevet udviklet: stærkt bundet til de tilbagestående produktionsstrukturer i Danmark, til de specielle klassestrukturer og magtstrukturer.

Et samfundssystem, der mere var præget af en udvikling hen imod kapitalistiske produktionsstrukturer end af et allerede veludviklet, gennemin-dustrialiseret kapitalistisk system.

Og endelig var det et samfundssystem, hvor borgerskabet ikke entydigt var i stand til at udøve sin magt. Det var selv svagt og det var splittet, ude af stand til at dæmme op for den politiske magt, som et stærkt småborgerskab og en spredt men velorganiseret arbejderklasse kunne udøve.

Den reformisme, der i mellemkrigstiden for alvor blev en dominerende politisk faktor i Danmark, var udtryk for en arbejderklasse, som for hoveddelens vedkommende klart bekendte sig til den fungerende kapitalisme. Og det var en arbejderklasse, som gennem sine politiske ledere gradvist blev integreret i en klassesamarbejdspolitik og i et ansvar over for den borgerlige statsmagt. Ikke i modsætning til de eksisterende magtstrukturer.

Mere end nogen anden politisk retning viste den reformistiske arbejderbevægelse fra sin start at være i stand til hele tiden at tilpasse og udvikle politikken i takt med kapitalismens ændrede karakter.

Reformismens dynamik ligger i den dobbelthed, som allerede op til 1. verdenskrig udvikledes inden for den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

På den ene side lå der som tendens i partiets politik en mere og mere omfattende integrering i den kapitalistiske statsmagt og dermed i dens magtudøvelse, osse selv om denne gik imod arbejderinteresser.

På den anden side dannede netop partiets arbejderbasis grundlaget for denne politik, hvilket medførte at konsekvenserne i den statslige samarbejdspolitik hele tiden måtte relateres til arbejderklassens egen politiske vilje. Med andre ord blev der sat grænser for karakteren af den borgerlige stats magtudøvelse. Dens karakter som borgerskabets diktatoriske magt-instrument blev svækket.

1. verdenskrig: Den reformdemokratiske kamp – splittelsen i arbejderbevægelsen

Som allerede nævnt tidligere kom 1. verdenskrig til at blive skelsættende for den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

For første gang i bevægelsens historie blev Socialdemokratiet (fremover SD) direkte integreret i og gjort ansvarlig over for den kapitalistiske statsmagt. I 1914 havde partiet tiltrådt den såkaldte Borgfredspolitik, der betød, at man brød med arbejdernes internationale solidaritet og i stedet satsede på en krigsstyring i samarbejde med borgerskabets forskellige fraktioner, og i 1916 havde partiets kongres med et meget lille flertal besluttet at lade Stauning repræsentere i den radikale regering som kontrolminister.

Denne integration blev ikke kun en midlertidig foreteelse, men blev i realiteten model for det klassesamarbejde, igennem hvilket SD senere skulle funktionalisere tankerne omkring den »demokratiske socialisme«.

Det skal understreges, at selve krigssituationen fra 1914 til 1918 dannede baggrunden for dette samarbejde. Straks efter krigsafslutningen gjorde borgerskabet – Venstre og Det konservative folkeparti – alt for at sprænge samarbejdet, at gøre det til en undtagelse. Men erfaringerne var gjort. Ligesom vi osse må fastslå, at SD frem til og under 1. verdenskrig rent faktisk havde arbejdet ud fra et perspektiv, der i sit udgangspunkt var antiborgerligt, og som ikke uden videre lod sig erstatte af et rendyrket klassesamarbejde. Der var tale om, at reformismen langt hen havde udviklet sig i overensstemmelse med langt den største del af SDs arbejderbasis.

Disse tidlige ansatser til et klassesamarbejde skal derfor først og fremmest ses som et resultat af et relativt heterogent klassesamfund, hvor det ikke var muligt for en enkelt fraktion eller klasse at etablere et entydigt dominansforhold over den borgerlige stat. Et forhold som vel osse er *den* væsentligste forklaring på, at det lykkedes for SD og Det radikale Venstre at fastholde demokratiseringsprocessen op til verdenskrigen.⁴

På afgørende vis blev der imidlertid brudt med denne demokratiseringsproces under verdenskrigen. Svækkelsen af industrikapitalen og af landbrugskapitalen gav anledning til en offensiv fra det gamle handels- og pengeborgerskab. I ly af neutralitetspolitikken, med samhandel til alle krigsførende lande, skabtes der uanede muligheder for spekulationstransaktioner i form af kædehandel, spekulation i værdipapirer m. m.

Og samtidig med denne offensiv skabte krigens dyrtid et stadigt mere omfattende behov for sociale og lønmæssige forbedringer i arbejderklassen. Dette set i sammenhæng med, at man ved overenskomstforhandlingerne i 1911 havde vedtaget en ny gældende til 1916. Denne blev i 1916 yderligere forlænget 2 år frem til 1918.

Arbejderklassens løn og levevilkår vist ud fra arbejdsløsheden og reallønsudviklingen under og efter 1. verdenskrig.

	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Arbejdsløsheden (%)	9,2	7,5	7,3	9,9	7,7	4,9
Reallønnen (1914 = 100)	97	98	98	100	90	91
	1917	1918	1919	1920	1921	
Arbejdsløsheden (%)	9,2	17,4	10,7	6,1	19,7	
Reallønnen (1914 = 100)	86	85	120	129	117	

Kilde: »Undersamvirkets flag«, p. 376–77 og W. Galeson: Arbejder og arbejdsgiver i Danmark«, p. 406.

Den svækkelse som var sket økonomisk og politisk af det danske borgerskabs vigtigste fraktioner – industrikapitalen og landbrugskapitalen – betød, at den stabilitet der havde fastholdt demokratiserings-processen blev brudt, samtidig med at der blev skabt øgede reformbehov. Indtil da havde denne hvilet på en gensidig styrke, som borgerskabet mod slutningen af verdenskrigen ikke længere var i besiddelse af. Dette blev klart udtrykt i SDs reformprogram »Novembermanifestet« vedtaget på partiets kongres i Odense i november 1918. Programmet var først og fremmest formuleret som krav til den borgerlige stat og indeholdt en række betydningsfulde reformkrav, som indførelsen af 8-timers arbejdsdagen (48 timers arbejdsugen), krav om forbedrede understøttelsesmuligheder for de arbejdsløse, krav om kontrol med bankvæsenet og den kraftige spekulation og med produktionen, for derigennem at begrænse prisstigninger samt udbytte, sidstnævnte osse kendt som socialiseringskravene.

Reformkravene og de borgerlige fraktioners defensive positioner var ikke alene et resultat af en offensiv fra den socialdemokratiske arbejderbevægelse. De afspejlede eksistensen af en bredere og radikal bevægelse i arbejderklassen. Denne bevægelse, som organisatorisk fik sit udtryk i Fagoppositionens Sammenslutning (F.S.), markerede et organisatorisk alternativ til den socialdemokratiske arbejderbevægelse, men var samtidig en bevægelse som havde rødder langt ind i den socialdemokratiske arbejderbasis.

Det langsomme industrielle gennemslag havde op til 1. verdenskrig ikke medført radikale omstruktureringer i arbejderklassens sammensætning. Gradvist havde der imidlertid udviklet sig lag i arbejderklassen, som ikke

mere fik deres politiske og materielle interesser opfyldt inden for den socialdemokratiske politik.⁵

Det drejede sig om grupper af arbejdere, som først og fremmest var placeret inden for den mest koncentrerede del af industrien: transport, byggesektoren og skibs- og metalindustrien, samt blandt den store gruppe af arbejdsløse. For sidstnævnte gruppe var der tale om, at den industrielle revolutions gradvise gennemslag producerede en stadig voksende arbejdskraftreserve. Bortset fra den ekstraordinære høje arbejdsløshed under krigsøkonomien var dette et forhold, som blev et samfundsmæssigt problem fra 1910–14, og for alvor accelereredes under 1920'ernes stagnationskapitalisme.

Denne oppositionsbewægelse udviklede en form for antikapitalistisk og demokratisk kampradition, der stod i modsætning til den borgerlige demokratiske strategi og integrationspolitik, som SD stod for. Ikke blot i forhold til parlamentet men osse i forhold til den interne organisering i fagbevægelsen.

Grundet den ret ringe udbredelse manifesterede bevægelsen sig først og fremmest som fagopposition inden for den københavnske arbejderklasse.

Bevægelsen er vigtig set i forhold til en forståelse af SDs reformpolitik i perioden 1918–20, idet den givetvis virkede accelererende på SDs politik. Bevægelsen udtrykte blandt andet gennem en række aktioner den radikalitet, som lå bag de sociale og økonomiske krav, og fremtrådte samtidig som en faktor der, hvis den blev overset og direkte fik et politisk udtryk, kunne true SDs monopol på at være arbejderklassens enhedsorganisation:

»Socialdemokratiet havde til en vis grad dobbelt front. Det måtte væge sig mod de ganske vist fåtallige men dog højt og voldsomt talende angribere fra venstre side samtidig med, at det måtte føre en hård kamp mod Venstrepartiet og Konservative for at gennemføre reformer og for at væge sig mod beskyldninger fra disses side for at sympatisere med ikke-demokratiske metoder, beskyldninger, der var ubegrundede, men dog rejstes af modstanderpresse. Efter valget 1918 havde SD derfor yderligere sat kraft ind på at fremme en reformlovgivning.«⁶

SDs politiske skift

De ansatser til brydninger inden for SD mellem de sociale og økonomiske interesser som bevægelsen i partiets basis formulerede, og så SDs forsøg på at funktionalisere disse inden for rammerne af det borgerligt parlamentariske demokrati, var ikke blot af midlertidig karakter.

Reelt kan modsætningerne tjene til at forklare det skift, der i den samme periode fandt sted i SDs politiske strategi.

Fra 1918 til 1920 lykkedes det for alvor for den socialdemokratiske arbejderbevægelse at udnytte borgerskabets svækkede positioner, samtidig med at partiet fik brodden taget ud af venstreoppositionen.

Følgende forhold kan tjene til at anskueliggøre, hvorledes SD førte sig politisk frem:

– omkring arbejdsløshedsproblemet oplevede man gennem DAO fra 1917 en radikaliserings af de arbejdsløse, hvor hele den materielle levesituation for disse lag for alvor blev politiseret. Her fik SD gennemført en række reelle forbedringer, samtidig med at partiet ved at lade sig integrere i arbejdsløshedsbevægelsen forhindrede, at den politisk radikaliseredes yderligere.

– 8-timersdagen blev formelt gennemført ved årsskiftet 1920 efter en række overenskomstkampe i 1919. Ligeledes var der her tale om, at det var oppositionsbevægelsen, der havde formuleret kravet og gjort det til et kamptema for arbejderne, understreget gennem en række radikale aktioner, først og fremmest Weekendbevægelsen. Denne blev ført af de københavnske bygningsarbejdere, der simpelthen i en lang periode foretog selvreduktion af arbejdstiden ved at gå tidligere hjem om lørdagen. SD funktionaliserede disse krav ved at gøre dem generelle under overenskomstforhandlingerne, dog modificeret således at der åbnedes større muligheder for tvungent overarbejde.

– endelig opnåede de danske arbejdere fra 1918 til 1920 en enestående lønfremgang, som ikke senere er oplevet. Grunden var de ekstraordinært gunstige konjunkturer, der fulgte i kølvandet på verdenskrigen. Dette boom skærpede kravene om kompensation for en række af de opsparede materielle behov blandt arbejderne, og der fandt utallige strejker sted, kampe der virkede som spydspidser i forhold til de senere overenskomster, hvor SD trunfede generelle forbedringer igennem.

I alle tilfælde var det oppositionen, der skabte grundlaget for SDs reformpolitik, ligesom det langthen var oppositionen, som tvang SD i front. Typisk var således, at alle de oppositionskampe, der førtes, aktivt blev bekæmpet af SD med hele det organisatoriske apparat i ryggen. *Først forsøgte man at kvæle gåsen, for derefter at pynte sig med dens fjer.*

Gennem den førte politik, hvor SD ved overenskomsterne og gennem lovgivningsarbejdet fik institutionaliseret forskellige delkrav, imødegik partiet oppositionens radikalitet og skabte samtidig en legitimering overfor den brede basis i arbejderklassen.

Specielt kom Påskekrisen i 1920 til at markere denne dobbelthed i SDs udvikling. Inden for det parlamentariske system var »Påskekrisen« fremkaldt af Chr.X's afskedigelse af det radikale ministerium Zahle. Der var imidlertid ikke tale om en degenereret regents forsøg på at genindføre feudale forhold, det der derimod var tale om, var, at forskellige kapitalfraktioner benyttede kongen til at gennemføre en offensiv mod det radikale-socialdemokratiske samarbejde og den førte reformpolitik.

Dette borgerlige – anti-demokratiske kup – blev af SD besvaret med generalstrejketruslen – indtil i dag den eneste gang denne er blevet taget i anvendelse af den officielle arbejderbevægelse. Generalstrejken var fra SD ment som det våben, der kunne bevare det borgerlige demokrati. Således ikke som led i en generel samfundsomvæltning i kampen for et socialistisk demokrati, sådan som fagoppositionen havde fremlagt strategien.

SDs kamp for det borgerlige demokrati lykkedes – kupministeriet Liebe blev afsat og den radikale regering genindsat. På dette plan viste SD sin

politisk parlamentariske styrke og sin position som et ansvarligt parlamentarisk parti.

Yderligere markerede Påskekrisen det største enkeltnederlag for fagoppositionen. Presset af den socialdemokratiske anvendelse af oppositionens mest omfattende politiske kampform blev de tvunget med på kampen til forsvar for det borgerlige demokrati, uden at være i stand til yderligere at perspektivere denne kamp. Venstrekræfterne udmanøvreredes, og nederlaget forstærkedes yderligt, da grupper inden for oppositionen – bl. a. sømændene – fastholdt generalstrejkeparolen indtil sommeren 1920. Dette skete uden støtte fra DsF, og alle strejkerne endte i forsmædelige nederlag, sømændene måtte endda acceptere at miste 8-timersdagen og blive påtvunget en 12-timers arbejdsdag.

Nederlagene i 1920 understregede for alvor oppositionens politiske svagheder. Da først borgerskabet havde overvundet sin svækkelse, og det startede en offensiv, således at de politiske kampbetingelser blev radikalt ændrede, var man ikke i stand til effektivt selv at ændre politisk kurs. Det var først og fremmest en mangel på forståelse af den borgerlige statsmagt og dens interventionsmuligheder, der prægede oppositionen, hvor en af de betydeligste interventionsmuligheder netop var SDs integration i det fagretslige system og dermed i en del af statsmagten. En socialdemokratisk politik der i sidste instans virkede begrænsende på enhver bevægelse i arbejderklassen, og som hele tiden forsøgte at fastholde det borgerlige demokrati som rammen for enhver form for politisk kamp.

Endelig skal det understreges, at oppositionen ikke var i stand til at omstille den radikale kamp fra den relative højkonjunktur i 1918–20 til den fredskrise, som indtraf i den følgende periode. Man fastholdt de kamptemaer, som i perioden indtil 1920 med held havde kunnet gennemføres grundet højkonjunktoren og det svækkede borgerskab. Modsat i krisesituationen, hvor SD selv var presset af borgerskabet, og derfor ikke på samme måde havde mulighed for, inden for det borgerlige demokratiske systems rammer at give indrømmelser. En problemstilling som heller ikke den dag i dag har mistet aktualitet.

Efter 1920 havde SD – godt hjulpet af krisen og borgerskabets offensiv – igen etableret sig som enedominerende arbejderrepræsentant. I de første to årtier af det 20. århundrede var det lykkedes partiet at manifestere og funktionalisere en række af den opkommende arbejderklasses politiske mål og interesser i forhold til arbejdsarbejderne, som i forhold til den borgerlige stat. Det var derfor ikke længere det parti, der som mål havde overtagelsen af staten gennem folkeflertallet og den organiserede overtagelse af produktionsmidlerne. Her ad vejen var der modsat sket en begyndende integrering af partiet i den borgerlige stat gennem Borgfredspolitikken og hele det fagretslige systems udvikling, hvilket betød at partiet klart underordnede de faglige interesser under den politiske strategi, som tydeliggjort i 1920 var at fastholde og udvikle det borgerlige demokrati inden for det etablerede samfunds rammer. Klarest blev dette nok udtrykt med SDs planlagte regeringsindgreb over for transportarbejderstrejken i 1925 (herom senere).

Partiet forsøgte at fastholde sin arbejderbasis gennem en parlamentarisk strategi, som var baseret på en bred reformpolitik, der formulerede sociale og økonomiske behov i arbejderklassen og hos andre samfundsgrupper, først og fremmest småborgerskabet på landet og i byerne. Alliancepolitikken, som partiet førte, tog ikke udgangspunkt i latente klassekonflikter mellem arbejderklassen og de lag, der ellers omfattedes af alliancepolitikken. Partiet havde modsat som intention at harmonisere og forene eventuelle modsætninger. I forhold til en sådan politik måtte partiet nødvendigvis forlade den fase, hvor det var en aktiv bevægelse, der dannede underlaget for politikken. Da en aktiv bevægelse i SDs arbejderbasis netop ville være karakteriseret af klassestandpunkter, der hele tiden kunne rejse de latente klassekonflikter mellem arbejderklasse og borgerskab.

Fra at være et arbejderparti, der først og fremmest var vokset frem med en stigende bevægelse i den danske arbejderklasse, var SD derfor efter 1920 snarere et folkeparti, der forsøgte at forene forskellige klassers og lags interesser i forhold til en bred folkelig front, der skulle muliggøre partiets overtagelse af regeringsmagten.

Hermed havde kampen for sociale og økonomiske forbedringer ændret karakter. Skulle en sådan bred basis fastholdes, var det nødvendigt at basere reformpolitikken på institutionelle reformer gennemført parlamentarisk – og ikke som et resultat af sociale og politiske kampe i basis.

1920'erne. Arbejderklassen i defensiven

Politisk og økonomisk var arbejderklassen i tyverne trængt i defensiven. De fraktioneringer og den økonomiske ustabilitet der havde svækket borgerskabets magtpositioner under og efter 1. verdenskrig, blev ikke radikalt ændret. Det, der derimod skete, var, at alle kapitalfraktioner inden for borgerskabet samledes i en fællesstrategi over for arbejderne og over for de sociale reformer, der var gennemført.

Den reformbølge, verdenskrigen havde medført, skulle bringes til ophør for derigennem at svække kampkraften i arbejderklassen samt at sætte en stopper for SDs fremmarch.

Tre væsensfaktorer skabte grundlaget for borgerskabets politiske restaurering: efterkrigskrisen, de internationale revolutioners nederlag og Socialdemokratiets politiske skift.

Krisen i begyndelsen af tyverne, truslen mod arbejderklassen

Krisen i begyndelsen af tyverne dannede det økonomisk-materielle grundlag for borgerskabets offensiv. Den indskrænkning der fandt sted i industriproduktionen medførte, at arbejdsløsheden for alvor blev en social faktor i arbejderklassen. Den svækkede sammenhængskraften i specielt de dele af arbejderklassen, som var koncentreret inden for hjemmemarked-sindustrien. Og den øgede mulighederne for at presse reallønnen.

Arbejderklassens løn- og levevilkår i 1920'erne. Vist ud fra arbejdsløsheden og reallønsudviklingen frem til 1931.

	1921	1922	1923	1924	1925	1926
Arbejdsløsheden (%)	19,7	19,3	12,7	10,7	14,8	20,7
Reallønnen (1914 = 100)	117	104	109	114	110	111
	1927	1928	1929	1930	1931	
Arbejdsløsheden (%)	22,5	18,5	15,5	13,7	17,9	
Reallønnen (1914 = 100)	108	114	120	133	134	

Kilder: »Under Samvirkets flag«, p. 376–77 og Galeson p. 406.

De internationale revolutioners nederlag

Internationalt betød revolutionernes nederlag, at borgerskaberne igen tog det politiske initiativ. De nederlag som de revolutionære opstode var løbet ind i, blev afløst af en gennemgribende undertrykkelse af enhver antiborgerlig bevægelse i arbejderklasserne.

Problemerne for en reetablering og videreudvikling af kapitalakkumuleringen var imidlertid ikke løste. Manglen på en ny økonomisk strategi for en fortsat kapitalistisk ekspansion betød derfor, at det først og fremmest var gennem en øget udbytning og gennem øget undertrykkelse at kapitalproduktionen igen kom på fode. Lønpres, intensivering og rationaliseringer i arbejdsprocesserne blev en samlende strategi for borgerskaberne.

For Danmarks vedkommende viste dette sig på flere områder. Reformerne fra 1918–20 blev gennemhullet, således 8-timersdagen, der formelt blev bevaret, men gennemhullet af tvungen overarbejde op til 6 af ugens dage. Ligeledes antastedes selve organisationsretten for arbejderne gennem oprettelsen af »Samfundshjælpen«,⁷ en skruibrækkerorganisation, der støttedes af en række kapitalfraktioner: landbruget, handelskapitalen og endda den danske nationalbank. Der hvor »Samfundshjælpen« først og fremmest blev sat ind var inden for transportsektoren, der havde de længste og mest militante traditioner af alle oppositionsgrupper.

Borgerskabets forskellige fraktioner var ikke ene om at føre denne politik. Også staten og Nationalbanken bidrog til det generelle angreb på arbejderklassen. Fra først i tyverne blev der ført en stram penge- og kreditpolitik, der på den ene side skulle bremse den galoperende inflation, men som samtidig havde en ikke ringe betydning for arbejderklassen. Nati-

onalbanken talte om etableringen af »et rimeligt aktivitetsnivo«, hvilket reelt var det samme som at føre en bevidst arbejdsløshedspolitik.)^{a)}

Socialdemokratiets politiske skift

Et tredje og afgørende moment til forståelse af muligheden for offensiven mod arbejdernes vundne positioner skal findes i den politik, som SD fremførte. Det ville være forkert direkte at kalde partiet for kontrarevolutionært, i og med at der ikke havde eksisteret en revolutionær bevægelse. Det der derimod skal understreges er, at den ændring som havde fundet sted i partiets politik forud for 20'erne ikke gjorde det muligt at fastholde den offensive reformstrategi.

Den reformdemokratiske offensiv havde været mulig grundet et svækket borgerskab og en aktiv bevægelse i partiets basis.

Borgerskabets restaurering og SDs inddæmning af den militante venstreopposition havde fjernet grundlaget for reformpolitikken. I stedet måtte partiet nu forsvare sig for angreb fra højre. Vel og mærke uden at overskride de borgerlig-demokratiske rammer, som hele partiets politik efterhånden var bygget op omkring. SD og DsF forsøge efter bedste evne inden for de givne forhandlingsrammer – først og fremmest omkring overenskomstsituationerne – at fastholde de vundne positioner, uden at det skulle komme til åben konflikt.⁸ Hermed var der tale om, at den socialdemokratiske arbejderbevægelse klart underordnede den faglige politik under SDs parlamentariske linie. Nu da partiet gennem classesamarbejdspolitikken under 1. verdenskrig og gennem Påskekrisen havde fået foden halvt indenfor den parlamentariske port, stod der for meget på spil. Man ville ikke bryde med de spilleregler, som var blevet fastholdt først og fremmest på grund af SDs generalstrejketrussel i 1920.

Det skift der skete i initiativet på arbejdsmarkedet, fremgår klart af nedenstående oversigt over omfanget af strejker hhv. lockout'er i perioden 1916 til 1925.

a) Det var endvidere på det tidspunkt, at Ussing, nationalbankdirektør, iflg. Erling Olsen i Dansk Pengehistorie, p. 76–77, talte om mulighederne for en form for indkomstpolitik, formuleret i »Økonomiens ABC for enhver« p. 13: »Da standsninger ikke kan foretages enkeltvis og ske ved det individuelle og private initiativ, må standsninger (af inflationen) ske gennem officielle prisreguleringer, regulering af fortjenester og lønninger.«

OVERSIGT OVER STREJKER OG LOCKOUT'ER

	Tabte arbejdsdage ved:		
	Strejke	Lockout	Ialt
1916–1920	1 860 000	147 000	2 007 000
1921–1925	1 468 029	6 458 585	7 926 614
Heraf: 1921	42 255	1 279 052	1 321 307
Heraf: 1922	5 140	2 266 914	2 272 054
Heraf: 1923	19 677	–	19 677
Heraf: 1924	164 350	10 740	175 090
Heraf: 1925	1 236 607	2 901 879	4 138 486

Kilde: »Beretning fra fællesudvalget om arbejderstanden 1925«, p. 89.

SD forsøger i 20'erne at udforme politikken i overensstemmelse med den ændrede kapitalisme

Ovenfor har vi først og fremmest set på de strukturmæssige ændringer og erfaringer, der dannede basis for SDs politiske og strategiske skift under 1. verdenskrig og i tiden umiddelbart efter.

Det, der nu skal behandles, er, hvorledes partiet i tyverne gradvist forsøgte at organisere den socialdemokratiske arbejderbevægelse i forhold til ændringerne i partiets politik og den ændrede kapitalisme.

Et centralt punkt i Socialdemokratiets politik for tyverne blev at etablere en legitimering af en reel organisatorisk stramning og centralisering inden for fagbevægelsen, for derigennem at gøre hele det faglige apparat mere funktionelt i forhold til den industrielle udvikling og det politiske arbejde på arbejdspladserne samt over for arbejdsgiverne.

En stramningen indenfor fagbevægelsen havde en dobbeltfunktion: *dels* skulle den virke styrkende på ansatserne til at etablere et klassesamarbejde inden for staten og i forhold til arbejdsgiverne, og *dels* skulle stramningen fasttømre den socialdemokratiske dominans og dermed besværliggøre oppositionsarbejde i fagbevægelsen.

Socialiseringsspørgsmålet

Den industrielle revolutions gradvise gennembrud havde specielt skabt en kapital- og arbejderkoncentration i Københavnsområdet. De industrier der først og fremmest var tale om, var: transportindustrien, skibsbygning, jernindustri og visse hjemmemarkedsindustrier som skotøjsindustrien og tobaksindustrien. Samtidig med den industrielle revolutions gennembrud havde man oplevet visse ændringer i arbejdsprocesserne, først og fremmest i de sektorer der konkurrerede i forhold til verdensmarkedet. I modsætning til hjemmemarkedsindustrierne, der havde eksisteret uden egentlig international konkurrence og dermed ikke havde oplevet de samme

krav til ændringer i og billiggørelse af produktionen, var eksportindustrierne tvunget til dette.

Ændringerne resulterede i en større koncentration af arbejdere på de enkelte virksomheder, i en nedbrydelse af skrankerne mellem faglærte og ufaglærte grundet en øget maskinisering.

Fra arbejderne på disse virksomheder blev kravet om en decentralisering af den faglige organisering og udvidelse af arbejderdemokratiet rejst. Deres arbejdssituation stod i modsætning til de manges, der arbejdede på småvirksomheder uden at besidde en egen politisk gennemslagskraft. Dette var ensbetydende med interesse fra deres side i, gennem en stærkt centraliseret organisation, at kompensere for egen manglende styrke. Kravene om strukturændringer i organiseringen inden for fagbevægelsen viste for SD, at ikke alle arbejdere havde muligheden for at få opfyldt fundamentale krav, og de viste, hvorledes en håndværksorganiseret fagbevægelse var med til at skabe splittelse på arbejdspladser, hvor der igennem en højtudviklet produktion var udviklet arbejdsprocesser, hvori arbejdere fra forskellige forbund indgik.

Disse tendenser til splittelse mellem forskellige grupper af arbejdere, kombineret med den generelle modsætning mellem faglærte og ufaglærte arbejdere, krævede, dersom enheden i fagbevægelsen skulle fastholdes, at der blev gennemført strukturæssige reformer.⁹

Det var først og fremmest disse problemer, som var i centrum under den såkaldte socialiseringsdebat i partiet, en debat der startede op i perioden efter 1. verdenskrig.

Samtidig lå der selvfølgelig i socialiseringsdebatten et forsøg på at »modernisere socialismeopfattelsen« ud fra de erfaringer, man havde gjort sig i den statsregulerende periode fra 1914–1918.^{a)}

Socialiseringsdebatten var samtidig et forsøg på teoretisk at formulere den reformstrategi, der lå i Novembermanifestet fra 1918.

Endelig må det påpeges, at der i dele af socialiseringsdebatten klart lå en imødekommelse af visse grupper inden for arbejderklassen, som selv havde taget problemet op ud fra deres egne kamperfaringer og ønsker om strukturændringer.¹⁰

(a) Socialiseringsdebatten var ikke kun et dansk fænomen. Den var osse led i internationalt, for den socialdemokratiske internationale, at udforme en politisk strategi, der svarede til partiernes nye reformpolitik og begyndende integration i de borgerlige statsapparater.

Samtidig var der behov for overfor de socialdemokratiske masser politisk-ideologisk at manifestere et alternativ i arbejderklassen til den kommunistiske Internationale. De ledende teoretikere i socialiseringsdebatten var folk som Otto Bauer, Kautsky og Hilferding.

Den plan som socialiseringsdebatten hvilede på, rummede tre hovedpunkter¹¹:

1. Offentlig, statslig, tilsyn og kontrol med erhvervsvirksomheder
2. Arbejderdeltagelse i ledelsen af erhvervsvirksomhederne. b)
3. Kontrol med handels- og spekulationsavancer.

Disse tre principper, vedtaget på kongressen i 1919, blev kombineret med krav om samfundsovertagelse og -kontrol af visse monopoler, såsom forsikringsvæsenet, transportvæsenet samt visse monopolindustrier (ex. sukkerindustrien og bryggerierne).

Gennem en sådan samfundsovertagelse var der ikke tale om, at industrien skulle under statslig eller under arbejdernes kontrol. Der var tale om samfundskontrol forstået som offentligt tilsyn.

Det offentlige tilsyn med erhvervsvirksomhederne skulle foranstalles gennem et erhvervsråd bestående af repræsentanter for rigsdag og regering, som »skulle følge erhvervslivet i almindelighed og øve regelmæssig kontrol med virksomheder, der enten gav større overskud end rimeligt eller blev drevet på en til samfundets interesser ikke svarende måde«. ¹²

Det var således ikke selve ejendomsretten til produktionsmidlerne eller arbejdernes undertrykkelse, som blev anfægtet. Derimod anarkiet og den manglende plan, samt den private tilegnelse af den producerede værdi. I debatten var det karakteristisk, at man skelnede mellem den »sunde og produktive« kapitalisme, med hvilken SD ville samarbejde, og så den »rådne og uproduktive« del af kapitalismen, der skulle afskaffes.

Socialdemokraterne var interesserede i at fastholde et positivt forhold til det sunde erhvervsliv og dets interesseorganisationer.

Gennem erhvervsrådet og dets forgreninger på de enkelte arbejdspladser var det SDs mening at organisere hele arbejdsmarkedspolitikken. Forslaget kan derfor ikke betragtes som andet end som et forsøg på at skabe en øget disciplinering af arbejderklassen. Specielt ønskede man for alt i verden at undgå, de konfliktfyldte overenskomstsituationer fra 1918 og 1919 skulle gentages, da det netop havde været med disse som brudflade, at der hos arbejdergrupper for alvor var blevet udviklet en selvstændig arbejderbevidsthed. Specielt kan man se, hvorledes SD gennem Påskekrisen 1920, ved overenskomstsituationen i 1922 og 1925 bevidst forsøgte at afgrænse og indsnævre den faglige kamp. Fra at strejken havde været *det* centrale våben i opbygningen af den socialdemokratiske arbejderbevægelse, var den nu direkte blevet en hemske for partiets fortsatte indvoksen i det borgerlige demokrati og en trussel mod den socialdemokratiske kon-

b) Man skal være sig for at drage direkte sammenligninger med ØD-forslagene i dag. Mens bedriftsrådstanker og arbejderdeltagelse i bedrifternes ledelse var direkte anslag mod kapitalisternes ledelsesmonopol og anslag med dele af borgerskabets magt, er der ikke tale om at ØD på samme måde er udviklet i modsætning til borgerskabet. Hovedårsagen til at ØD ikke er gennemført, er at det rummer et opgør med dele af industrien i dag – den lavproduktive – og vel at mærke et opgør, hvor SD er gået klart i samarbejde med dele af den højtudviklede eksportindustri. Samtidig er der generelt en forskel på arbejderdeltagelsen. Dengang skulle de integreres i ledelsen, i dag skal arbejderrepræsentanter først og fremmest have formelle beføjelser i og med at de får »andel« i aktiekapitalen.

trol over arbejderklassen. En latent brudflade for dannelsen af fagoppositionelle grupper blandt arbejderne. Derfor behøvede man nye organisations- og samarbejdsformer.

Et andet hovedelement i de nye samarbejdsformer var bedriftsrådene på de enkelte arbejdspladser. Herved skulle fagbevægelsen udbygge den organisatoriske kontrol.

Forslag om bedriftsråd (kontroludvalg) på de enkelte arbejdspladser havde som mål at sikre arbejderne medbestemmelse i virksomhedernes ledelse især på områder som overenskomstfornyelse og sundheds- og sikkerhedsspørgsmål. Dette krav var klart et angreb på kapitalisternes ledelsesfunktioner (hvis det blev gennemført), og skal samtidig ses som en funktionalisering af venstreoppositionens krav om arbejderkontrol. I sidste instans blev bedriftsrådsforslaget i sin realpolitiske udformning det første skridt til udbygningen af tillidsmandssystemet, der for alvor voksede i 20'erne. Hermed var den faglige organisering ikke kun afhængig af de enkelte fagforbund og deres forgreninger, men fagforeningssystemet blev nu forankret direkte på de enkelte arbejdspladser.

Med borgerskabets generelle offensiv overfor arbejderklasse og de socialdemokratiske positioner i begyndelsen af 20'erne blev en lang række af

analysen af socialiseringsdebattens resultater magtsociologisk an. Den viser hvorledes den socialdemokratiske arbejderbevægelse udviklede nye magtmidler og kanaler til at opretholde sin enedominans i arbejderklassen.

Hermed kommer man let til at overse et andet vigtigt aspekt. Nemlig at det rent faktisk lykkedes for SD gennem socialiseringsdebatten at skabe en sammenhæng mellem realpolitikken, der udviklede det repræsentative demokrati i fagbevægelsen, og så – godt nok i degenereret form – en socialismeopfattelse, der hvilede på et opgør med »de uproduktive og snyltende dele« af kapitalen og udbygningen af et interessefællesskab mellem det sunde erhvervsliv og arbejderne i fælles interesse. En udvikling som gennem planmæssige fremskridt til sidst ville resultere i »et fuldt udbygget demokrati i produktionen«, som for SD var lig med socialisme.

Brydningerne i 20'ernes reformisme

En af de hovedtendenser, der gennem tyverne kan udledes af Socialdemokratiets politik, er, hvorledes partiet gradvist gennemfører underordningen af den faglige politik under den parlamentariske politik.

Tyverne dannede for Socialdemokratiet den erfaringsbaggrund, der for alvor skulle give partiet den samfundspolitiske betydning, som de ledende demokratiske socialister i partiet havde drømt om i årtier.

Tyverne betød *på den ene side* partiets endelige parlamentariske gennembrud. I hvert tilfælde formelt, da Stauning i 1924 kunne danne den første socialdemokratiske regering – en mindretalsregering – støttet af Det radikale Venstre.

På den anden side var der imidlertid sat ganske snævre grænser for partiets magtudøvelse. Man måtte sande, at det borgerlige demokrati ikke lod sig praktisere uden om borgerskabet.

Overenskomstsituationerne i tyverne havde vist, at det ikke var muligt at forbinde en aktiv faglig politik vendt mod borgerskabets offensiv samtidig med, at partiet parlamentarisk forsøgte sig med ansatser til et klasse-samarbejde overfor det samme borgerskab.¹⁴

Den erkendelse, der i tyverne efterhånden blev den bærende, var, at politiske alliancer med borgerskabet var nødvendige for at gennemføre reformer. Reformerne skulle ikke gennemføres i modsætning til borgerskabet, men presses igennem via et alliancefællesskab med de ledende borgerlige partier – Venstre og Konservative inden for rammerne af det borgerlige demokrati. Netop den antiborgerlige reformpolitik i perioden 1918–20 havde vist, hvilke revner en sådan skabte i det parlamentariske system og samtidigt politisk inden for den socialdemokratiske klassebasis. Reformen skulle ikke gennemføres af en aktiv, antiborgerlig bevægelse. Derimod skulle de indføres institutionelt gennem et parlamentarisk klasse-samarbejde. På denne måde sikrede man, at arbejderklassen fik et medansvar overfor det borgerlige demokrati og over for borgerskabets eftergivenhed,^a og SD sikrede samtidig, at der ikke gennem en faglig aktivise-

a) En politisk linie og argumentation vi kun kender alt for godt fra i dag. Arbejderklassens

ring skulle skabes for dybe splittelser indenfor den organiserede fagbevægelse.

Denne dobbethed i Socialdemokratiets reformisme blev den bærende gennem mellemkrigstiden.^b

Socialdemokratiet ved regeringsmagten

Odense-kongressen i 1923 lagde op til den socialdemokratiske regeringsovertagelse. Reformprogrammet fra 1919 blev i næsten uændret form vedtaget samtidig med, at partiet i den politiske udtalelse fra kongressen skarpt tog afstand fra den offensiv, som store dele af borgerskabet havde sat ind overfor den samlede arbejderklasse.

Det »valgmanifest« man vedtog, var imidlertid ikke i egentlig forstand antiborgerligt, men derimod vendt først og fremmest mod fraktioner inden for borgerskabet. Mod finanskapitalen og handelskapitalen.

»Således handler de kapitalistiske overklassekredses regering, afhængig som den er af storhandel og finansverden, og samtidig bestræber denne regering sig for at trykke arbejderklassen ned ved lønnedsættelser, kamp mod 8-timers arbejdsdagen og en hensynsløs behandling af arbejdsløse.

Det socialdemokratiske parti henvender sig til alle dele af vort folk men fortrinsvis til alle dem, der ved eget arbejde – fysisk eller åndeligt – bidrager til samfundets beståen, og opfordrer dem til at medvirke til det systemskifte, som kan hidføres ved de kommende valg.

Det er Socialdemokratiets mål at fremme samfundets og de forskellige befolkningsklassers berettigede interesser igennem en omfattende samfundspolitik. En politik, der ønskes tilrettelagt og gennemført ved deltagelse i det parlamentariske arbejde ved folkets selvstyre, ikke ved diktatur af nogen art.....

Frem i den socialistiske agitation og organisation. Til kamp mod reaktionen. Til kamp for demokratisering og socialisering.«¹⁵

Ved valget i 1924 fik Socialdemokratiet sammen med Det radikale Venstre flertallet i Folketinget, samtidig med at Venstre og Konservative bevarede deres dominans i Landstinget.

Allerede dette forhold satte grænser for denne koalitions magtudøvelse. Et andet og nok så væsentligt punkt var, at regeringskoalitionen ikke mere havde den samme politisk-økonomiske styrke som i perioden fra 1908–1920. Først og fremmest var det Radikale partis magt indskrænket betydeligt. Partiets basis som det landlige småborgerskabs parti var be-

mulighed for at gennemføre krav og reformer gøres ikke afhængig af dens egen styrke (ikke forstået snævert parlamentarisk). Muligheden for reformer gøres derimod fra SDs side afhængig af borgerskabets politiske eftergivenhed. (»Vi opnåede hvad der var realpolitisk muligt«).

b) Man skal nok være sig for ikke at overvurdere de socialdemokratiske ledes taktiske og strategiske evner. Som det følgende osse vil vise var partiet gang på gang »ude at svømme« i forsøgene på at opstille en samlende politik for den politiske og faglige kamp. Men ser vi på de indhøstede erfaringer fra tyverne, er det helt tydeligt, hvordan der indenfor partiet udvikles en stadig større forståelse for det borgerlige demokratis funktion – dets muligheder og begrænsninger.

gyndt at hensmuldre som en aktivt virkende faktor. Med modifikationer kan man tale om, at de kapitalistiske strukturer, som frem til 1920 havde sat sig igennem, mere og mere placerede småborgerskabet på landet (husmændene) som marginal gruppe i forhold til den *egentlige samfundsudvikling*. Det var økonomisk trængt.

Fra 1920 var den ekspansion, som landbruget havde oplevet, begyndt at stagnere, hvilket osse betød, at den brugsekspansion^{a)}, som husmændene havde eksisteret på basis af, var stagneret. Tyverne blev for dem først og fremmest en kamp mod den stigende rentebyrde, mod proletarisering. Et forhold som osse kan belyses af, at antallet af husmandsbrug stagnerede, samtidig med at antallet af medhjælpere på de større bøndergårde i perioden voksede. Den demokratiseringsbevægelse, som De Radikale havde stået for, havde ikke mere et egentlig materielt fundament.

En sidste faktor, som var afgørende for SDs regeringsovertagelse i 1924, var modsætningerne mellem borgerskabets to hovedfraktioner: industrikapitalen og landbrugskapitalen. Man kan sige, at SD opnåede magten på grund af et magttomrum inden for borgerskabets egne rækker. Tyverne viste for alvor, hvordan det ikke kunne lykkes for det danske borgerskab at harmonisere de modstridende interesser i et fælles regeringsprogram og dermed i et fælles perspektiv for udviklingen af den danske kapitalisme.

Ved sin tiltrædelsestale i 1924 udtalte Stauning blandt andet:

»...Ministeriet vil føre en demokratisk samfundspolitik, ved hvilken der tages hensyn til alle landets erhverv og til alle berettigede interesser i samfundslivet.«¹⁶⁾

Den demokratiske samfundspolitik skulle nu introduceres på den politiske arena. En samfundspolitik der skulle sætte helhedens interesser over særinteresser. Parlamentarisk viste det sig imidlertid hurtigt, at SD ikke kunne gennemføre den samfundspolitik, partiet havde skitseret.

Partiet fremsatte lovforslag om bank- og forsikringsselskaber, om priskontrol, om offentligt tilsyn med visse virksomheder, lovforslag om ændring af jordlove, forslag om forbedrede sociale eksistensbetingelser, om reel gennemførelse af 8-timers dagen, forslag om bedriftsudvalg m. m.

Men de kunne ikke gennemføres. Socialdemokratiet var nok blevet et regeringsbærende parti, men besad ikke den samfundspolitiske styrke til at gennemføre sin egen reformpolitik.¹⁷

Den lovgivning, som overhovedet blev gennemført i perioden, var betinget af alliancer med dele af borgerskabet – eks. omkring valutapolitikken som blev gennemført i samarbejde med Venstre. Det blev således tydeliggjort for partiet, at en samfundspolitik ikke kunne gennemføres uden om dele af borgerskabet. Kampen for socialreformer, løn- og arbejdsreformer var betinget af parlamentariske alliancer med dele af borgerskabets parlamentariske repræsentation.

a) Forstået som udstykningspolitikken, der havde opretholdt den store befolkningsgruppe af husmænd, givet dem et minimum af eksistensbetingelser og modvirket tendensen til proletarisering.

Tydeligst blev denne betingelse for en demokratisk samfundspolitik understreget ved overenskomststrejkerne i 1925. Her kom den socialdemokratiske regering for alvor på en prøve. Der var opstået en situation, hvor manifestationen af arbejderinteresser kom i modstrid med de samfundsinteresser, SD skulle varetage som regeringsbærende parti.¹⁸

1925-konflikten. Splittelsen i arbejderklassen

DsFs faglige linie havde fra begyndelsen af tyverne og fremefter først og fremmest været baseret på en defensiv lønpolitik. Denne politiske linie havde sin inspiration i overenskomstsituationen 1920 og den dermed forbundne Påskekrise, hvor det var lykkedes at bringe en defensiv politik til sejr gennem den kontrollerede generalstrejke.

I 1921 medførte den defensive faglige politik efter en måneds konflikt lønreduktioner på mellem 6 og 13%. I 1922 yderligere lønreduktioner på op mod 15%. Alt i alt oplevede den danske arbejderklasse i perioden fra 1920 til 1924/25 samlede lønreduktioner på henved 20%. Generelt skærpede disse løntilbagegange modsætningerne inden for arbejderklassen og arbejderbevægelsen. Sorteper var først og fremmest blevet de ufaglærte arbejdere, som grundet normallønssystemet kun havde overenskomstsituationerne til gennemtrumfning af lønforbedringer. Den faglige front var op til 1925-overenskomstforhandlingerne da osse først og fremmest præget af en voksende spænding mellem Dansk Arbejdsmandsforbund (DAF) og den øvrige del af den organiserede arbejderklasse med Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund (DSMF) i spidsen. Samt af en stigende militans blandt de ufaglærte arbejdere.

En faktor som yderligere tilspidsede konfliktsituationen i 1925 var arbejdsgivernes hårde nej-politik, som i høj grad var et bevidst forsøg på at skabe splittelse mellem SDs parlamentariske interesser og DsFs/arbejderbevægelsens faglige interesser.

Efter lange forhandlinger, strejke- og lockouterklæringer, mæglingsskitser m. m. lykkedes det for den øvrige fagbevægelse minus DAF at opnå et forlig med en lønramme på 3%. Alt i alt et positivt resultat indenfor DsFs defensive faglige politik.

Arbejdsmændene accepterede imidlertid ikke denne linie og gennemførte offensivt en transportarbejderstrejke, der bl. a. lammede dansk kapitalismes livsnerve – landbrugseksporten til England.

Hermed var bruddet mellem SDs parlamentariske politik og en offensiv faglig politik til stede. Transportarbejderstrejken ramte et samfundsvigtigt led i produktionen og var således en trussel mod SDs »samfundspolitik«.

Partiet var tvunget til at mægle, samtidig med at det øvrige DsF gradvist blev tvunget over i et forsvar for SDs regeringspolitik i stedet for at udvise solidaritet og økonomisk støtte til DAF.

Transportarbejderstrejken varede op mod en måneds tid, hvorefter man blev tvunget – først og fremmest af økonomiske grunde – til at genoptage arbejdet og vedtage en forligsskitse, der ikke bragte væsentlige forbedringer ud over den førmtalte lønramme.

SDs samfundspolitiske ansvar var sat på en prøve, og til borgerskabets tilfredshed løste partiet opgaven. I samme periode som DAF indgik overenskomst, havde partiet forberedt et provisorisk lovindgreb overfor transportarbejderstrejken.¹⁹

Forordet til denne lov lød således: »Da det danske samfunds interesser bringes i alvorlig fare ved de langvarige og særdeles omfattende arbejds-konflikter, og da den gældende lovgivning ikke hjemler midler til at bringe denne tilstand til ophør, have Vi, da Rigsdagen ikke er samlet, fundet det påkrævet i medfør af grundlovens par. 25 at udstede følgende lov:«

Hermed understregede Socialdemokratiet sin vilje til classesamarbejde og sin vilje til at indpasse arbejdernes særinteresser i overensstemmelse med eksisterende samfundsinteresser.⁴

Læren af 1925-konflikten var klar. Skulle Socialdemokratiet for alvor slå igennem som regeringsbærende parti, var det nødvendigt at indordne den faglige politik under den parlamentariske og fremover at undgå lignende brud på den faglige enhed, som 1925-konflikten medførte. Dette måtte først og fremmest betyde, at partiet sikrede sig en større politisk kontrol med det faglige apparat. En opgave som blev understreget i 1926, hvor DAF grundet konflikten i 1925 meldte sig ud af DsF og i en periode frem til 1929 stod udenfor. I protest dels mod regeringsindgrebet og i protest mod den generelle udvikling i lønsystemet, der først og fremmest favoriserede de faglærte arbejdere.

Den autonomi, som hvert enkelt forbund inden for DsF op til 1925 havde besiddet med hensyn til overenskomstforhandlinger, blev nu mere og mere en saga blot. Det viser klart udviklingen i trediverne, og det viste de socialdemokratiske intentioner i 1925 allerede i kimform.

Et andet hovedproblem, som 1925-konflikten viste, var, at SDs parlamentariske strategi ikke kunne fungere med en splittelse i den faglige enhed. En splittelse som DAFs udmeldelse var reelt en trussel over for selve partiets arbejdermonopol. F. eks. blev Lyngsø – formand for DAF – gang på gang udskældt som splittelsesmager, der støttede sig til en kommunistisk splittelsestaktik. En splittelse på det faglige plan kunne udvikle en politisk splittelse, der med en bred basis i arbejderklassen ville true SDs position som arbejderparti og dermed fjerne grundlaget for den parlamentariske strategi.)^b

a) Det er givet, at denne handling i 1925 langt hen må betegnes som arbejderfjendsk. Af betydning er det imidlertid osse at forstå, hvilken erfaringsbasis denne storconflikt gav SD. Fra 1925 og fremefter går det som en rød tråd gennem udviklingen af arbejdsmarkedspolitikken, hvordan SD har været i stand til at udnytte sin situation som regeringsbærende parti og som fagbevægelsens parti, til gang på gang at gennemføre den krævede statslige arbejdsmarkedspolitik og samtidig at udnytte sin kontrol over arbejderklassen til at gennemføre institutionelle statslige reformer. Vi oplevede det i trediverne omkring Kanslergadeforliget og overenskomstpoltikken (jfr. senere), og vi har oplevet det i tredserne og halvfjerdserne, hvor SD som det eneste parti har været i stand til at gennemføre en statslig lønpolitik.

b) Erfaringerne på dette felt var mange. Man kunne henvise til Tyskland, og man kunne henvise til Norge, hvor netop fastholdelsen af konsekvente arbejderinteresser over for en classesamarbejdslinie i tyverne havde ført til, at det norske arbejderparti var blevet spaltet i to næsten lige store fraktioner. (Se eks. nr. 1 i Tidsskriftet for arbejderbevægelsens historie i Norge. Maj 1976. Pax).

1927-kongressen. Alliancepolitikken ændrer karakter

Socialdemokratiet måtte i 1926 se sig nødsaget til at udskrive valg. Først og fremmest var årsagen, at partiet ikke længere kunne forsvare at fastholde regeringsmagten på Venstres præmisser. Partiet gik til valg på et kriseprogram, som blev forelagt Folketinget i 1926, men dette kunne ikke få tilslutning fra Det radikale Venstre, hvis egen basis i småborgerskabet nærmere ville blive truet ved kriseprogrammets gennemførelse end egentlig hjulpet.

I Kongresresolutionen fra 1927 hedder det blandt andet: »Socialdemokratiets Kongres udtaler sin fulde Tilslutning til den Erhvervspolitik, som det socialdemokratiske Ministerium søgte at gennemføre i aarene 1924–26, og beklager at Venstres ensidige, byfjendtlige Agrarpolitik vandt Tilslutning fra det konservative Parti, som i antisocialistisk Iver ofrede Erhvervenes Interesser.....

Kongressen opfordrer Rigsdagsgruppen til at virke for hel eller delvis Gennemførelse af det Kriseprogram som fremsattes... Dette Program byder Hjælp til det Arbejde, der maa udføres for at skabe levedygtige og konkurrencedygtige Industrier, og det byder virkningsfuld Krisehjælp til de Erhverv, som i særlig Grad er ramt af Krisen.

Forsaavidt det som midlertidig Foranstaltning anses for nødvendigt i visse Tilfælde at skride til Importrestriktioner eller særlige Afgifter for at give dansk Industri Tid til Modernisering og Omlægning, maa det ubetinget kræves, at Forbrugernes og Arbejdernes Interesser fuldtud sikres.«²⁰

I dette citat og i den følgende redegørelse for det industriprogram som blev vedtaget i 1927, ligger klart en åbning til først og fremmest industrien i byerne – parlamentarisk til de konservative.

Derfor var udskrivelsen af valget i 1926 mere end blot et enkelt lovforslags nederlag. I realiteten var det et brud med den alliancepolitik, som SD fra omkring århundredets start havde lagt til grund for sin parlamentariske strategi. En alliancepolitik, som hvilede på et antiborgerligt grundlag, på en direkte modsætning til de to hovedfraktioner inden for borgerskabet – industrikapitalen og landbrugskapitalen. Igennem sin første regeringsperiode havde partiet imidlertid erfaret, at det ikke var muligt inden for det borgerlige demokrati at regere udenom de egentlige problemer i den kapitalistiske økonomi og produktion. For at fastholde og udvide sin politisk-parlamentariske magt måtte partiet integrere dele af borgerskabet i den parlamentariske politik.

Industriprogrammet vedtaget i 1927 var netop et udtryk for denne erkendelse. Dette program var et reformprogram, der *på den ene side* skulle danne basis for et classesamarbejde med den industrielle kapital og *på den anden side* skulle sikre en produktionsudvikling, der kunne betinge opfyldelse af de eksisterende sociale og økonomiske behov i arbejderklassen.

Således blev kampen for lønfremgange og socialreformer samt kampen mod arbejdsløsheden gjort afhængig af industriel ekspansion. Reelt forsøgte SD at virke som initiativtager til indførelsen af de amerikanske kapitalstrategier – Taylorismen og Fordismen (akkordsystemer – samlebånds-

arbejde). De skulle danne grundlaget for et akkumulationsopsving i Danmark. Det centrale i denne politik var, gennem rationaliseringer samt gennem indførelsen af nye arbejdsfunktioner, at skabe et teknologisk og produktionsmæssigt opsving: »Den ikke rationaliserede industri har ydet sit væsentlige bidrag til arbejdsløsheden, fordi den p. g. a. gammeldags teknisk indretning, mangel på koncentration, ikke har kunnet konkurrere«. ²¹

Disse synspunkter advokerede først og fremmest Stauning i tæt samarbejde med Johannes Kjærboel, formand for DSMF.

I pjecen »Danmarks Fremtid« udgivet i 1927 fremlægger Stauning nok det mest gennemtænkte reformprogram, SD overhovedet udviklede i mellemkrigstiden.

Hovedindholdet var som ovenfor angivet at fremme en centralisering og koncentration inden for den danske industri, således at denne igen kunne blive konkurrencedygtig i forhold til verdensmarkedet. Men samtidig understreges kraftigt, at dette kun kan ske gennem en statslig regulering og kontrol.

Det skulle ikke være enkeltkapitalerne, som indgik i dette samarbejde, men derimod skulle det være arbejdsgivernes organiserede interesser gennem Dansk Arbejdsgiverforening, i fællesskab med de organiserede arbejderinteresser i DsF, der sammen med staten og Folketingets flertal skulle gennemføre denne politik. »Det er i landets og den danske befolknings interesser.«

Og det var netop på dette ene punkt, at SDs strategi ikke kunne bære. Langt hen havde specielt DSMF udviklet et grundlag for i fællesskab med DA at gennemføre en sådan rationaliserings- og strukturpolitik, men parlamentarisk havde man ingen muligheder, netop fordi der ikke hos de politiske partier var en dominans af industriens interesser. De småkapitalistiske produktionsstrukturer var en for afgørende politisk magtfaktor, kombineret med det agrare borgerskabs – og dermed Venstres modstand.

I perioden fra 1927/28 og frem til verdenskrisens gennemslag i begyndelsen af 1931 var rationaliseringen og omlægningen til storindustriell drift det mest betydende debattemne inden for Socialdemokratiet.

Man holdt mellem de ledende socialdemokratiske fagforeningsfolk og repræsentanter for erhvervslivet og arbejdsgiverforeningen industrikonferencer og diskussioner omkring økonomisk udvikling og ændringer i arbejdsprocesser m. m. Eksempelvis deltog Johannes Kjærboel aktivt i den rationaliseringsdiskussion, som i denne periode fandt sted i Nationaløkonomisk Forening, der dengang, i modsætning til i dag, var en forening for udveksling af erfaringer og økonomiske teorier. I det hele taget kan det siges, at en række af de ledende socialdemokrater på en helt anden vis end Venstres og Konservatives økonomer kendte til den nyeste udvikling inden for den borgerlige økonomi.

Som bekræftelse på den gode samarbejdsvilje fra DsFs side skal slutteligt nævnes, at man i 1928 ved overenskomstfornyelsen undertegnede en »fredsaftale« med DA frem til 1931. Denne fredsperiode skulle benyttes til først og fremmest at udvikle rationaliseringer og omlægge produktionen – en proces der ville være meget sårbar overfor en for aktiv faglig front mod arbejdsgiverne.

V SOCIALDEMOKRATIET BLIVER STATSBÆRENDE

Gennem krisen accepteres Socialdemokratiet endeligt af det danske borgerskab

30'ernes krise bragte på mange planer fundamentale ændringer i det politiske system og dermed i de former, hvorunder klassekampen blev/kunne føres.

Krisen var i Danmark og i en lang række andre lande ikke blot et midlertidigt afbræk i en ellers velfungerende samfundskonometri med et stabilt politisk styre. Krisen i trediverne blev kulminationen på de generelle stagnationstendenser og dårligdomme, som havde præget det kapitalistiske samfundssystem igennem tyverne. Krisen forstærkede de produktionsmæssige vanskeligheder for de enkelte produktionsområder og uddybede de modsætninger, der længe var forblevet uløste i samfundssystemet. For Danmarks vedkommende gjaldt dette modsætningerne mellem industri og landbrugsproduktion, modsætningerne mellem den relativt store småproduktion og de få højtudviklede produktioner. Og på det politiske plan førte det til skærpede modsætninger mellem *på den ene side* kapitalens og borgerskabets behov for radikale kriseløsninger og *på den anden side* arbejderklassens sociale behov og politiske krav. Først og fremmest var der gennem tyverne udviklet en arbejdskraftreserve, som havde en mere eller mindre kronisk karakter – denne forstærkedes –, reallønnen var generelt i tyverne faldet – dette fald accelereredes –. Endelig oplevede man, for første gang i Danmark, at en hel samfundsklasse for alvor blev truet på selve sin eksistens. Det drejede sig om det danske småborgerskab, koncentreret omkring de mindre brug på landet, og i byerne omkring mindre håndværk samt handel.

Krisens karakter var så alvorlig, at den truede selve mulighederne for på kapitalismens og borgerskabernes betingelser at skabe en vej ud af krisen. Den krise, der havde ligget fra tyverne og fremefter, var ikke blot, hvad man generelt kan kalde en overakkumulationskrise. Det afgørende og det, der kom til at præge de kriseløsninger, som gennemførtes i trediverne, var ikke, at man fik banet vejen for en renselseskrise og dermed for en kvalitativt anderledes fungerende kapitalisme. Først og fremmest var der tale om, at der strukturmæssigt blev skabt andre betingelser for den kapitalistiske produktion. Løsningerne betød en gang for alle et farvel til den liberalkapitalistiske økonomi, der havde hvilet på selve konkurrencen og markedsmekanismen, som den regulerende faktor. I staten fandt såvel borgerskab som socialdemokrati et middel, igennem hvilket det var muligt at skabe en regulering af de modsætninger, der hele tiden udvikledes i klassesamfundet. Modsætninger mellem forskellige kapitalgrupper, modsætninger mellem klasserne.

Igennem tyverne var der sket en splittelse inden for borgerskabets egne rækker. En splittelse der havde været så fundamental, at det ikke have

været muligt overhovedet at skabe et fællesgrundlag for en økonomisk politik. Det var derfor et såvel økonomisk svagt som politisk splittet borgerskab, der skulle skabe grundlaget for sin egen overlevelse i 30'erne. Og samtidig var det et borgerskab, der var politisk trængt af såvel et stærkt frembrusende socialdemokrati, som af en stigende højreradikalisering af småborgerskabet først og fremmest på landet. a)

Det er disse forhold, vi i det følgende skal se nærmere på. Samtidig med at vi skal analysere, hvorledes kriseløsningerne samt den politiske udvikling skabte kvalitativt ændrede betingelser for arbejderklassens kamp og de politiske bevægelser i og omkring arbejderklassen.

Men først skal vi kort forsøge at præcisere karakteren af de kriseløsninger, som i 30'erne blev praktiseret. Resultaterne samt de politiske ændringer af styrkeforholdene.

Det, der først og fremmest for Danmarks vedkommende skal understreges, er, at krisen dannede erfaringsbaggrunden for det danske socialdemokratis og det danske borgerskabs forskellige fraktioners senere klassesamarbejde.

Mellemkrigsperioden blev *den* periode, hvori man grundlagde fundamentet i det institutionelle klassesamarbejde mellem borgerskab og arbejderklasse, som har været bærende for samfundsudviklingen i tiden efter 2. verdenskrig. Dette samarbejde, der kom til udtryk i samarbejde mellem Arbejdsgiverforeningen og DsF f. eks. i forhold til lønsystemer og organisering af arbejdet, og det samarbejde der inden for staten og parlamentet dannede basis for den tilsyneladende harmoniske samfundsudvikling, som vi oplevede den i tredserne.

Dette satte sig afgørende igennem på to punkter i 30'ernes politik og i ansatserne til et klassesamarbejde.

1. Borgerskabet – politisk repræsenteret gennem specielt Venstre, og i mindre grad Konservative – blev presset til at opgive sin afgrænsningspolitik over for Socialdemokratiet, der i højere og højere grad blev betragtet som sikkerhedsgarant for en stabil social udvikling. Grundlaget for SDs regeringsmagt var nok formelt Det radikale Venstre, men reelt var det samarbejdet med Venstre om alle de afgørende økonomiske og politiske forlig, der var afgørende.

Samtidig skete der på det interesseorganisatoriske plan klare tilnærmelser mellem SD/DsF og Arbejdsgiverforeningen, et samarbejde som gradvist pressede De konservative til at acceptere den statslige reguleringspolitik. Dette samarbejde mellem industri og fagbevægelse blev udviklet igennem de statslige reguleringskommissioner og igennem de enkelte overenskomstsituationer.

I 1945 erkendte DA klart kvaliteterne i dette samarbejde. I en leder i sit medlemsblad skrev DA således:

a) At borgerskabet var trængt af højreradikalismen skal forstås således, at der ville blive skabt en antidemokratisk og direkte konfrontationspolitik mod SD og arbejderklassen, dersom Venstre og Konservative alene var blevet tvunget til at påtage sig regeringsansvaret. En kriseregulering, som kunne have tvunget disse partier i klar fascistisk retning.

»SD blev det organ, der forankrede det herskende system – (det borgerlige demokrati) – i befolkningens brede lag. Man må ikke undervurdere det forhold, så meget mere som der derved blev sat stopper for den arbejderbevægelse, der i efterkrigstiden (d. v. s. efter 1. verdenskrig – f.a.) var vokset op som en uhyggelig revolutionær faktor«. ²²

Forstærkende på det parlamentariske plan for denne integration af Socialdemokratiet blev endvidere, at det lykkedes ved valget i 1936 at gennembyrde de sidste rester af borgerskabets rene magtmonopol inden for staten, deres vetoret i Landstinget.

2. Lige så vigtigt som Socialdemokratiets integration er det at forstå den ændring, der skete i partiets politiske strategi og programatiske grundlag. Definitivt opgav Socialdemokratiet i sin politik de sidste antiborgerlige positioner. Man erkendte, at en udvikling hen i retning af den demokratiske socialisme ikke kunne finde sted i et modsætningsforhold til den borgerlige fløj men gennem et samarbejde. I sine principper kan det godt være, at partiet stadig fastholdt de socialistiske floskler omkring 1. maj og andre såkaldte festlige lejligheder, men i sin politiske praksis var partiet karakteriseret af en gennemsyrende pragmatisme, der klart angav en omsadling.

Det afgørende var nu at udvikle en politik, der på den ene side fastholdt og udbyggede magtpositionerne inden for den borgerlige stat, og som på den anden side opfangede så brede dele af befolkningen, at den parlamentariske styrke gennem stemmeurnerne kunne øges.

Partiet fik karakter af et folkeparti, som politisk dækkede langt bredere interesser end blot arbejderklassens. Dette betød i partiets praksis ikke, at der skulle ske en tilsidesættelse af arbejderinteresser til fordel for andre lags interesser. Det betød, at kampen for arbejderinteresser skulle føres kvalitativt anderledes. Klassekampen ændrede karakter. Nu var det afgørende ikke længere den åbne konfrontation mellem arbejderklasse og borgerskab. Arbejderklassen repræsenterede nu en interessegruppe blandt mange. Dens interesser skulle gennem det repræsentative system fremføres og brydes inden for statens rammer sammen med arbejdsgivernes interesser. Hermed fik fagbevægelsens organisatoriske apparat en afgørende betydning, og klassekampen blev til en interessekonflikt, der skulle løses parlamentarisk i forhold til de muligheder, som statens og samfundets overordnede interesser tillod.

Når disse ting er sagt, skal det imidlertid understreges, at borgerskabet overhovedet ikke havde klare strategier for denne integration af Socialdemokratiet og arbejderklassen. ^{a)}

a) I forhold til disse kriseløsningsmodeller skal det understreges, at de strategier, som man fra tid til anden ser danne basis i forklaringen af kriseløsningerne, (f. eks. Keynesianismen, socialstatsmodellerne), nærmere er efterrationaliseringer på kriseforløbet. De er udviklet på baggrund af de politiske og økonomiske erfaringer, der høstede i 30'erne. Omkring statens aktive intervention i økonomien og omkring opbygningen af et classesamarbejde. Borgerskaberne havde ingen færdige kriseløsningsmodeller. Socialdemokratierne havde heller ikke. Det var først de politiske rystelser og de latente sociale konflikter, der banede vejen for kriseløsningerne.

Nationalt og internationalt var der tale om en eksistenskrise for hele det kapitalistiske system. Således fandt der heller ikke ens kriseløsninger sted. Karakteristisk er, at det først og fremmest var i de lande, hvor man havde en enedominerende reformistisk arbejderbevægelse, at kriseløsninger blev praktiseret på basis af klassesamarbejdet, f. eks. i Danmark, Sverige og England.

I andre nationer som Tyskland og Italien, hvor man havde en stærkt splittet arbejderklasse, udvikledes andre former for kriseløsninger. Den fascistiske, der ikke inddrog den reformistiske del af arbejderklassen i staten, men derimod smadrede, hvad der eksisterede af selvstændige organisationer inden for arbejderklassen og direkte voldeligt undertrykte enhver opposition til den fascistiske statsmagt. I disse løsninger, som stærkest blev udtrykt i Italien og Tyskland, var de dominerende grupper inden for dette borgerskabets diktatur først og fremmest store fraktioner af industriborgerskabet i alliance med småborgerskabet.

Oppositionen blev yderligere hæmmet af netop den faktor, at det ikke i arbejderklassen var muligt at skabe en bærende antifascistisk front mellem de reformistiske dele og de revolutionære dele.

En tredje form for kriseløsninger blev de såkaldte folkefrontsregeringer som f. eks. i Frankrig. Disse var i modsætning til de fascistiske baseret på et samarbejde mellem de reformistiske og revolutionære strømninger i arbejderklassen i, hvad man kan kalde en antiborgerlig front. Og her lå netop deres svagheder. Ved at udelukke borgerskabet eller dele af det i de aktuelle kriseløsninger tvang man borgerskabet til at tage andre udenomsparlamentariske midler i anvendelse som f. eks. økonomisk sabotage inden for produktionen, eller gennem direkte voldelige anslag mod arbejderklassen, sådan som man så det praktiseret i Spanien, hvor det var det nationale borgerskab, der i alliance med de fascistiske regimer, nedkæmpede de antiborgerlige forsøg på at løse krisen og fundamentalt omstrukturere hele samfundsproduktionen.

Disse former for politiske kriseløsninger i 30'erne er væsentlige at forstå. Uden at forstå hvordan styrkeforholdene reelt kom til udtryk, bliver det heller ikke muligt at forstå, hvilke betingelser der eksisterede for en politik i forhold til den bærende politiske alliance omkring kriseforligene i Danmark mellem SD og Venstre.

Som det allerede er fastslået, var netop den danske kriseløsning præget af et næsten enedominerende reformistisk socialdemokrati integreret og ansvarligt i forhold til den borgerlige stat.

De former for opposition der eksisterede, havde dette som politisk betingelse i 30'erne.

Oppositionen besad ikke en styrke, som kunne forhindre, at klassesamarbejdet blev gennemført, et forhold som resulterede i, at oppositionen først og fremmest måtte forholde sig til krisepolitikens gradvise gennemførelse. Typisk er, at de mest markante kampe i 30'erne blev ført i forhold til klassesamarbejdets direkte anslag over for arbejderklassens organisationer, på områder som afdemokratiseringen og statsliggørelsen af overen-

skomstforhandlingerne.

Dette må anses som en hovedkonklusion, dersom man vil beskæftige sig med bevægelsen i arbejderklassen ud fra et arbejderstandpunkt. Det er ikke nok at konstatere, at SD var reformistisk og forrådte arbejderinteresser. Det som derimod er nok så interessant at beskæftige sig med er, hvordan det overhovedet var muligt for oppositionen at fremføre og gøre rene arbejderinteresser gældende.

På tre områder skete der i 30'erne en reel magtforskydning i magtforholdene og i de politiske betingelser for at fremføre arbejderinteresser.

1.

I forhold til spørgsmålet om et *forsvar for det borgerlige demokrati*, der blev en af SDs hovedparoler. For venstreoppositionen, for DKP som for de forskellige bevægelser betød dette, at de blev angrebet som udemokratiske og for tilhængere af diktatur, hvor de socialdemokratiske kommunistjægere: Hans Hedtoft og H. C. Hansen m.fl. fik kærkommen hjælp fra

a) Dette er i øvrigt et politisk perspektiv og den taktik som SD i dag, i 1976, igen forsøger at gøre til hovedspørgsmålet i kampen mod højredrejningen. (Jfr. Anker Jørgensens dueller med Glistrup og den socialdemokratiske iscenesatte demonstration fra de offentligt ansattes side i november 1976).

Politikken har i dag imidlertid ikke den samme styrke og de samme muligheder. Store dele af arbejderklassen samt andre samfundsgrupper som mellemlag m. m. mener ikke længere, at det er værd at forsvare det borgerlige demokrati inden for en socialdemokratisk koalition med den borgerlige fløj. Ligesom Glistrupbevægelsen i dag har en fundamentalt anderledes karakter end højrebevægelsen i 30'erne. Den var direkte reaktionær, vendt mod fremskridt. Glistrupbevægelsen i dag er måske præget af en række højreradikale elementer, men er samtidig et radikalt – og i den forstand progressivt – opgør med selve det borgerlige demokratis nuværende former. Med hele det apparat af institutioner staten er bygget op omkring, mod den undertrykkelse som statsapparatet reelt er et udtryk for, og et opgør med hele den meningsløshed som præger det senkapitalistiske samfund, og som specielt fremstår klart under krisen.

På en række punkter kommer Glistrupbevægelsen med reaktionære og illusoriske løsninger, men bevægelsens styrke er, at dette er det eneste politiske udtryk for samfundets dårligdomme, som indtil nu er rejst.

Venstrefløjen har endnu ikke evnet at tage kampen op. Hvad hjælper det f. eks., når Knud Jespersen angriber indgreb i de statsansattes overenskomster, som Glistrup taler for, når konsekvensen heraf reelt bliver, at samme hr. Jespersen dermed forsvarer, at højtlønnede akademikere og embedsmænd kan fastholde deres privilegier. Et statsindgreb der dikterede alle lønninger over en vis grænse nedsat, kan kun betragtes som progressivt.

Glistrupbevægelsen er mere end en reaktionær bølge. Den udtrykker en social dynamik, som i sit indhold er alt andet end højreradikal. En politik i dag der følger mønstret: *bekæmp Glistrupbevægelsen*, vil nærmere øge bevægelsens styrke end nedkæmpe den. Problemet bliver derfor ikke, som SD formulerer det (sammen med ex. højrefløjen i SF), at der skal ske en samling omkring partiet i en fælleskamp mod højredrejningen. Den højredrejning vi oplever i dag, ligger ikke kun i Glistrupbevægelsen. Nej, den har dybe rødder i SD selv. Indirekte er centraliseringen inden for statsapparatet og cementeringen af en koalition mellem SD og den borgerlige fløj lige så meget en højredrejning. Den skal cementere borgerskabets politiske magt, og dens kriseløsninger. Mens Glistrupbevægelsen langt hen rummer elementer, der aktivt går imod sådanne kriseløsninger. Venstrefløjen skal derfor heller ikke bekæmpe Glistrup sammen med SD. Men opstille et realistisk alternativ for de grupper i befolkningen, der i dag giver udtryk for deres politiske utilfredshed gennem Fremskridtsbevægelsen. I forhold til det parlamentariske spektrum: overhale SD og dets politiske blok højre om, og direkte forholde sig til »det parlamentarisk set yderste højre«.

det »socialistiske alternativ« i Sovjet, hvor den stalinistiske terror for alvor udvikledes i 30'erne.

II.

Over for *overenskomstsituationerne* skete der en radikal ændring af mulighederne for at fremføre arbejderinteresser. Først og fremmest grundet at SD udnyttede sin politiske og organisatoriske kontrol over store dele af arbejderklassen til ved overenskomsterne at presse en bestemt statslig politik ind i forhold til de skærpede konflikter, der eksisterede mellem arbejdere og atbejdsgivere. For at gennemføre en krisepolitik var det således nødvendigt for staten og SD at have kontrol med lønningerne samt at have en politisk organiseret kontrol med fagbevægelsen, således at man undgik en splittelse i fagbevægelsen, som man havde oplevet i 20'erne. For venstreoppositionen betød dette, at det først og fremmest var i forbindelse med tilsidesættelsen af arbejderinteresser i overenskomstsituationerne, at der skete en mobilisering. Samtidig måtte man ved disse lejligheder konstatere, at overenskomstsituationerne havde ændret fundamental karakter. Fra at der tidligere var tale om, at det var styrkeforholdet mellem arbejderorganisationerne og arbejdsgiverne, der var bestemmende for, hvilke forbedringer der kunne gennemføres, blev der i 30'erne tale om, at der foruden arbejdsgivernes styrke nu osse skulle tages hensyn til de rammer, som den statslige krisepolitik satte. Og dermed de rammer som Socialdemokratiet overhovedet anlagde for overenskomsterne.

Fra at overenskomstsituationerne havde været de centrale erfaringsprocesser for udviklingen af arbejdernes politiske bevidsthed – jfr. de store arbejdskonflikter i 1918, 1919 og 1920 samt 1922 og 1925 – blev de nu mere og mere underlagt ydre regulerende rammer sat af staten, hvormed magtstrukturernes ændredes. I stedet for at være en fælles erfaringsproces for hele arbejderklassen blev overenskomsterne først og fremmest en markering af brudflader inden for arbejderklassen, mellem de grupper der loyalt anerkendte Socialdemokratiets dominans og dermed de statslige rammer og så de grupper, der forsøgte at fastholde arbejderinteresser på trods af SDs classesamarbejde. a)

III.

I forhold til den *interne omstrukturering* som fandt sted i arbejderklassen. Igennem hele arbejderbevægelsens udvikling havde man altid haft problemet med de indflyttede førstegenerationsarbejde fra landet, samt med den meget heterogene struktur som arbejderklassen havde. Disse tendenser forstærkedes under 30'ernes krise. *For det første* skete der en betydelig indvandring fra landet af unge arbejdere. Omtrentligt anslået kom omkring 70.000 fra landet til byerne og fik arbejde, i stedet for de arbejdsløse som

a) På dette område kan man udmærket drage paralleller til efterkrigstiden. De oppositioner, der i perioden efter 1945 har eksisteret i arbejderklassen, har først og fremmest fået karakter af bevægelser omkring overenskomstsituationer, jfr. overenskomstsituationerne 1945–47 og 1956 samt mobiliseringerne under 70'ernes krise i kampen mod den statslige og det socialdemokratiske forsøg på helt at bortskære overenskomstsforhandlingernes betydning.

allerede befandt sig i byerne. Hermed fandt der klart en forskydning sted i arbejderklassens politiske sammenhæng. De mest bevidste arbejdere forblev for en stor dels vedkommende arbejdsløse, mens det var de mest upolitiske arbejdere fra landet, der overtog deres jobs.²³

For det andet fandt der ikke en egentlig centralisering og koncentreringssted i produktionen, tværtimod fundamenteredes den småproduktion, som havde karakteriseret udviklingen, ja indenfor visse sektorer blev den endda udviklet gennem oprettelsen af utallige erstatningsproduktioner under ly af de generelle importrestriktioner.

For det tredje kan man sige, at der fandt en isolering sted af den mest klassebevidste og militante del af den danske arbejderklasse; koncentreret indenfor specielt transport, skibsværfterne og visse metalindustrier. Denne isolering skal ses som et resultat af de ovenfor nævnte strukturelle ændringer, som SD evnede at udnytte til egen fordel, og den skal ses på baggrund af den solidariske lønpolitik, som SD formåede at gennemføre. En lønpolitik der reelt medførte en lønudligning inden for arbejderklassen mellem de lavestlønnede ufaglærte og arbejdsløse på den ene side og de højtlønnede faglærte. Denne solidariske lønpolitik var ikke resultatet af en direkte koordineret politik inden for fagbevægelsen – det ville ikke have været muligt uden fare for en sprængning af DsF organisatorisk, men derimod blev den formidlet af den statslige krisepolitik omkring arbejdsløshedslovgivningen og socialreformen. Hvilket vil sige gennem en statslig formidlet omfordeling af reallønnen inden for arbejderklassen.

Krisepolitikken og kriseløsningerne

Den ændring, der igennem 30'ernes krisepolitik blev skabt for kapitalismens udviklingsbetingelser, skal først og fremmest ses som et resultat af samarbejdet mellem et svækket borgerskab og det stærke socialdemokrati.

SD blev inddraget som aktiv partner i kriseløsningerne og var dermed med til at sikre en fortsat kapitalistisk dominans. Den konjunkturregulering, som var indholdet i 30'ernes politiske forlig, medførte imidlertid osse strukturelle konsekvenser, da kapitalismen blev underlagt en statslig reguleringspolitik, osse kaldt statsinterventionisme. Den regulerende statslige økonomiske politik erstattede langt hen markedsmekanismen som »kapitalakkumulationens motor«.²⁴

I forhold til den eksisterende, datidens økonomiske strategi var det kvalitativt nyt, at man regulerede krisegennemslaget, og affødt heraf blev konsekvenserne endvidere, at man fundamenterede væsentlige strukturelle træk i den danske kapitalisme, primært den udprægede småproduktion.

Endelig skete der en radikal forandring i den borgerlige stats funktioner, i såvel parlamentets betydning som de statslige opgaver.

Den fundamentale ændring, der skete i magtstrukturene, var først og fremmest, at vi fra 30'erne og faktisk frem til det begyndende krisegennemslag i slutningen af 60'erne oplever, hvordan det blev afgørende at have et classesamarbejde mellem Socialdemokratiet og dele af den borger-

lige front, hvis det skulle lykkes at praktisere en statslig økonomisk politik, der dels skulle varetage industriens interesser i øget produktion og øget profit og dels skulle varetage og indløse interesser i arbejderklassen for lønforbedringer og andre materielle krav. Med 30'erne var de dage forbi – i hvert fald op til den nuværende krise – hvor det var muligt for en rent borgerlig blok at gennemføre en statslig økonomisk politik og i det hele taget at føre en politik, der kunne løse de problemer, som kapitalismen havde.

Det andet fundamentale forhold som gjorde sig gældende i 30'erne, var, at krisepolitikken var baseret på udviklingen af det nationale marked. Hele verdensmarkedet lå mere eller mindre brak og var overhovedet ikke en faktor, der kunne medregnes i forsøgene på at regulere den hjemlige produktion. Det der blev stillet som perspektiv for krisepolitikken var først og fremmest, at man indenfor den nationale produktion skulle bevare så stor en del af produktionsapparatet i funktion som muligt med det størst mulige antal beskæftigede. Det var således ikke struktur- og udviklingspolitik, der var i højsædet, men en beskæftigelsespolitik. Dette kan snarere kaldes antistrukturpolitik, da det der først og fremmest blev konsekvensen var, at Danmark bevarede produktioner, som reelt var uproduktive og som kun kunne overleve gennem statslig konkurrencebeskyttelse eller gennem direkte statssubsidier. De strukturproblemer som eksisterede, og hvis overvindelse kunne skabe nye akkumulationsbetingelser i form af radikal værdinedskrivning, udskiftning af produktionsapparatet, og centralisering samt koncentrering af kapital og produktion udeblev. Det var først med kapitaldestruktionen under 2. verdenskrig at disse krav blev indløst internationalt. Og det var først gennem en nedslidning i det danske produktionsapparat i 40'erne og begyndelsen af 50'erne, at der for Danmarks vedkommende skabtes basis for et opsving i produktionen og dermed i akkumulationen.

Omstruktureringen i 30'erne medførte af nye elementer primært en udbygning og udvidelse af statsapparatets funktioner. Parlamentarisk udvikledes erfaringer, som senere skulle danne modellen for et organiseret classesamarbejde, og gennem en udvidelse af de funktioner som staten skulle varetage (det være sig reguleringsopgaver, socialsystemets udbygning m. m.) udviklede der sig ved siden af det parlamentariske system en række selvstændige statsfunktioner.

Et sådant system af selvstændige statsfunktioner var først og fremmest baseret på de eksisterende interesseorganisationer. Mest tydeligt sås dette omkring Valutarådet, der fra 1935 baserede sit arbejde på repræsentanter fra de forskellige interesseorganisationer som DA, DsF, Landbrugsrådet m. fl. Fra arbejderbevægelsen formede man direkte organer som kunne give repræsentanterne i dette arbejde tilstrækkeligt med informationer og overvejelser. Centralt i denne politik blev Arbejderbevægelsens Erhvervsråd fra 1935. Og inden for de eksisterende strukturer skabte man gennem en centralisering af fagorganisationerne større muligheder for, at DsF kunne fungere som velsmurt interesseorganisation i de statslige organer.

Denne udvikling betød således, at classesamarbejdet ikke blot blev et rent parlamentarisk fænomen; men at der osse gennem disse statslige organer fandt en udbygning af classesamarbejdet sted.

Umiddelbart medførte denne statsudvikling, at der skete en forskydning i klassekonfrontationernes tyngdepunkt. Fra at klasse modsætningerne var blevet manifesteret gennem et direkte modsætningsforhold mellem arbejdere og arbejdskøbere, blev denne brudflade nu forskydt i central statslig retning. *Klasse modsætningerne blev til interessekonflikter inden for staten.* En model til løsning af sociale og politiske konflikter indenfor det kapitalistiske samfund, der normalt betegnes som socialstatsideen. (Jfr. indledende kapitel).

Disse problemstillinger er ikke kun efterrationaliseringer af en bestemt udvikling, men derimod en politik som allerede på daværende tidspunkt udvikledes inden for fagbevægelsens egne rækker. Fagforeningernes opgaver var ikke længere kun at fremføre rene arbejderinteresser:

»Fagforeningernes karakter og deres stilling til staten er vel i mangt og meget ændret med samfundets tiltagende demokratisering. Med regeringsmagten (Socialdemokratiets, f.a.) følger jo også et ansvar over for landets hele erhvervsliv, som ikke tillader en ensidig fagforeningspolitik«. ²⁵

Denne politik kan kaldes *tilpasningspolitik*. Og fik afgørende betydning for arbejderklassens politiske muligheder. Den statslige politik betød på to punkter en reel svækkelse af:

1. Der skete en inddragelse af lønfastsættelsen som et integreret led i statens økonomiske politik. Overenskomstforhandlingerne blev centraliserede, og indgreb i overenskomstforhandlingerne fra statens side blev institutionaliserede.

2. I forlængelse af klassekampens transformering til interessekonflikt inden for staten fandt der en klar organisatorisk styrkelse sted af topledelsen i DsF. I form af en afdemokratisering og centralisering indenfor fagbevægelsen. ²⁶

Denne tilpasningspolitik fra arbejderbevægelsens side blev klart udtrykt med de skitserede konsekvenser i en leder i »Socialdemokraten«: »Med den udvikling det økonomiske liv er undergået de senere år, med den indflydelse arbejderne og deres organisationer har erhvervet sig, er arbejderens stilling i produktionen ved at blive en helt anden end før. Vi siger ikke, at den er blevet det, men vi er inde i en udvikling, økonomisk og politisk, der i kommende tider vil stille arbejderne i alt andet end en kampsituation over for de virksomheder, der jo lige så meget er deres egne.

Det er 30–40 års gammel revolutionær romantik at tro, at en lock-out eller en strejke er noget særligt attråværdigt. Nu er forholdene andre end dengang. Midlerne må osse være andre. Kampen er fra gammeldags arbejdsstandsninger flyttet over til politiske og økonomiske områder.

Dette er vort standpunkt. Om det er moderat eller radikalt, skal vi ikke svare på, *men det er tidens.* «²⁷

Krisepolitikken betyder et afgørende programmatisk skift for Socialdemokratiet

Allerede i tyverne havde der været tendenser til et politisk programmatisk skift inden for SD. Og med den første socialdemokratiske regering fra 1924 var der helt klart tale om, at partiet gradvist foretog et politisk skift der lagde op til, at den aktuelle parlamentariske politik fik primatet i forhold til den faglige politik (jfr. 1925-konflikten).

Socialdemokratiets dilemma var, hvorledes man skulle kombinere arbejderinteresser og partiets status som arbejderparti med samtidig at være regeringsansvarlig og statsbærende.

I 1927 havde man reelt lanceret en langsigtet politik, der skulle indløse dette krav. Gennem en reformkapitalistisk plan ville man gennem udvikling i produktionen skabe et nødvendigt grundlag for opfyldelse af arbejderinteresser. Men krisen og de faktiske styrkeforhold medførte, at denne politik overhovedet ikke kunne gennemføres.

I 1929 da SD igen dannede regering – denne gang inden for den regeringskoalition med Det radikale Venstre som skulle vare til 1940 – meldte problemerne sig på en anden måde. Nu var det ikke længere en strategi for en fungerende kapitalisme som kom i højsædet, men derimod en politik for en kapitalisme i begyndende krise. Det var således osse åbenlyst, at SD ikke fra starten var i stand til at ændre sin politik til en krisepolitik, ligesom det først var da krisen for alvor hærgede i 1932/33, at det lykkedes at tvinge Venstre ind i et egentligt krisesamarbejde.

For SDs vedkommende stod partiet klart i en dobbeltposition. Dels var det et statsbærende og regeringsansvarligt parti og dels skulle det fungere som et arbejderparti. Idenfor denne dobbeltposition var det klart, at der måtte ske en underordning af den faglige arbejderbevægelse under den politiske, da SD som statsbærende parti natop skulle udtrykke samfundets interesser, mens den faglige del af arbejderbevægelsen i »sagens natur« repræsenterede arbejdersærinteresser. »

Den tidligere snak om arbejderkontrol over produktionen blev nu erstattet af krav om arbejdertilpasning til den statslige styring og samfundets interesser.

Socialdemokratiet kan i mangt og meget godt angribes for i 30'erne for alvor at have ført en arbejderfjendsk politik. Men gør man dette, hvad mange har haft en tendens til, ja så kommer man let i den situation, at man i vurderingen af SD ser på alle de fortrædeligheder, partiet har påført den danske arbejderklasse, idet man nærmest beskylder partiet for ikke at være revolutionært, i stedet for at koncentrere sig om, hvorfor partiet på

a. En dobbelthed og en politisk prioritering som vi til søvnløshed har hørt igennem hele efterkrigsperioden. I 1956 var argumentationen for et statsindgreb i arbejdskonflikten, at den truede med at ødelægge visse dele af samfundets funktioner og oven i købet en af livsnerverne nemlig hele energiområdet. I dag under krisen er kravet om løntilbageholdenhed netop osse stillet ud fra samfundets interesser. (Se Bjørn Meidel »DKP og Storstrejkerne«. Pol. revy 1976).

trods af sin »arbejderfjendske« politik til stadighed fastholdt en så stor opbakning i arbejderklassen, som det var tilfældet 30'erne igennem.

Det er præciseret før, men kan godt tåle at blive gentaget. SD stod uden en egentlig klar politik, der kunne fungere i forhold til krisen, samtidig med at det gennem 30'erne blev fastslået, at partiet ikke kun var et arbejderparti men derimod et folkeparti. Dette afspejles klart i perioden fra 1931 (krisens gennemslag) til 1936 (hvor krisens værste følger var overstået).

Her må man skelne mellem perioden op til 1933, hvor krisepolitikken blev etableret, og perioden umiddelbart i forlængelse heraf.

Krisens begyndende gennemslag fra 1931 skabte grobund for radikale bevægelser i den danske arbejderklasse som i småborgerskabet specielt på landet. En forstærkende faktor var klart, at der overhovedet ikke fandtes en central statslig krisepolitik, der kunne modsvare eller tage brodden ud af denne radikalitet. Senere vil vi nærmere komme ind på, hvordan de radikale bevægelser manifesterede sig i arbejderklassen, om deres perspektiver og begrænsninger. Det der her bliver det centrale er, hvordan SD forholdt sig til disse bevægelser. Manglen på en krisepolitik var et klart skisma for partiet. Som statsbærende parti var det gang på gang nødsaget til at træde op imod bevægelserne samtidig med, at partiet blev tvunget til at optage de radikale krav fra basis – der osse rummede socialdemokrater – i sin politik. Et udmærket eksempel på, hvordan SD måtte gå imod bevægelserne og direkte optræde antidemokratisk og obstruerende i forhold til disse fik man ved overenskomstsituationerne i 1931 og 1932.²⁸

Ved overenskomstforhandlingerne i 1931 var arbejderne blevet stillet over for et mæglingsforslag, som rummede lønreduktioner med mellem 5 og 8% mod til gengæld for første gang at få tilbudt betalt ferie.

Ved første urafstemning besluttede flere fagforbund mod DsFs indstilling at forkaste mæglingsforslaget. I følge daværende regler var det ikke muligt at vedtage en overenskomst inden for et fagområde, medmindre der ved urafstemningen forelå en vedtagelse blandt de stemmeberettigede arbejdere. DsF var imidlertid blevet repræsenteret for en general-lockout fra Arbejdsgiverforeningen, dersom blot et enkelt forbund forkastede mæglingsforslaget. Derfor besluttede DsF på en ekstraordinær kongres at sende *det samme* mæglingsforslag til endnu en afstemning. Ved denne anden afstemning vedtog alle forbund på nær 6 mæglingsskitsen og ved en tredje afstemning, som blev iværksat, var det kun skotøjsarbejderne som forkastede. Herefter opnåede DsF DAs accept af, at man kunne lade skotøjsarbejderne gå i konflikt uden at resten af fagene ville blive ramt af lockout. Vel at mærke hvis DsF ikke under nogen form støttede strejken, skønt den iflg. gældende regler var fuldt lovlig.

I denne procedure som DsF iscenesatte, blev klart gennemført et angreb mod urafstemningsprincippet, sådan som det indtil da havde fungeret i fagretslige konflikter, samtidig med, at hele det socialdemokratiske apparat havde fungeret saboterende og udemokratisk i forhold til sin egen basis.

I 1932 skete der en lignende tilsidesættelse af urafstemningsprincippet

ved de generelle overenskomstforhandlinger. Efter en forhandlingsfase, hvor arbejdsgiverne havde krævet lønreduktioner på 20%, og hvor DsF kategorisk havde nægtet at forhandle, fremsatte forligsmanden et mæglingforslag, der gik på at forlænge gældende overenskomster i endnu et år, samtidig med at han gav hovedorganisationerne en uge til at tage stilling til dette. Under henvisning til den korte frist sendte DsF ikke forliget til urafstemning, men vedtog det enstemmigt på kompetente forsamlinger.

Igen en total tilsidesættelse af de bestemmelser som var gældende.

På generalforsamlinger umiddelbart efter overenskomsterne viste det sig da osse, at flere af forbundene havde stemt nej, dersom forliget var gået til urafstemning. Generalforsamlingerne markerede i denne periode i det hele taget en kraftig opposition til den fredslinie, som hovedledelserne var slået ind på. Således lykkedes det oppositionen at få indkaldt til ekstraordinær kongres i Dansk Arbejdsmandsforbund.

Ved disse overenskomstforhandlinger viste SDs svage position inden for statsapparatet sig i al sin tydelighed. Det statsindgreb, der kom i 1933 med Kanslergadeforliget var af en helt anden karakter. Her greb SD i forening med Venstre godt nok ind og dikterede en overenskomst for arbejdsmarkedet, men dette som et led i en generel krisepolitik, der blandt andet rummede forbedringer i arbejdsløshedslovgivning og rummede socialreformens gennemførelse.

I 1931 og 1932 derimod var der ikke tale om en kompensatorisk politik, men om direkte arbejderfjendsk politik.

Det var således heller ikke muligt for SD at fastholde en politisk linie i de første krisear, der udelukkende relaterede sig til den statslige politik. Dette fremgår tydeligt af følgende udtalelse vedtaget på DsFs repræsentantskabsmøde i maj 1932:

»Den herskende svære økonomiske krise, der særlig giver sig udslag i en omfattende og langvarig arbejdsløshed, er af en sådan karakter, at den med hensyn til arbejdsløshedens bekæmpelse kræver ekstraordinære foranstaltninger, som har indflydelse på arbejdsforholdene.

Arbejdernes naturlige krav må fortsat være, at der ydes dem en forsvarlig arbejdsløshedsunderstøttelse, men med den varighed, der efterhånden præger arbejdsløsheden, er understøttelse ikke tilstrækkelig. Der må inddrages det størst mulige antal arbejdere i produktionen og omsætningen ved *i hvert fald midlertidigt at gennemføre en forkortelse af arbejdstiden*, således at denne højst bliver på 40 timer ugentlig i håndværk og industri.... a)

a. Som oplysning kan nævnes at arbejdstiden for alle fag dengang var minimum 48 timer om ugen. Endvidere kan det være meget sjovt at vide, hvornår arbejdstiden blev nedsat til 40 timer om ugen. Det skete først ved overenskomstforhandlingerne i 1975. Endelig kan det nævnes, at netop kravet om arbejdstidsnedsættelse i forbindelse med en arbejdsløshedspolitik rent faktisk er det hovedkrav, som oppositionen i den nuværende krise stiller op i forhold til SD og LOs arbejdsløshedspolitik. Uden at disse indtil videre har inddraget sådanne. I dag kravet om en arbejdsuge på 35 timer.

Spørgsmålet må bedømmes ud fra de erhvervsmuligheder, der kan tilvebringes, når arbejdstiden forkortes. Det vil i forbindelse hermed være påkrævet, at *alt unødvendigt overarbejde afskaffes*, og hvor overarbejde er nødvendigt, at dette udlignes ved tilsvarende indskrænkning i den almindelige arbejdstid. Det må (endvidere) fortsat kræves, at offentlige arbejder iværksættes i størst muligt omfang, og blandt de spørgsmål, der vel kunne komme i betragtning, når der skal tilvebringes muligheder for beskæftigelse, undlader repræsentantskabet ikke at gøre opmærksom på, at det f. eks. vil være formålstjenligt at forhøje den skolepligtige alder, at enkeltpersoners dobbeltarbejde forbydes, og at der i forbindelse med arbejdstidsforkortelsen træffes sådanne forholdsregler, at den tilsvarende forøgelse af de beskæftigedes antal sikres.«²⁹

Ligeledes lykkedes det specielt for arbejdsløshedsbevægelsen i denne periode gennem flere aktioner at presse lokale SD-dominerede byråd til at gennemføre lokale hjælpeforanstaltninger for de arbejdsløse. En af de mest berømte aktioner af denne type var de arbejdsløses aktion i Nakskov i foråret 1931.³⁰

Socialdemokratiet som statsbærende folkeparti

Med Kanslergadeforliget som blev indgået mellem SD, Venstre og De radikale i 1933 kan det siges, at SD fik skabt en basis for en kompensatorisk krisepolitik, hvilket samtidig betød at man fik skabt en magtposition og et politisk ideologisk udgangspunkt for at imødegå de radikale bevægelser med en »samfundspolitik«^{a)}

Gennem den samlende krisepolitik, hvor »arbejderens og bondens interesser« forenedes til samfundsinteresser, var det muligt politisk-ideologisk at betragte enhver opposition til denne som en opposition vendt mod samfundets interesser, der var en kriseløsning med bevarelsen af det borgerlige demokrati som overordnet politisk mål. De kræfter som var imod kriseløsningerne, var derfor samtidig antidemokratiske og skulle bekæmpes.

Dette argument fremgik gang på gang af SDs agitation efter 1933 vendt mod venstreoppositionen, der over en kam blev anset for at være DKPere og dermed tilhængere af Stalins voldsregimente i Sovjet.

Endvidere blev parolen om kamp og forsvar for demokratiet forstærket med nazisternes magtovertagelse i Tyskland i 1933. Hermed havde man

a. Med samfundspolitik hentydes helt specielt til SDs forklaringer på krisen i Danmark. Fra tid til anden svang man sig nok op til at tale om kapitalismens krise m. m., men for det meste betegnede man krisen som en udefrakommende ulykke, der havde ramt dansk produktion og beskæftigelse. Man forsøgte at forklare krisen udenom de rent faktiske modsætninger i det danske classesamfund. Krisen var en national ulykke. Ingen skulle specielt betale den, men ingen skulle på den anden side profitere af den. Derfor måtte der vises nationalt sindelag, og samfundets interesser måtte til hver en tid sættes over forskellige særinteresser. (Jfr. Staunings majtale 1934).

helt klart fået kraftige argumenter i forbindelse med kampen mod de højre-radikale småborgere på landet.

I et cirkulære til socialdemokratiske tillidsmænd i 1933 ridses denne problemstilling klart op: »På vort partis hovedbestyrelsesmøde i København d. 20. okt. vedtoges det at opfordre samtlige socialdemokratiske forninger til at arrangere møder under mottoet: »Mod fascisme og diktatur, for demokrati og socialisme«.

På baggrund af den udvikling som vi netop nu er inde i – udenrigspolitisk som indenrigspolitisk – er der særlig anledning til, at socialdemokratiske tillidsfolk træder i aktivitet. Vi må gøre en kæmpe indsats for at klargøre for den store offentlighed, at Socialdemokratiet er demokratiets sande beskytter, og vi må mobilisere arbejderbevægelsens titusinder for at pege på den lære, der kan indhøstes af den tyske arbejderbevægelses tragiske skæbne – sammenholdet i arbejderbevægelsen må bevares, og demokratiet der er en forudsætning for den socialistiske arbejderbevægelses eksistens, må beskyttes, om nødvendigt forsvares.«³¹

Kombinationen af den centrale statslige krisepolitik og det ideologiske forsvar for demokratiet, der i hvert fald havde sin berettigelse i forhold til den begyndende nazifisering af landbruget, hvor SD anså det for meget påtrængende at fastholde Venstre inden for denne demokratiske blok, kom til at danne basis for partiets udformning af en pragmatisk krisepolitik, og for dets egen status som et bredt favnende folkeparti.

Centralt i forståelsen af reformismen i denne periode er, at den udover at nedprioritere arbejderinteresser i forhold til den statslige krisepolitik, samtidig var i stand til gennem sin placering inden for statsapparatet som en aktiv deltager i klassesamarbejdet at opfylde reelt eksisterende sociale behov såvel i arbejderklassen som i andre samfundslag. Dette gælder først og fremmest inden for socialpolitikken, hvor arbejdsløshedslovgivningen faktisk skabte et socialt sikkerhedsnet under de arbejdsløse samt under de store lag af småborgere på landet og i byerne, lag der dagligt var udsat for truslen om proletarisering. Og det lykkedes partiet gennem lovgivningen at skabe en vis lønudligning formidlet gennem staten, således at specielt de ufaglærtes materielle levevilkår forbedredes relativt i forhold til de bedrestillede lag i arbejderklassen.

Hermed kompenseredes for den faktiske afdemokratisering og centralisering, som gennemførtes inden for fagbevægelsen. Og hermed skabtes ved siden af det politisk-ideologiske grundlag osse et materielt grundlag, der kunne fastholde langt den største del af arbejderklassen politisk loyal i forhold til partiet.

Samtidig med at fastholde sin arbejderbasis forsøgte SD at udvide sin parlamentariske basis til andre lag. Denne politik havde i en lang periode ligget som intention hos partiet, men det var først med 30'erne at den fik reel betydning for SDs klassebasis. Tidligere havde SDs karakter af et bredt folkeparti mere fungeret i relation til alliancepolitikken til de radikale end det havde været i et forsøg på at skabe en bredere parlamentarisk

vælgerbasis. Således var det først ved valget i 1926, at SD formulerede den berømte parole: »*Arbejdere, husmænd og tjenestemænd – I har magten hvis I vil*«. I trediverne derimod var der tale om, at SDs politik direkte slog ind i forhold til brede lag som rantes af krisen og som samtidig stod i positioner, hvor en stærk demokratisk statsmagt var et klart alternativ til de tidligere herskende magtstrukturer, f. eks. for husmændene, der førhen havde været underlagt Venstre-bøndernes enevælde i de enkelte landkommuner, eller de småhandlende i byerne, der opfattede en demokratisk statsmagt som redningsplanke imod den begyndende proletarisering, de gennem konkurrencen inden for handelen var udsat for.

Netop fikseringen på det borgerlige parlament og statsapparat, som det centrale led i en fremtidig politik, betød, at SD herigennem mente at kunne harmonisere de klasseforskelle, som lå indenfor en sådan bred folkepolitik. Samtidig kunne SD netop legitimere sig selv som et samfundsparti med en bred folkelig støtte og ikke kun som et parti, der repræsenterede arbejdernes særinteresser.

En formulering af Hartvig Frisch fra 1935 viser tydeligt denne opfattelse af at være et folkeparti:

»Det var nu klart, at ikke blot den egentlige arbejderklasse men store grupper af tjenestemænd, aldersrentenydere, småhandlende og håndværkere, fiskere og husmænd var på vej ind i Socialdemokratiet.«³²

SD var blevet det parti, der kunne opfange de samfundsgrupper, som ikke længere fik deres interesser opfyldt indenfor de traditionelle borgerlige partiet, der i modsætning til SD havde en helt klar klassebasis som bærende interesseelement.

En udløber af denne ændring i SDs klassebasis i perioden er eksempelvis osse ændringerne inden for kulturområdet og i det hele taget inden for de hævdundne klassetraditioner, som indtil 30'erne havde været et integreret led i hele den socialdemokratiske arbejderbasis.

Fra at partiets lokale foreninger havde været samlingspunkt for helt specielle kulturtraditioner og samværsformer med et bestemt antiborgerligt indhold, fik de lokale foreninger mere og mere præg af at være vælgerforeninger, der samlede sine medlemmer omkring mere kompensatoriske adspredelser såsom gåse- og andespil eller idrætsudøvelse. Således opstod i slutningen af tyverne og i trediverne for alvor mange af de store socialdemokratiske idrætsklubber. »)

Ligeledes udtrykker f. eks. kolonihavebevægelsen en sådan afpolitisering af de sociale samværsformer og -behov. Bevægelsen opfyldte ganske vist behovet for at få egen muld under fødderne i weekenderne og i det hele taget behovet for at komme uden for byen, men det var samtidig muligt i en bevægelse som denne at harmonisere sociale behov hos arbejdere med sociale behov hos småborgere som hos tjenestemænd. »)

a. En lokal Århus-historie fortæller endog, hvorledes det var en kommunistisk opposition til det SD-dominerede AIA, som var drivkraften bag oprettelsen af Skovbakken.

b. Den hernævnte udvikling inden for SD, der kan siges at karakterisere en vis form for udsondring af dele af det samlede livsmønster for arbejderne, fandt osse sted på kulturområ-

Hovedpunkterne i SDs politik

Hovedpunkterne i SDs politik i 30'erne kan opridses som følgende:³³

1. For det første var der tale om, at den statslige politik var en beskæftigelsespolitik, som blev gennemført i snævert samarbejde med de vigtigste økonomiske erhverv, først og fremmest landbruget gennem Venstre og industrien gennem Dansk Arbejdsgiverforening og Industrirådet.^a
2. For det andet udnyttede SD krisepolitikken til at gennemføre en central statslig lønpolitik, der på den ene side aktivt inddrog hele den faglige organisering som element, og som på den anden side var en lønpolitik, der virkede udjævnende gennem en statslig omfordeling af reallønnen. Den såkaldte solidariske lønpolitik.
3. For det tredje blev der gennemført en ensartet socialpolitik.
4. Og endelig blev et centralt punkt at føre en effektiv afgrænsningspolitik over for enhver opposition til krisepolitikken. For at forsvare det borgerlige demokrati som grundlag for klassesamarbejdet og for at forhindre en opløsning af partiets egen klassebasis.

Beskæftigelsespolitikken

Centralt i hele krisepolitikken blev beskæftigelsespolitikken. Som det osse er påpeget under den generelle gennemgang af kriselovgivningen, var det netop omkring beskæftigelsespolitikken, at der langt hen kunne skabes enhed mellem de forskellige interesser repræsenteret omkring forligene i Folketinget.

Den betød en forbedring af de arbejdsløses situation samtidig med, at politikken fik positive konsekvenser for det kriseramte landbrug som for store dele af industrien, først og fremmest hjemmemarkedsindustrien.

Den overordnede målsætning var at få så mange industrier og arbejdspladser i gang, mere end der var tale om nogen form for selektiv beskæftigelsespolitik, hvor det udelukkende var de produktive virksomheder der fik støtte, mange i sig selv uproduktive virksomheder overlevede grundet

det. Vores tese er, at den arbejderkultur der efter sigende eksisterede i 30'erne, mere var en bevidst igangsat bevægelse fra SD end det var udtryk for en egentlig bevægelse hos arbejderne. Arbejderkulturen i 30'erne havde klart en kompensatorisk funktion, hvor det var de socialdemokratiske spidser, der formulerede behovene, og forsøgte at centrere omkring det kulturelle i stedet for omkring de materielle levevilkår – en tendens vi osse oplever i dag, hvor essensen i SDs nye programudkast: »Solidaritet, lighed og trivsel« netop er forsøget på at kompensere for materielle afsavn gennem *livskvalitet, nærdemokrati og andre kulturelle og ideologiske former*.

a. At det var industrien gennem Arbejdsgiverforeningen og Industrirådet og ikke gennem Det konservative folkeparti, som indgik i denne beskæftigelsespolitik, skyldtes først og fremmest at De konservative var splittede i forhold til et samarbejde med SD i den statslige politik. Årsagen til dette var, at partiet ikke kun havde sin basis i industrien, men at det osse rummede en række småborgerlige og højreradikale elementer. Denne splittelse holdt sig gennem hele krisen. Først fra 1936/37 kan man tale om, at konservative orienterede sig mod dele af SDs politik. F. eks. udformede Stauning i samarbejde med Christmas Møller forslaget til en ny grundlov, som blev forkastet ved folkeafstemningen i 1939.

krisehjælpen, ligesom mange nye virksomheder – i ly af importrestriktionerne – opstod.

Op til 1933 og det store kriseforlig – Kanslergadeforliget – havde krisen for alvor slået igennem og skabt en stadig voksende arbejdsløshed og dermed en forringelse af levevilkårene. Og det skal i denne sammenhæng repeteres, at arbejdsløsheden på ingen måde havde været lille i årene op til krisen:

Arbejderklassens løn- og levevilkår i 30'erne. Vist ud fra arbejdsløsheden og reallønsudviklingen frem til 1940.

	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Arbejdsløsheden (%):	17,9	31,7	28,8	22,1	19,7	19,3
Reallønnen (1914 = 100)	134	110	111	119	120	113
	1937	1938	1939	1940		
Arbejdsløsheden (%):	21,9	21,3	18,4	23,9		
Reallønnen (1914 = 100)	112	115	122	101		

Kilder: »Under Samvirkets flag«, p. 376–77 og Galeson, p. 406.

Allerede op til krisens gennemslag var arbejdsløsheden blevet et samfundsmæssigt socialt problem, og man oplevede en række arbejdsløshedsaktioner i årene 1931 og 1932, herunder hvordan det lykkedes for DKP at overtage initiativet i arbejdsløshedsarbejdet, således at partiet i 1932 i høj grad på de arbejdsløses stemmer blev repræsenteret i Folketinget.

Arbejdsløshedsproblemet var blevet kronisk, i 1932 anslog SDs ordfører i arbejdsløshedsdebatten endda, at der pr. 1/4-32 alene ville være 60.000 arbejdere, som faldt for understøttelsesgrænsen – altså faldt helt ud af systemet.

Arbejdsløsheden var det centrale problem som SD for at fastholde sin arbejderopbakning måtte dæmme op for før noget som helst andet. I forelæggelsestalen af kriseforliget i foråret 1933 centrerede Stauning netop om dette problem:

»Det danske samfund befinder sig utvivlsomt i øjeblikket i den alvorligste situation som nogensinde har foreligget for Danmark. Vi befinder os i en tid med nær ved 200.000 arbejdsløse (svarende til ca. 40% af samtlige organiserede arbejdere), og det vil sige med ca. 1 million mennesker af den samlede befolkning ramt af arbejdsløsheden og uden sådan købeevne, at de er i stand til at holde nøden fra døren. Vi befinder os i en tid, hvor 250.000 landbrugere på brug af forskellig størrelse er ramt af krisen – det

vil atter sige 1 million mennesker ramt i en sådan grad at i al fald store dele ligeledes er uden sådan købeevne, at de er i stand til at bidrage til produktionens opretholdelse. Et halvt hundrede tusinde håndværkere og handlende er derefter ramt direkte ved landbrugskrisen på en sådan måde, at også de lider under tidens vanskeligheder, og for tusinder gælder det, at de næppe er stillet anderledes end de arbejdsløse. Skibsfart og importhandel er i forvejen i vid udstrækning indskrænket, delvis lammet. ... Det er på denne baggrund, at samfundet står over for en trussel om en fuldstændig standsning af alt det, som endnu går sin gang, en trussel om at drive befolkningen og landet ud i en katastrofe, som aldrig er oplevet her i landet.«³⁴

Det lykkedes delvist at gennemføre en sådan beskæftigelsespolitik. Dog må det fastholdes, at en væsentlig årsag var, at hele verdensmarkedet brød sammen, hvilket specielt bidrog til at bringe en del af hjemmemarkedsindustrien i gang.

Desforuden var der dog et ret stort beskæftigelsesprogram som blev sat igang. Hovedpunkterne i dette var:

- støtte til kriseramte industrier samt til det kriseramte landbrug,
- støtte til fiskeriet, hvilket fik en stor betydning for hele randbefolkningen, først og fremmest på Jyllands vestkyst,
- direkte beskæftigelsesarbejder, først og fremmest koncentreret omkring udbygningen af infrastrukturene.^{a)}

Ud over disse foranstaltninger skete der væsentlige forbedringer i understøttelsen for arbejdsløse. Der blev givet større mulighed for at dispensere fra 10-måneders reglen (10 mdr.s arbejde i de foregående to år for at kunne oppebære understøttelse), og der blev åbnet adgang til kontingentfrihed de tre første måneder man var arbejdsløs.

Det skal imidlertid konkluderes, at effekten af de direkte beskæftigelsesarbejder har været minimal i forhold til den ophjælpning, der fandt sted af kriseramte virksomheder, samt i forhold til de muligheder, der åbnedes for arbejdsløse ved i ly af importreguleringen at starte som selvstændige inden for handel og håndværk. Hvad der i løbet af 30'erne udvikledes af forskellige produktioner var ret betydende.

I denne sammenhæng skal nævnes, at der ikke blot var tale om, at arbejdsløshedstallet sank (jfr. ovenstående tabel). Ud over at der i perioden fra 1932/33 til 1935 skete en halvering af arbejdsløshedsprocenten, fandt der igennem perioden fra 1931 til 1936 en indvandring sted fra landet på i alt 70.000 mand, som osse kom i arbejde.

Beskæftigelsespolitikken, der kan betegnes som en konjunkturregulerende politik fra statens side, var derfor både i erhvervenes som i SDs interesse. Politikken blev centrum i det classesamarbejde, der udvikledes igennem krisepolitikken. Og kunne endvidere fungere som legitimering over for arbejderklassen. Det skal understreges, at der ikke i arbejdsløs-

a. Af beskæftigelsesarbejder kan først og fremmest nævnes udbygningen af vejnettet, en klar styrkelse af privatbilismen fandt hermed sted. Noget andet formål kan det næppe have haft at asfaltere hele nettet af biveje, ex. i Jylland. Desuden byggede Storstrømsbroen samt hele Københavns nærbane.

hedspolitikken overhovedet skete en indløsning af de krav, som DsF i 1931 var blevet mere eller mindre tvunget til at fremføre: kortere arbejdstid og begrænsning i overarbejdet.

Beskæftigelsespolitikken betød mere end nogen anden del af kriseløsningerne, at der skete strukturelle ændringer i arbejderklassens sammensætning. For det første skete der en forskydning i de arbejdsløses koncentration. Fra at det var hjemmemarkedsindustrien som var ramt i 20'erne, til at det blev eksportindustriens arbejdere, de højest kvalificerede, der blev ramt. *For det andet* skete der gennem indslusningen af de mange arbejdere fra landet en tilgang af helt nye lag til arbejderklassen, som forstærkede den manglende sammenhængskraft over for samlede angreb på arbejderklassens positioner. Disse faktorer spillede en afgørende rolle for SDs fortsatte dominans i forhold til arbejderklassen, og beskæftigelsespolitikken virkede samtidig begrænsende på den effekt, som arbejdsløshedsarbejdet fra DKPs side havde.

Gennemførelsen af en central statslig lønpolitik

Generelt var der i 30'erne tale om, at der for arbejderne i gennemsnit skete en nedgang i reallønnen fra 1931 til 1937 på ialt 14% (se ovenstående tabel). Dette er sådan set ikke det vigtigste – generelt kan det siges, at krisesituationer altid medfører lønstagnation og tilbagegang for arbejderklassen, og specielt når lederskabet entydigt stod på SDs reformistiske standpunkter. Fra tyverne og fremefter havde SDs reformisme været kendetegnet af en defensiv lønpolitik, hvilket slog kraftigt igennem. Ethvert tegn på formulering af en offensiv lønpolitik fra de faglige organisationers side blev modarbejdet af DsF og af DS i klassesamarbejdets navn.

Det centrale i trediverne var først og fremmest den statslige indkomspolitik. En indkomspolitik der viste sig i forskellige dele af krisepolitikken:

- gennem statslige indgreb i overenskomstforhandlingerne med en statslig regulering af lønningerne,
- i forbindelse hermed en udnyttelse fra SDs side af sin kontrol over fagbevægelsen, således at man sikrede en loyalitet fra de faglige ledere over for den statslige lønpolitik,
- en statslig lønudhuling gennemført ved en bevidst inflationær politik. I 1933 gennemførtes således en devaluering af den danske krone som erstatning for en generel lønreduktion for arbejderne, sådan som DA havde krævet,
- gennem en øgning af det indirekte skatteprovenu på 30% ved beskatning af en række forskellige forbrugsvarer.

Situationen blev derfor ret enestående i fagbevægelsens historiske udvikling. For første gang oplevedes, hvordan fagorganiseringen ikke kun blev benyttet til at fremme arbejderinteresser, men derimod hvordan fagforeningssystemet blev benyttet i en statslig politik vendt mod arbejderne.

Fagbevægelsen blev et integreret led i den statslige krisepolitik: *klasse-samarbejdets nødvendige pris*.

Som Stauning formulerede det i sin majtale 1934:

»Vi lever ikke længere under liberalismen, men under den kontrollerede og regulerede kapitalisme, hvor staten kan træde op med hele sin autoritet.«³⁵

Denne indordning af fagforeningerne under den statslige politik medførte en omstrukturering af DsF og hele arbejdsmarkedspolitikken.

Der skete en klar centralisering inden for fagbevægelsen og en integrering af de faglige ledere i statens politik. Mest tydeligt kom dette til udtryk ved overenskomsten i 1931, hvor man gennemhullede urafstemningsprincippet, og ved overenskomstsituationen i 1934, hvor man gennem en ændring af forligsmandsloven indførte de såkaldte sammenkædningsregler, hvorefter det var forligsmandens kompetence at opdele arbejdsmarkedet i en række afstemningsområder. Nu var det ikke mere de enkelte fagforeningsforbund, der kunne vedtage eller forkaste et mæglingsforslag, men derimod skulle forslaget vedtages eller forkastes af et afstemningsområde under et – hvilket betød, at et enkelt fagforbund godt kunne forkaste mæglingsforslaget og alligevel blive forpligtet til at følge det, dersom der iøvrigt – inden for afstemningsområdet – var et flertal.)

Hermed sikredes, at det ikke mere var så påtrængende at benytte faglig voldgift over for enkelte militante fagforbund, og man fik i arbejdsmarkedspolitikken et virksomt våben til at undertrykke de mest militante forbund. Denne politik lå i klar forlængelse af perspektiverne for classesamarbejdet, nemlig at arbejderinteresserne ikke mere skulle udtrykkes i åbne opgør med borgerskabet, men derimod skulle kanaliseres ind i det statslige apparat som interesser, der over for arbejdsgivernes interesser skulle harmoniseres af den »neutrale statsmagt«.

En anden væsentlig faktor i den statslige lønpolitik og SDs politik var, at man i 30'erne gennemførte den såkaldte solidariske lønpolitik.

Denne var først og fremmest et forsøg på gennem en løn- og socialpolitik at skabe en udligning af lønforskellene inden for arbejderklassen. Blandt de arbejdende betød dette, at der skete en relativ større tilbagegang i de faglærtes lønninger til fordel for de ufaglærte, formidlet gennem en statslig omfordeling af reallønnen. En effekt som kom de marginalt placerede arbejdergrupper til gode, først og fremmest landarbejderne samt de ufaglærte i provinsen. b)

Socialpolitikken – statslig omfordelingspolitik

Den meget berømte og ideologisk fortærskede socialreform så dagens lys med Kanslergadeforliget i 1933. Det der blev tale om var, at der gennem denne blev gennemført en ensartet sociallovgivning for hele landet ved, at det blev en statslig opgave at varetage den sociale bistand, hvor det før havde været en kommunal. Karakteristisk var således at socialdemokratia. Dette var således tilfældet for sømændene og søfrybøderne i 1934, hvor man førte en månedlang kamp mod sammenkædningsreglerne.

b. Det ses således, hvordan det var blandt de faglærte, at der i 30'erne skete en afskalning fra SDs arbejderbasis. Dette kan ses af folketingsvalgene, hvor SD for første gang oplevede tilbagegang i de traditionelle højborgere: arbejderkvartererne i København, Århus og Ålborg.

ske mønsterkommuner som København og Århus ikke oplevede egentlige forbedringer i sit sociale sikringsystem. Derimod kan det siges, at disse kommuners systemer blev generelt gældende for hele landet.

Det sociale problems alvor tydeliggøres, når man tager med i betragtning, at der i 1932 var ca. 60.000 mennesker uden andre muligheder for at opretholde deres eksistens end gennem de enkelte kommuners forsørgelses-kasser. b) Med andre ord var den truende proletarisering eller totale »de-route« fra samfundet blevet en trussel for stadig større grupper.

Inden krisegennembruddet – og før det lille boom som oplevedes i 1929/30 – havde man således osse oplevet bevægelser, blandt det man kan benævne som lumpenproletariatet. Det var i denne periode, at subsistensløse fra Jyllandsområdet forsøgte at organisere det såkaldte »Hjemløses tog«, der var tænkt som en march fra Jylland til København, for på Christiansborg slotsplads at gøre opmærksom på det sociale problem som eksisterede.³⁶

Det der imidlertid skal understreges er, at mens den sociale nød i tyverne først og fremmest ramte proletariatet på landet, da byerne med den største koncentration af arbejdere rent faktisk havde haft nogenlunde fungerende socialsystemer, så var der tale om, at krisen og den kraftigt voksende arbejdsløshed og sociale nød slog ned direkte i kernen af Socialdemokratiets arbejderbasis. Hermed var kravet om en samfundsmæssig løsning blevet mere aktuelt end nogensinde. a)

Socialpolitikken var således klart aktualiseret af den sociale nød som herskede, samt af den begyndende radikaliserings i arbejdsløshedsbevægelsen først i 30'erne. Gennem socialreformen og etableringen af et socialt sikkerhedsnet for de socialt dårligst stillede blev der osse politisk skabt et bolværk mod den begyndende tilslutning til DKP.

Det skal fastslås, at socialreformen ligesom arbejdsløshedslovgivningen var betegnende for en kompensatorisk reformpolitik fra SDs side. Vi har kort været inde på den antiarbejderpolitik partiet førte via lønpolitikken, gennem overenskomstpolitikken og i fagforeningsspørgsmålet. Partiets styrke og dermed reformismens styrke i samme periode var imidlertid, at det gennem socialreformen lykkedes at kompensere for nogle umiddelbare sociale behov i arbejderklassen og blandt truede småborgere. Dette betød, at partiet rent faktisk kunne legitimere sin deltagelse i klassesamarbejdet, og at det samtidig uden at der opstod en virkelig bevægelse i arbejderklassen, kunne gennemføre reformer, som virkede politisk pacificerende. Ne-

a. Oplysningerne stammer fra SDs ordfører Ejnar Jensen

b. Det kan dog nævnes at man fra SDs side allerede var opmærksom på problemstillingen for landarbejdernes vedkommende i tyverne. Eks. var det først fra slutningen af 20'erne, at man for alvor forsøgte at organisere landarbejderne, for gennem en organisering osse at give dem de muligheder som den eksisterende arbejdsløshedslovgivning åbnede for. Læs herom i »Trommehvirvler og Kanonslag« af DASFs tidligere formand Alfred Petersen. I denne erindringsroman er der givet en indgående beskrivelse af landarbejdernes levevilkår i Venstrekommunerne i tyverne og trediverne. Samtidig får man et udmærket indblik i det fantastiske organiseringsarbejde, som fandt sted fra slutningen af 20'erne, og indtil Landarbejderforbundet blev sluttet sammen med DAF i 1935.

top fordi SD rent faktisk i sin reformpolitik optog delkrav fra eksisterende bevægelser.^a

Kampen for demokratiet – den interne kamp i arbejderklassen

Ovenfor er gennemgået den politiske begrundelse for, hvorfor SD som et centralt punkt i trediverne opprioriterede kampen for demokratiet.

Der var tale om en politisk-ideologisk afgrænsningspolitik over for de ansatser til opposition af såvel højreradikal som venstreoppositionel karakter.

Som det senere bliver gennemgået i afsnittet om oppositionens udvikling ses, hvorledes man effektivt spillede på modsætningen mellem »demokrati og socialisme« som perspektiv og radikalismen i forskellige varianter: fascisme eller diktatur.

For nærmere at gå ind på spørgsmålet omkring den interne politiske kamp i arbejderbevægelsen og arbejderklassen skal man holde sig disse problemstillinger klart. Samtidig med at endnu en væsentlig faktor må præciseres. Nemlig at SD samfundsmæssigt under krisen reelt etablerede en politisk-ideologisk dominans. Dominansen havde man i forhold til arbejderklassen næsten kunnet besidde uanfægtet siden arbejderbevægelsens start, mens der samfundsmæssigt var tale om, at dette dominansforhold først for alvor blev etableret i 30'erne. Parolen »Stauning eller kaos« udtrykker klart dette ideologiske forhold.

I forhold til arbejderklassen og de sociale brydninger og ansatser til selvstændige bevægelser til venstre for SD kan man tage to hovedområder, hvor afgrænsningspolitikken havde en funktion.

For det første dækkede »kampen for demokratiet« over en reel afdemokratisering inden for arbejderbevægelsen, som led i den kriseregulerende politik.

Of for det andet betød afgrænsningspolitikken over for DKP, som i SDs forståelse dækkede over alt oppositionsarbejde, at en kraftigere politisk disciplinering af arbejderne var mulig.

Det er specielt dette sidste område vi skal se på. Da afdemokratiseringspolitikken i forhold til de faglige organisationer er behandlet skitse-mæssigt.

Afgrænsningspolitikken kan deles op i følgende former:³⁷

a. Et andet område hvor man kan tale om, at SD førte en kompensatorisk reformpolitik var i forhold til boliglovgivningen. En del af den statslige krisepolitik var et forsøg på at støtte bygningshåndværket gennem bl. a. en byggefond. SD udnyttede denne del af krisepolitikken til specielt at foretage en sanering af de store arbejderkvarterer i København og til at starte en række nybyggerier inden for det sociale boligbyggeri. Eks. er det i denne periode, at udflytningen af de bedst stillede arbejdere fra broerne til forstæderne Brønshøj, Valby m. m. fandt sted. Det lykkedes hermed for SD at skabe en krisestøtte til dele af industrien samtidig med, at man kompenserede for sociale behov hos dele af arbejderklassen.

- den politisk-ideologiske inddæmning gennem en række retoriske formuleringer,
- den direkte konspiratoriske kamp,
- den regulære splittelseskamp.

I hele perioden var der tale om, at SD, dengang som i dag, betragtede DKP som et organisatorisk forsøg på at splitte enheden i arbejderbevægelsen.^{a)} Denne fare var nok overdrevet, hvilket SD osse alle dage har vidst, men det er karakteristisk, at partiet altid har forstået at benytte sig af antikommunismen som våben i den interne kamp i arbejderklassen. Fundamentalt går splittelsen mellem SD og DKP helt tilbage til bruddet i 2. internationale omkring den reformistiske klassesamarbejdende fløj og den revolutionære fløj, men lige siden er denne splittelse blevet fastholdt ideologisk. I trediverne var skræmmebilledet udrensningerne i Sovjet og samtidig den ultravenstenstrelinie som kommunistpartierne førte (jfr. afsnittet om oppositionen). Og senere har vi i arbejderklassens historie set, hvordan den kolde krig i 50'erne, invasionen i Ungarn i 1956 effektivt er blevet udnyttet af SD i kampen mod det danske kommunistparti.

På det konspiratoriske plan – i den interne og skjulte kamp i arbejderklassen – anvendte SD alle tænkelige midler i kampen mod oppositionen, stadigvæk ud fra den opfattelse, at al opposition var kommunistisk konspiration. Dette virkede klart politisk disciplinerende og splittende. Ved med alle midler at føre en ren magtmæssig kamp bortledte SD samtidig opmærksomheden fra, hvad der egentlig var årsag til bevægelsen i arbejderklassen.

Det oplevedes under de store overenskomststrejkekampe i 30'erne, og det oplevedes i de organisatoriske kampe omkring fagforeningsposter m. m. Som led i denne bekæmpelse af al opposition oprettede SD i 1932 HAK (Hovedorganisationernes Agitationskomité), senere fra 1935 HIPA (Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling). Disse organisationer havde som opgave at levere materiale og propaganda i kampen mod oppositionen, og organerne må siges at have spillet en betydelig rolle i opbygningen og fastholdelsen af hele det socialdemokratiske magtapparat fra trediverne og i hele perioden efter 2. verdenskrig. Alene dets sammensætning dengang og senere siger noget om, hvor centralt HAK/HIPA har været placeret som koordineringsorgan for hele den socialdemokratiske magtstruktur.^{a)}

a. Da DKP klart opererer med en organisering af det faglige arbejde underlagt partiets generelle politik. Faren ved DKP er for SD, at deres politiske metoder langt hen ligner hinanden, således at DKP reelt i konfliktsituationer kan føre SDs organisatoriske linie videre samtidig med, at partiet kan føre en politik, der i radikalitet ligger til venstre for SD.

b. Dette er egentlig ikke stedet til at komme med små pikante historier om HIPAs funktioner, men det klør i pennen, så vi tager en fodnote. I 1935, da hele apparatet var udbygget, bestod ledelsen af følgende personer: Alsing Andersen (repræsentant for SD og sekretær i partiets forretningsudvalg), Chr. Jensen (medlem af DsFs forretningsudvalg, fra 1936 konstitueret formand efter Vilh. Nygård), Robert Nielsen (formand for Arbejdernes Fællesorganisation i København), H. P. Sørensen (redaktør af Socialdemokraten), Chr. Christensen (leder af

Direkte splittesarbejde udfoldede SD først og fremmest i de situationer, hvor det lykkedes for oppositionen at vinde flertal i enkelte forbund. Her var der flere muligheder. I 1934 som ex. vandt oppositionen, der var DKP-domineret, flertallet i Arbejdernes Fællesorganisation i Esbjerg. Konsekvent trak alle SD-dominerede fagforbund sig ud af AF, og langsomt men sikkert brød organisationen sammen, hvorefter SD igen i 1935 på socialdemokratisk initiativ kunne oprette et nyt AF i Esbjerg. Ligeledes var der direkte socialdemokratiske planer om at oprette et »gult« fagforbund i 1934 under den store sømandskonflikt. Imidlertid blev det ikke aktuelt, da der forinden – efter et godt SD-splittesarbejde bl. a. gennem direkte samarbejde med rederkapitalen – var tale om, at strejken led endeligt nederlag.

Endelig er der eksempler på, hvordan truslen om eksklusion, fritstilling af arbejdet m. m. blev benyttet fra SDs side i forbindelse med oppositions-styrede strejkekampe.

Det er selvfølgelig farligt at bruge sådanne »røverhistorier« i en fremstilling af den socialdemokratiske praksis i trediverne.

Selv om historierne er nok så sandfærdige, er de prægede af den gængse reformisme-kritik, hvor det centrale ikke bliver en forståelse for, hvorfor reformismen fungerer som den dominerende politiske kraft i arbejderklassen, men istedet hvorledes reformismen i sidste instans er arbejderfjendsk.

I det foregående har hovedmålet været at forklare reformismens funktionsmuligheder, og årsagerne til at det lykkedes at fastholde den socialdemokratiske arbejderbasis. Nok oplevedes der afskalning fra partiet især mod slutningen af 30'erne, men overhovedet ikke af en sådan karakter, at der kunne tales om en direkte bevægelse bort fra Socialdemokratiet. Langt hen var SD i stand til politisk at udnytte sin dobbeltposition som statsbærende parti og arbejderparti til, på den ene side at etablere et kriseregulerende klassesamarbejde med borgerskabet og på den anden side gennem sin kompensatoriske reformpolitik at imødekomme de mest markante sociale behov i arbejderklassen.

Men netop afskalningen og senere under 2. verdenskrig den kraftige bevægelse bort fra SD omkring folkestrejkerne i 1943 og 44 og samarbejdspolitikens fallit, viste klart, at partiet ikke i længden kunne fastholde sin dominans i arbejderklassen blot gennem en ren tilpasningspolitik og pragmatisk klassesamarbejdspolitik. I længden ville det ikke være muligt så simpelt at harmonere arbejderinteresser med udviklingen af de kapitali-

AOF), H. C. Hansen (formand for DsU og senere statsminister) samt daglig leder, datidens kommunistjæger nr. 1 og statsminister under den kolde krig Hans Hedtoft assisteret af Otto Jensen og Flemming Madsen – nuværende journalist ved TV-avisen.

Senere har HIPA været udklækningsanstalt for så fremtrædende socialdemokrater som Helge Nielsen, nuværende boligminister, og Kjeld Olesen, »kommende« partiboss i SD.

Ifølge velunderrettede kilder (det egentlige materiale er båndlagt) skulle der endvidere være indier for, hvorledes HIPAs kommunistkartoteker var en væsentlig årsag til den meget effektive internering af DKPere i sommeren 1941, og i 50'erne skal HIPA have været tæt tilknyttet CIA og dets opbygning af et effektivt spionage- og kontrolnet i hele Vesteuropa (det er således karakteristisk, at alle de nordeuropæiske socialdemokratier har et selvstændigt opbygget spionorgan (internt magtorgan)).

stiske samfundsstrukturer.

Hele forklaringen ligger således heller ikke i den reformistiske politik, som SD førte i 30'erne. Et væsentligt moment i en forståelse af politikken i trediverne og den »åbenbare« accept af krisepolitikken fra arbejderklassens side har osse sine rødder i strukturelle forhold i arbejderklassen, og i de nye magtstrukturer som udvikledes under 30'ernes statslige reguleringspolitik.

VI. OPPOSITIONEN 1920–40

Historisk grundlag

I perioden 1910–21/22 opstod en revolutionær opposition til SD. Det første udtryk herfor var dannelsen af Fagoppositionens Sammenslutning 1910. Baggrunden for dette må ses i, at den maskinelle produktionsmåde nu for alvor var slået igennem, hvilket havde medført en kraftig stigning i produktiviteten og i arbejdsintensiteten. Samtidig begyndte arbejdsløsheden at melde sig, ledigheden lå på 0,10%, i og med kapitalens behov for en industriel reservearmé. M. h. t. lønningerne havde der for ufaglærte arbejdere ikke siden 1897/98 været fremgang i reallønnen, mens der for faglærte var tale om en stigning på 14%. D. v. s. at udbytningen var steget voldsomt. Dette må ses som den materielle baggrund for, at der opstod en opposition til den socialdemokratiske politik. Og FS rettede da også kampen mod bærepillerne i den danske produktion, nemlig hele det fagretslige system og septemberforliget. FS havde både tilslutning blandt faglærte og ufaglærte, og hovedbastionerne var de københavnske jord- og betonarbejdere, der p. g. a. byggekrakkene i 1907/08 specielt var ramt af arbejdsløsheden, og jern- og metalarbejderne i København, specielt værfterne, hvor produktivitetstigningen og intensiveringen af arbejdet specielt var mærkbart.¹

Under krigen oplevede vi en kunstig højkonjunktur herhjemme. Neutralitetspolitikken gav mulighed for, at vi kunne levere varer til de krigsførende lande. Socialdemokratiet gik ved krigsudbruddet med til en borgfredspolitik med det nationale borgerskab og blev dermed integreret i den kapitalistiske statsmagt, hvilket kom meget kontant til udtryk, da Stauning i 1916 gik med i regeringen. SD, der på trods af FS's dannelse var arbejderklassens absolut dominerende organisatoriske udtryk, blev dermed gjort medansvarlig for den borgerlige stats magtudøvelse.

Under krigen steg priserne uden kompensation, og dette kombineret med den kapitalistiske højkonjunktur gjorde SD-klassesamarbejdet mere og mere uforeneligt med arbejderklassens materielle interesser, og i forlængelse heraf oplevede man også flere arbejdskampe. Da så råstoftilførslen mod slutningen af krigen begyndte at svigte og arbejdsløsheden steg, skete der et endnu voldsommere opsving i kampen.

Dette var den hjemlige baggrund for, at der skete en fraspaltning fra SD først og fremmest blandt arbejderne i den mest koncentrerede del af industrien, transport, byggeri og skibsværfter, d. v. s. det var i høj grad fra den arbejderelite, som var SDs egentlige kerne i arbejderklassen.

Desforuden var situationen udenlands nok også med til at sætte skub i tingene, med revolutionen i Rusland og uroen i Tyskland og andre steder.

DKPs dannelse

Disse fraspaltninger fra SD resulterede i første omgang i dannelsen af Danmarks socialistiske Arbejderparti (DsA) og Det uafhængige Socialdemokrati (DuS) i 1918. I forvejen eksisterede Socialistisk Ungdomsforbund (SUF), der egentlig var en ungdomsorganisation tilknyttet SD. SUF havde i flere år haft en meget selvstændig linie i forhold til SD.

1919 dannedes 3. Internationale (Kommunistisk Internationale, KI) på initiativ af SUKP, og dermed kom der på internationalt plan et alternativ til den reformistiske strategi. Dermed blev de nye venstrefløjsorganisationer presset til at tage valget mellem KI-linien og den reformistiske SD-linie. November 1919 dannedes så, på initiativ af SUF og med deltagelse af størstedelen af DsA og DuS, Danmarks venstresocialistiske Parti, (DVP), tilsluttet KI.²

- 1918–20 skærpedes klassekampen herhjemme yderligere på krav om 8 timers arbejdsdag og bedre lønninger samt krav om indflydelse i bedriftsledelserne. Det var absolut FS, der var ledende i oppositionsarbejdet og det i denne omgang med udmærket held. Det lykkedes at true SDs magtpositioner så meget, at partiet blev presset med på kravene, hvilket så til gengæld også var med til at tage brodden ud af venstreoppositionen. Dette var specielt tilfældet i 1920 under Påskekrisen^a, da SD truede med at anvende venstrefløjens våben: generalstrejke. Hermed overhales FS egentlig venstreom. Syndikalisterne havde egentlig ikke til hensigt at opfordre til generalstrejke på det af SD fremlagte grundlag om genindsættelse af regeringen Zahle, folketingets indkaldelse og vedtagelse af en mere retfærdig valglov. Tværtimod mente de, at »det ville være sindssvagt at gå ud i generalstrejke for at genindsætte en Stauning, der under hele sin regeringsvirksomhed ikke har foretaget sig andet end at gå arbejdskøbernes ærinde mod arbejdernes dyreste interesser.«³ Men p.g.a. stemningen på arbejdspladserne skiftede syndikalisterne dog hurtigt taktik og gik ind for generalstrejke, vel at mærke hvis Septemberforliget annulleredes og arbejdskøbernes lockoutvarsel blev trukket tilbage. Situationen endte alligevel med forlig med kongen, og det af ham indsatte »kupministerium« blev igen afsat og generalstrejketruslen blev trukket tilbage. Næste dag kom det til forlig mellem DSF og DA, så at den sprængfarlige situation dermed var overstået. Mange steder strejkedes der ganske vist mod forligene, men alligevel var det SD og DSF der fremstod som de sejrende. Her fik den syndikalistiske opposition et afgørende knæk, og oppositionsarbejdet blev slået tilbage på fabriksplan.

Det nye parti, DVP, støttede i denne periode FS' forsøg på at revolutionere fagbevægelsen ud fra en nyorganisering i industriforbund og bedriftsråd, d. v. s. FS' decentralistiske organisationsprincipper.

Partiets væsentligste faglige arbejde skete i DsF og i FS. Kernen i partiet var den militante arbejderelite blandt de faglærte arbejdere. Der var

a. Kongen afsatte i forbindelse med overenskomstsituationen 1920 det radikale ministerium, hvori også Stauning deltog. Carl H. Petersen, p. 77ff.

relativt mange fagforeningsspidser med i partiet fra disse lag. Uden indflydelse blandt de ufaglærte var partiet dog ikke. Denne gruppe (i hvert fald i København) havde jo i forvejen en ret radikal kampradition. C. H. Petersen anslår, at partiet har 1500–2000 mdl. i denne periode.⁴

Selvstændig fagorganisering i DVP (i 1920 fik partiet navneforandring til DKP) gik det sløjt med. Først i 1924 kom der gang i dannelsen af faglige klubber. Det meste faglige arbejde foregik derfor i fagbevægelsen, hvor partiet stod relativt stærkt og bestod mest i at erobre tillidsmands- og bestyrelsesposter.

Radikaliteten op gennem 20'erne

1920 vendte konjunkturerne. Højkonjunktoren afløstes af en nedgang og resulterede i krise specielt for den danske industri, idet en stor del af industrieksporten stoppede. Resultatet heraf var stor arbejdsløshed, 1920 6%, 1922 o. 20%, et gennemsnit som den holdt sig på det meste af 20'erne, hvilket naturligvis også var med til at svække arbejderklassens kampkraft.

Denne krise udgjorde en glimrende baggrund for en offensiv fra kapitalens side. De sejre, arbejderklassen havde opnået 1918–20 skulle nu undergraves. Det resulterede da også i lønreduktioner. 1923–25 skete der så igen et kort opsving, og arbejdsløsheden kom helt ned på omkring 10% i 1924. I perioden 1926–27 skete der så igen et tilbagesving, der i 1928 afløstes af en periode, hvor der kom mere gang i industrialiseringen og rationaliseringerne.

Den brede opposition

I denne periode er det helt klart, at der var en opposition til SDs samarbejdslinje. Dels kom den til udtryk gennem DKP og gennem de nye Venstreklubber, og dels kom den simpelthen til udtryk ved de kampe, der var i perioden. F. eks. i Randers var der i 1922 en bred arbejderopposition, og det var ikke noget særegent for dette år. Også i 1920 under »Påskekrisen« markerede Randersarbejderne sig stærkt. Da der i marts 1922 blev indsat skruibrækkere på havnen i byen, søgte en del arbejdere at stoppe dem. Men politiet og militæret greb ind for at sikre skruibrækkerne. Arbejderne krævede politiet og militæret fjernet, og da det ikke skete, men der tværtimod blev trukket forstærkninger til byen, proklamerede Fællesorganisationen i byen, på baggrund af en enstemmig vedtagelse på et arbejdermøde, generalstrejke. Ingen politiske organisationer stod bag dette.⁵

Det samme så man i 1925 ved storkonflikten. Fagbevægelsen havde været meget moderat i overenskomstkravene, og mæglingforslaget lød på en stigning på 3%, hvilket blot ville være lig med pristalsstigningen. SD sad på dette tidspunkt i regering (1924–26), men sad som mindretalsregering meget løst i sadlen. Arbejdsmændene, der var og er under normallønssystemet^a), var ikke tilfredse. De forkastede mæglingforslaget og det uda. D. v. s. at de skal opnå alle lønstigninger ved de centrale overenskomstforhandlinger, idet de ikke som de minimallønnede er omfattede af løfteparagraffen om lønglidning.

viklede sig til en storkonflikt. Arbejdsmændene var som så ofte tidligere ret militante helt op i toppen af forbundet. Selv forbundsformanden, Lyngsie, der var socialdemokrat, gik ind for at der skulle kæmpes. DKP indrømmer selv, at de ikke formåede at gøre sig gældende i konflikten.⁶

Disse 2 eksempler blot for at vise, at der var en venstreopposition uden for venstreorganisationerne også, en faglig militans der blot ikke var organiseret og derfor ikke blev så fremtrædende.

DKP

M. h. t. fremstillingen af DKPs udvikling bliver man nødt til også at se på udviklingen internationalt. For DKP ligesom for de fleste andre KP-partier var de internationale relationer vigtige. Man etablerede hurtigt en varm kontakt til de revolutionære partier i Norge og Sverige og til KPD i Tyskland, der hurtigt blev et »moderparti« for DKP. Men vigtigst var kontakten til KIs eksekutivkomité (EKKI) i Moskva.

På KIs 2. kongres sommeren 1920 kom der krav fra SUKP og fra EKKI om en styrkelse af de besluttende myndigheder i de nationale partiledelser, det vil i sin konsekvens sige krav om indførelse af demokratisk centralisme. b) Desuden krævedes det, at partierne gjorde op med de afvigende højre- og venstretendenser, der praktiseredes. Og kongressen manede til forsigtighed. Nok talte man stadig om den revolutionære situation, men revolutionen måtte ikke forceres frem. Det reelle var, at de revolutionære bevægelser var ebbet ud rundt omkring, vigtigst i Tyskland, hvorfor en konsolidering af partierne nu ansås for mere relevant at sætte på dagsordenen. Desuden skulle man nu søge ind i fagbevægelsen og søge at erobre denne indefra. D. v. s. den politik, KI lagde op til, gik på, at man egentlig blot skulle gå i SDernes fodspor i fagbevægelsen og parlamenterne og udmanøvrere dem begge steder. Men det var egentlig også den vej, DKP var slået ind på, og det var en meget »naturlig« arbejdsprioritering for partiledelsen, der for de flestes vedkommende selv var gamle fagforeningsledere og partiledere fra SD.

Her i slutningen af 1920 kom som nævnt konjunkturedgangen og derefter kapitalens offensiv, og SD kørte en ret lav profil under denne offensiv. Skulle bastionerne holdes i denne situation var det ensbetydende med, at der skulle kæmpes hårdt, og det var klassen nok for svækket til p. g. a. arbejdsløsheden, og det var heller ikke i overensstemmelse med SD's reformistiske strategi at gøre det. Desforuden var FS blevet udmanøvreret under »Påskekrisen«. Alt dette var grundlaget for, at DKP voksede her i begyndelsen af 20'erne.

a. DC er et organisationsprincip, der går på at forsøge at »forene demokrati og centralisme, frihed og disciplin«. Alle organer vælges af medlemmerne. minoriteten er underlagt majoriteten. alle partiorganer er ansvarlige over for medlemmerne og højere partiorganer. Centralkomiteen er det højeste partiorgan og alle andre organer og partimedlemmer er ansvarlige over for CK, samtidig med at CK i princippet er ansvarlig over for alle medlemmer. (Marxistisk uppslagsbok p. 41). Det er dette sidste, der historisk set har været vanskeligt at gennemføre, hvorfor der gives mange eksempler på, at DC er endt som centralisme uden demokrati.

Partiet var temmelig bundet til strukturerne i fagbevægelsen, en struktur, der var skabt af og for en højtorganiseret arbejderelite. Denne arbejderelite, fra hvilken både DKP og SD hentede sin vigtigste klassebasis, var meget vigtig, idet den i høj grad var bestemmende for fagbevægelsens politik. Derfor blev kampen mellem SD og DKP om at vinde denne gruppe vigtig. D. v. s. at DKP i sin politik også henvendte sig til den bedst organiserede og bedst betalte del af arbejderklassen.

Partiets faglige politik gik da primært på at vinde bestyrelsesposter. Desuden arbejdede man på at få alle faglige organisationer ind under DsF, hvilket var helt i overensstemmelse med KIs centralistiske taktik og organisationsfetichisme. Kunne man nemlig erobre centrale stillinger i fagbevægelsen og dermed kontrollen med denne, ville det være en stor hjælp i erobringen af samfundsmagten.

Foruden dette fagforeningsarbejde lavede kommunisterne også arbejds-løshedsarbejde i DAO. Det var et forsøg fra DKPs side på at få en basis udenom og på tværs af de bestående organisationer, og et forsøg på at kombinere bedriftsrådstanken, i hvert fald teoretisk var det et vigtigt led i DKPs politik hele dette tiår (selv om KI egentlig havde nedprioriteret det) med arbejdsløsheden og krisen. De materielle levevilkårskrav for arbejdsløse kombineredes med kravet om arbejderkontrol for at hindre lukninger af virksomheder samt endelig arbejderens overtagelse af produktionsmidlerne.

DAO gik dog ret hurtigt over til FS' kontrol og senere, i forbindelse med splittelsen i partiet, til »Enhedspartiet«. Senere fusede denne arbejdsløshedsbevægelse ud dels p. g. a. politiske stridigheder i Enhedspartiet og dels fordi politiet gik meget hårdhændet til værks i bekæmpelsen af dem.

Krisen havde som nævnt svækket FS. 1921 var der forhandlinger mellem DKP og FS om et nærmere samarbejde og senere sammenslutning. Det resulterede i første omgang i dannelsen af »Kommunistisk Føderation«. Men nogen sammenslutning blev det aldrig til. Det strandede på, at tidligere SUF-folk (venstresocialdemokrater) ikke kunne komme overens med FS-folkene (syndikalister). Den materielle baggrund var interesse-modsætningen mellem de faglærte militante reformister og de rabiater ufaglærte tilsluttet FS.

Januar 1922 brød FS og DKP oppositionen i København med Thøgersen i spidsen med partiet og dannede »Enhedspartiet«. Fra KIs side udfoldedes ihærdige anstrengelser for at mægle. EKKI støttede egentlig Enhedspartiet. Sammenlægningen lykkedes først, da dette parti p. g. a. en indre strid var ved at gå op i sømmene. Det afstedkom en eksklusion af de mest rabiater, hvilket gav bedre muligheder for enhedsforhandlinger. 1923 samledes fløjene igen i ét parti og den gamle ledelse med Hellberg og Ernst Christiansen (formand) i spidsen fortsatte. D. v. s. at oppositionen egentlig, trods EKKIs støtte, tabte sagen. Dette blev FS' endelig opløsning, idet organisationen blev nedlagt slutningen af 1922.

I 1924 skete der et brud i KIs linie. Den 5. kongres krævede organisationerne omlagt efter bedrifterne. Der skulle nu brydes med den socialdemokratiske organisationsform og startes en organisering af arbejderne ud

fra bedrifterne og ikke ud fra fag. Dette er måske en fornuftig organisationsform at slå ind på i storindustri, men i Danmark, hvor den industrielle småstruktur var dominerende, var den ikke særlig anvendelig. Desuden var mange af de danske partispidser jo fagforeningsspidsere og var derfor bundet til de enkelte fags interesser. Reelt skete der da heller ikke de store ændringer i DKPs linie.

Derimod kom der lidt gang i klubarbejdet. I 1929 skrev Marie Nielsen i et brev til KI, at DKP har rene kommunistiske klubber i nogle fagforeninger: sømænd, skibsværftarbejdere, tjenere, jernbane- og postarbejdere. Derfor arbejdede kommunisterne også med i de faglige »Venstreklubber«, som jeg senere vil vende tilbage til. Fra 1926 kom der nogle bedriftceller, men det lader til at disse fik nogenlunde samme funktion som klubberne, d. v. s. at de ikke kom til at virke på tværs af faggrænserne.⁷

Men det vigtigste arbejde var stadigvæk fagforeningsarbejdet, hvor der da også var fremgang m. h. t. tillidsposter.

Kampen i fagbevægelsen var hård her midt i 20'erne. Der var ved at ske et skred i SDs klassebasis blandt de faglærte bort fra partiet. DKPs snak om en ren arbejderpolitik vandt nogen gehør. F. eks. i Smedeforbundet mønstrede oppositionen, der var overvejende kommunistisk domineret, i 1926 o. 1/3 af stemmerne og afdelingerne 12 og 17 havde kommunistiske formænd. Endvidere var der kommunistisk formand for metalindustriens kvindelige arbejdere, der var organiseret som afd. 5 under Kvindeligt Arbejderforbund, og denne afdeling mønstrede ca. 1/4 af de godt 12.000 medlemmer i forbundet. Hos guld, sølv og elektropletarbejderne i København stod DKP også stærkt. Blandt typograferne, bogbinderne, skrædderne, snedkerne^a og hos københavnske byggearbejdere var der mange kommunistiske fagforeningsledere. Også i en del andre fag var der kommunister med, men ovennævnte var nok de vigtigste.

Omlægningen efter bedrifterne gik sløjt. Dels fordi mange af de ledende som fagforeningstillidsfolk egentlig var imod den, og dels fordi virksomhedsstrukturen herhjemme ikke egnede sig dertil. Men dette skærpede modsætningerne mellem den ledende gruppe omkring formanden Ernst Christiansen og Københavneroppositionen omkring Thøgersen. KI beordrede godt nok striden bilagt. Men ledelsen begyndte at tale om at nedlægge partiet, hvis valget 1926 ikke gav fremgang. Valget gav tilbagegang. Ved dette valgnederlag havde den moderate fløj af tidligere SUFere udspillet deres rolle. Venstrefløjen blev ledende og Thøgersen blev formand.

Venstreklubberne

Men DKP var ikke det eneste organisatoriske udtryk for venstrefløjen. Også Venstreklubberne var en organisering af oppositionelle arbejdere. Venstreklubberne havde deres oprindelse allerede først i 20'erne og var

a. 1924 fik DKP 6.219 stemmer. 1926 5.678.

samlingssted for oppositionelle indenfor enkelte fag. Der deltog både kommunister, syndikalister, venstresocialdemokrater og partiløse. I 1925 blev de forskellige klubber samlet i Fagklubbernes Samvirke. Januar 1928 var følgende 14 klubber med i samvirket: Malernes fagklub, Murernes fagklub, Arbejderkvindernes oplysningsforbund, Snedkernes fagklub, Bygningssnedkernes fagklub, tjenernes klub »Falken«, Skræddernes venstreklub, Skotøjsarbejdernes fagklub, Tekstilarbejdernes fagklub, Guld-, sølv- og elektropletarbejdernes fagklub, Handels og kontormedhjælpernes fagklub, Søfyrbødernes fagklub. Senere kom også budenes faglige klub med. Klubberne udgav blade, der skulle tjene til aktivisering af medlemmerne. F. eks. skotøjsarbejdernes blad »Sko- og Læderarbejderen« taler om, at klubben skal tvinge forbundet til at føre en klassebevidst fagpolitik. Der var tale om en organisering, som i sin selvforståelse var revolutionær socialistisk og som søgte at formulere en strategi og nogle krav for de problemer, arbejderen på gulvet konfronteredes med.⁹

Samvirket opløstes 1928, men en del af klubberne bestod fortsat og kom i begyndelsen af 30'erne til at spille en rolle ved dannelsen af RFO.

Slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne

Fra 1927–28 skete der som nævnt igen et opsving i konjunkturerne. Nu kom der gang i rationaliseringerne med tilsvarende tempoopskrunding til følge. Arbejdsløsheden faldt og nåede fra 1927 til 1930 fra 22,5% ned til 13,7%.¹⁰ SD var i programmet fra 1927, »Danmarks Fremtid« inde på, at industrien måtte hjælpes gennem forskellige ordninger, der kunne fremme rationaliseringer, koncentrationer og centraliseringer. Det var en progressiv kapitalismestrategi. Stauning her lagde op til og et frieri til den egentlige industrikapital, hvorved SD viste sin klare vilje til classesamarbejde.

Men selv om SDs planer ikke blev realiseret, så skete der dog rationaliseringer, hvilket gjorde kapitalapparatet mere følsomt over for arbejdsstandsninger, hvorfor kapitalen var interesseret i en tættere forbindelse til SD og fagbevægelsen, for på den måde at opretholde roen på arbejdspladserne.

Verdenskrisen slog først i gennem i Danmark i 1931. Vi kunne indtil da nyde godt af, at råstofpriserne var faldet voldsomt, voldsommere end færdigvarepriserne. Men landbruget fik efterhånden afsætningsvanskeligheder over for sine 2 hovedmarkeder, England og Tyskland, og krisen nåede dermed også Danmark og bredte sig også til industrisektoren. 1932 nåede ledigheden således op på 31,7% og lå endnu i 1933 på 28,8%. Men kapitalen overvandt hurtigt krisen og allerede i 1934 var produktionen på niveau med produktionen før krisens gennemslag. Arbejdsløsheden, der var tidens største sociale og politiske problem, lagde sig resten af 30'erne på omkring 20% gennemsnitlig.

Og det var langt hen ad vejen også arbejdsløsheden, der blev hoved-

spørgsmålet for oppositionen i 30'erne, og som var fundamentet for at oppositionsarbejdet fik et opsving uden sidestykke siden 1918–20.

De arbejdsløses materielle stilling var meget dårlig. Understøttelsen lå 1931 på 18–21 kr. om ugen og for arbejdsmænd på 12–18 kr., og det var for organiserede. Denne støtte blev dog kun givet 70–100 dage om året. Til sammenligning: løngennemsnittet lå på 50 kr. om ugen. Når denne understøttelsesmulighed var opbrugt, var der de sociale hjælpe-kasser og endelig fattigvæsenet, hvorved man mistede sine borgerlige rettigheder. Mange måtte simpelthen gå fra hus og hjem og vagabondere (de hjemløse, hvoraf der var mindst 10.000, statistikken har ikke meget med om dem). Desuden var man kun understøttelsesberettiget, hvis man havde haft arbejde 10 måneder i løbet af de sidste 2 år, i de rigere fagforeninger skulle man dog kun have haft arbejde i 26 uger. Men mange nåede aldrig at blive medlem af en arbejdsløshedskasse, idet de kom direkte fra skolen ud i arbejdsløsheden, og andre måtte simpelthen melde sig ud, fordi de ikke havde råd til at betale kontingentet.

DAO

Der blev nu igen startet en arbejdsløshedsorganisation op. Det var gamle syndikalister, der igen startede De Arbejdsløses Organisation i 1929. Ganske vist var arbejdsløsheden det år ikke så stor, men mange havde været ledige i årevis og blandt disse langtidsarbejdsløse var nøden stor.

DAO formulerede krav om forbedring af de hjemløses og de unge arbejdsløses kår. Parolen var: Retten til at arbejde er arbejderens grundlov, og når denne grundlov bliver brudt, og arbejdet bliver taget fra dem, så skal samfundet ikke regne med, at de arbejdsløse vil overholde samfundets love. Hovedkravet: nedsættelse af arbejdstiden og de arbejdsløse ind i produktionen uden at levedoden skulle sænkes. Da det ikke var muligt at få folk i arbejde, og understøttelserne var dårlige, lød parolen: »Vi tager pengene, vi tager magten«. Der var altså klare antikapitalistiske elementer i organisationen.

Aktionsformerne var ret usædvanlige. Man gik ind for direkte aktion for at få kravene igennem. De truede med at indtage hjælpe-kasserne og så selv fordele pengene, ud fra den betragtning at det var rimeligt, at de arbejdsløse selv kontrollerede de offentlige hjælpe-kasser. De brød ind i de radio-transmitterede gudstjenester og begyndte at fortælle om de arbejdsløses kår. De drog på rudeknusningsture gennem forretningsgader. Det var også DAO-afdelingen i Nakskov, der oprindeligt stod bag de voldsomme begivenheder i byen februar og maj 1931.^a Her fik DKP dog ret hurtigt stor

a. Nakskov begivenhederne

December 1930 var der blevet oprettet en DAO-afdeling i Nakskov. Der gik specielt mange skibsværftarbejdere ledige i byen, og det var begyndt at tære på den kommunale hjælpe-kasse. Den 2/2 1931 arrangerede DAO en demonstration til byråds-salen, hvor det så var meningen, at en delegation skulle sendes op til byråds-mødet og aflevere en resolution med nogle beskeden krav om kommunal hjælp til de arbejdsløse. Demonstrationen svulmede på vin vej gennem byen op fra 200 til omkring 1.000, og mange løb i forvejen for at sikre sig en plads i

indflydelse, idet DAO inviterede nogle DKPere fra København derned, og der oprettedes hurtigt en partiafdeling. Det viser forøvrigt også, at det ikke var en politisk homogen gruppe. I København lå DKP og DAO nemlig hele tiden i krig med hinanden.

Organisationen var ret løs og havde på sit højeste kun 300–400 medlemmer, der var en samling af syndikalister, kristne, kommunister og enkelte fascister og politistikkere.¹¹ De fleste var dog bare partiløse unge arbejdsløse og hjemløse, som protesterede mod nøden, som de mærkede på deres egen krop.

Svagheden ved organisationen var, at denne militans aldrig blev kørt ind i særlig faglige/politiske baner i en fællesfront med de beskæftigede. Der blev overhovedet ikke gjort forsøg på at forene de arbejdendes og de arbejdsløses kamp. I stedet blev mange skræmt væk af den brogede sammensætning, organisationen havde, og af de nærmest anarkistiske aktioner den iværksatte.

byrådsalen. D. v. s. at da deputationen kom op i salen, var denne allerede fyldt med ca. 150 arbejdsløse.

På forespørgslen om flere penge til de arbejdsløse sagde det samlede byråd, hvori Socialdemokratiet havde 14 af de 21 pladser, nej. Socialdemokraterne tilbød at tage spørgsmålet op på et partimøde, men det tilfredsstillede ikke de arbejdsløse. De ville have svar samme aften. Situationen udviklede sig ret truende mod byrådet, og til sidst gik det da også med til at bevilge 20.000 kr., »så man kan få ryddet den værste sult fra døren«. Derefter opløstes demonstrationen.

Ganske vist trak byrådet på sit næste møde bevillingen tilbage, men alligevel blev Nakskov for fremtiden én af de byer, der ofrede mest på beskæftigelsesarbejder, ekstra understøttelser m. v. (C. H. Petersen, *Fra klassekampens slagmark* . . . , p. 254).

Under indtryk af sin svækkede stilling i byen havde SD opgivet at holde 1. maj-demonstration her i 1931. DKP, der efter begivenhederne i februar havde fået stor opbakning i byen og havde en medlemsskare på o. 200, havde derimod planlagt en demonstration. Den 30. april om aftenen kom en betjent så ud til partisekretæren og erklærede, at demonstrationen var blevet forbudt. Men på dette tidspunkt hverken kunne eller ville arrangørerne aflyse den.

D. 1. maj var demonstrationen på 5–600 mennesker ved at sætte sig i bevægelse, da politiet (10 mand) simpelthen stoppede den ved at trække stavene og hugge løs på menneskemasserne. Både demonstrationsdeltagerne og tilfældigt forbigående blev ofre.

Denne brutale optræden d. 1.5. udløste megen harme i arbejderkredse, og der indkaldtes til et møde i byens kommunale anlæg. Der deltog 2–3.000 mennesker i mødet. Arrangørerne havde lovet, at der ikke bagefter ville blive demonstration. Alligevel gik 250–300 vrede arbejdere afsted på trods af arrangørernes protester. Da den lille demonstration nærmede sig politistationen, huggede politiet igen løs og splittede demonstranterne. Disse samlede imidlertid igen og denne gang bevæbnet med trækniver og sten, og nu blev betjentene drevet ind på politistationen, hvor de blev holdt belejret. Den hysteriske politimester gav ordre til at skyde på enhver, der søgte at trænge ind og han bad om assistance fra politiet i Nykøbing og militæret i Vordingborg. Betjentene fra Nykøbing nåede først frem, men kunne intet udrette, og endte også inde på politistationen. Da militæret hen på natten nåede frem, var der imidlertid ingen problemer med at rydde gaderne, da langt de fleste af demonstranterne var gået hjem.

Efterspillet blev, at 9 såkaldte hovedmænd fik fra 4 mdr.s til 2 års fængsel og 16 »urostiftere« fik bøder på fra 40 til 100 kr. Nærmere om begivenhederne i Nakskov se C. H. Petersen: *Fra klassekampens slagmark* , p. 246ff.

DKP

M. h. t. DKPs aktiviteter i denne periode er det nødvendigt først lige at se på udviklingen i den internationale kommunistbevægelse.

1928 slog den såkaldte ultravenstrelinie igennem i KI. Man så at den fremgang, der havde hersket siden midten af 20'erne, var begyndt at vende. Efter KIs opfattelse ville det få til følge, at kapitalen ville gå i offensiven mod arbejderklassen med rationaliseringer og sænkning af levestandarden. Overfor dette måtte arbejderklassen gå i modoffensiv ikke kun mod kapitalen, men også mod kapitalens værktøj, dens forlængede arm: SDerne og de reformistiske fagbevægelser. Det er den officielle forklaring på ultravenstrelinjens gennemslag. En anden forklaring er, at linjen skulle støtte det indenrigspolitiske opsving, SUKP under Stalin gennemførte her 1927–29 (opgøret med venstrefløjen i partiet, tvangskollektiviseringen, stramningerne i industrien). Stalin skulle bruge dette venstresving til at konsolidere sin stilling i partiet.¹²

Forsøget på at konkretisere strategien resulterede i 1929 i Strassbourgeterne, der er konkrete kampanvisninger byggende mest på erfaringer fra storindustrien i Polen, Frankrig og Tyskland. Kritikken af de reformistiske ledere gennemsyrrer hele dette skrift. »Vent jer ingenting af de reformistiske ledere, de vil kun forråde jer«. ¹³ Socialdemokraterne udråbtes til socialfascister, de var kun interesseret i at indordne fagforeningerne under det kapitalistiske statsapparat. Overfor dette måtte revolutionære tilrive sig ledelsen af strejkerne og give dem en politisk karakter og herigennem styrke den revolutionære bevægelse, d. v. s. KP-partierne. Men dette skulle ikke ske gennem fagforeningsarbejdet, men gennem dannelsen af selvstændige KP-organisationer, der kunne overtage ledelsen af arbejderklassen og splitte SD-klassesamarbejdet.

I forbindelse med denne venstrelinje skulle der renses ud for højreafvigelser i partierne. I Danmark ville det i realiteten sige, at en del af partiets bærende lag, nemlig den velorganiserede faglærte arbejdermilitans, og ikke mindst den del, der bestred ledende fagforeningsposter, måtte skippes. Det var nok derfor den nye strategi slog langsomt igennem herhjemme. Mange af de folk, der skulle føre den ud i livet var simpelthen imod den. Før havde de faglige klubber været redskaber til at erobre fagbevægelsen, nu skulle de være fraktioner, der skulle tjene til bekæmpelse af det faglige bureaukrati. At linien egentlig slog meget dårligt igennem kan ses af, at DKP endnu i 1929 arbejdede hårdt for at få DAF ind under DsF igen, hvilket ikke var i overensstemmelse med ultravenstrelinien.

Fraktionskampene i partiet mellem gruppen omkring den tidligere ledelse og gruppen omkring den nye ledelse under Thøgersen fortsatte. Ved valget i 1929 nægtede »de gamle« at køre valgkampen på en SD-kritik. I stedet opfordrede de til at stemme på SD. Men bortset fra denne højrefløj var der nogenlunde politisk enighed i partiet. Det »åbne brev« fra Moskva ændrede dette totalt.

Det »åbne brev« fra EKKI blev offentliggjort i Arbejderbladet d. 3/1 1930. Partiet og dér ledelsen beskyldtes for at være præget af »opportuni-

stisk passivitet« og højreopportunisme. Partiet havde derfor været for passivt i kampen mod reformismen og derfor ikke forstået dennes social-fascistiske udvikling. Brevet var meget kritisk over for Thøgersen-ledelsen, og der skrives direkte, at ledelsen bør styrkes gennem fornyelse. Thøgersen havde også gjort sig skyldig i ikke i sine skrifter i tilstrækkelig grad at have fremhævet Sovjet som lysende socialistisk alternativ, hvilket i KIs øjne var en grov forseelse. Men kritikken af at ultravenstrelinjen ikke var slået igennem herhjemme, var egentlig rigtig nok.

M. h. t. brevets fremkomst er der flere ting, der tyder på, at det var en ny opposition i partiet som stod bag det. Gennem 20'erne var der blevet sendt parti-studerende til Lenin-skolen i Moskva. Aksel Larsen havde bl. a. netop været derovre i 4 år. Martin Nielsen og Knud Schmidt var netop i Moskva på dette tidspunkt. DKP var ikke officielt repræsenteret i Moskva, hvorfor EKKI hentede oplysninger om danske forhold hos de danske partistuderende. Og brevet demonstrerede så stort kendskab til danske forhold, som EKKI kun kan have haft gennem de danske studenter.

Der dukkede altså her en 3. gruppe op i partiet. En gruppe af KI-tro folk, teoretisk velkolede professionelle revolutionære, men uden synderlig erfaring i den danske klassekamp. Modsætningen hertil, de daværende ledere, havde været med i den faglige kamp gennem mange år, og havde derved et tættere forhold til de danske arbejdere og til den danske klassekamp, mange af dem var jo ovenikøbet, som nævnt, faglige tillidsfolk. Dette er nok baggrunden for, at den kamp der i tiden herefter kørte i partiet, blev så personfikseret, som den gjorde.

Thøgersen accepterede kritikken, men Moskva-studerende blev i Arbejderbladet ved med at kræve industriarbejdere i ledelsen, og det resulterede da også i, at der kom en gruppe relativt uerfarne industriarbejdere med i CK. Men også inden for Thøgersen-fløjen skete der en sprængning, idet en gruppe omkring Moltke kom med skarpe angreb på den faglige politik. Som reaktion på disse ting trak Thøgersen sig tilbage fra formandsposten og redaktørposten. D. v. s. at der nu var 3 grupper i CK: gruppen omkring Moltke + de nye i CK, gruppen omkring Aksel Larsen og Martin Nielsen og endelig gruppen omkring Thøgersen og Richard Jensen. Desforuden var der i partiet en 4. gruppe nemlig de gamle SUFere omkring Ernst Christiansen. I denne sidste fraktion var der mange fagforeningsfolk, der bestemt var imod ultravenstrelinjen, og mange af disse meldte sig da også ud af DKP her i foråret 1930 og gik ind i SD, hvor nogle af dem senere førte an i SDs DKP-hetz.

Gruppen omkring Moltke var nu ledende i CK. Denne gruppe erklærede at ville arbejde for den nye venstrekurs. Ved kongressen juli 1930 kom der også *direktiv* fra Moskva, at den nye kurs skulle følges. Opposition betød eksklusion. Og Thøgersen-fløjen blev angrebet for passiv opposition og tillagdes årsagen til splittelsen i partiet.

Vinteren 1930/31 trådte Larsen ind i arbejdsløshedsarbejdet og blev hurtigt ledende i Fællesudvalget for de Arbejdsløse. Denne arbejdsløshedsbevægelse blev ret vigtig, men Larsen sørgede hele tiden for at holde den klart adskilt fra partiet. Dette faldt Moltke-gruppen for brystet, idet

Larsen derved også ville holde partiets faglige sekretariat ude fra enhver indflydelse i bevægelsen og deres eget resultatrige arbejde i denne. Da Fællesudvalget ved overenskomsten foråret 1931 overtog ledelsen i oppositionsarbejdet, gav det partiledelsen en formel grund til at kunne ekskludere Larsen og Martin Nielsen for brud på partidisciplinen. Det reelle var jo, at Larsen-fløjen var en trussel mod partiledelsen og stiledede mod via arbejdsløshedsbevægelsen at få magten i partiet. Eksklusionerne omstødtes af KI efter appel fra Larsen og Nielsen, og Moltke-gruppen kom til at stå i et dårligt lys, fordi de rent faktisk ikke havde overholdt formaliteterne ved eksklusionerne. Og det er ret tydeligt, at der nu skete et magtskifte i partiet. Arbejdsløshedsarbejdet, der ellers i de officielle CK-beretninger var blevet kritiseret meget, blev nu yderst positivt omtalt. Derimod blev ledelsen (Moltke-gruppen) angrebet for at have været alt for vag i kampen mod højrefløjen, Thøgersen-fløjen. Kampen mod højrefløjen skulle nu intensiveres. Det endte da også med, at Thøgersen blev ekskluderet august 1931 og med ham flere andre. Han appellerede sagen og rejste til Moskva for at forsvare sig. Eksklusionen blev da også trukket tilbage, men Thøgersen fik først i 1936 lov til at rejse tilbage til Danmark, idet Larsen ikke ønskede ham tilbage og KI fjøjede ham. Larsen-fløjen havde konsolideret sin magt i partiet, og som en naturlig konsekvens heraf blev Larsen ved kongressen 1932 formand, og herefter blev der mere ro internt i partiet.¹⁴

Under alt dette mistede DKP som nævnt en del af sin klassemæssige basis. For mange stod ultravenstrelinjen som en uformidlet taktisk kovenning, og det var da heller ikke kun blandt lederne der skete frafald, men også blandt menige medlemmer. Taktikken der lå i ultravenstrelinjen og i Strassbourgteserne blev i Danmark til RFO-linjen, som juni 1931 fik status af at være partiets hovedopgave.^{a)} Maj 1931 afholdtes en faglig konference med deltagelse af Venstreklubber, oppositionsgrupper fra bedrifterne, De Arbejdsløses Fællesudvalg og andre. Formålet var at lave en revolutionær fagopposition byggende på bedriftceller i opposition til de »reformistiske fagforeningslederes enhedsfront med statsmagten og arbejdskøberne«.

Som nævnt var der repræsentanter fra Venstreklubber med. Flere af klubberne gik da også med i RFO, men ikke alle medlemmer fulgte med. F. eks. Smedenes Fællesklub var ret stærk, men da denne klub tilsluttede sig RFO gik kun en del af medlemmerne med, hvorfor det reelt betød en splittelse af oppositionen inden for DSMF, en opposition der ellers var relativ stærk. Den havde gennem mange år været syndikalistisk domineret, hvilket 1919 havde ført til oprettelsen af »Metalarbejderforbundet af 1919« under Lauritz Hansens ledelse.

a. At RFO-linjen var et forsøg på at overføre ultravenstrelinjen ukritisk til Danmark, demonstreres også af, at den organisatoriske opbygning var en direkte overførsel fra RFI's tyske afdelings. RGOs, opbygning. Bedriftgrupper (fagspecifikke grupper) samledes på de enkelte arbejdspladser i fællesgrupper. Ligeledes samledes bedriftsgrupperne i hver by indenfor de enkelte fag i RFO-grupper og disse igen i industrigrupper på landsplan. Fællesgrupperne samledes også i distriktsgrupper, og derover hovedledelsen. Ovenover dette nationale hierarki svævede så RFI. KIs faglige organisation, og det var jo altså oppe på dette plan, politikken blev lagt.

Formanden for afd. 17, kommunisten Heinrich Wolf, var da også imod oprettelsen af en RFO-organisering inden for forbundet af frygt for splittelsen inden for oppositionen, men bøjede sig alligevel for partidisciplinen. Splittelsen kom klart til udtryk ved formandsvalget i afd. 17 i 1934 efter Heinrich Wolfs død. Lauritz Hansen var nu nok den mest markante skikkelse i afdelingen, men RFO/DKP ville ikke støtte op omkring ham. De opstillede selv en kandidat med det resultat, at oppositionens stemmer splittedes og en socialdemokrat fik flest stemmer ved formandsvalget. Dette er et klart eksempel på, at DKP kun forestillede sig én form for opposition, nemlig den de selv stod i spidsen for og derved kontrollerede.¹⁵

Med Smedenes Fællesklubs tilmelding til RFO i 1933 senere, i 1934, Arbejderkvindernes Oplysningsforbunds tilmelding var de sidste Venstreklubber væk.

Men hvad det politiske handlingsgrundlag for RFO skulle være, blev aldrig rigtig udviklet. Ultravenstrelinjen var jo baseret på en offensiv strategi på basis af en revolutionær situation, hvilket var skudt helt ved siden af. Og DKP/RFO formåede ikke at udvikle nye, mere realistiske perspektiver, de reelle politiske brudflader var man ikke i stand til at analysere. Kravene, der stilledes op, var 7 timers arbejdsdag, forbud mod overarbejde, lønforhøjelser i forhold til prisstigningerne, kamp mod septemberforliget og optagelse af uorganiserede i fagforeningerne med ret til understøttelse. (Opstillet på konference 29/30 maj 1932).

Da RFO-bedriftarbejdet rent faktisk gik skidt, gik man fra årsskiftet 1932/33 over til at prioritere fagforeningsarbejdet højest igen. Man holdt fast ved socialfascismeteorien og kunne stadig ikke drømme om at samarbejde med Socialdemokratiet, d. v. s. man gik ikke tilbage til den gamle enhedsfrontlinie.

Arbejdsløshedsarbejdet var der lidt større succes med. I efteråret 1930 begyndte man at danne aktionsudvalg på de enkelte kontrolsteder. I januar 1931 samledes 8 sådanne arbejdsløshedsudvalg fra København og valgte »Fællesudvalget for Arbejdsløse«. Herefter gik det ret stærkt med oprettelsen af nye udvalg. Kravene man stillede, var uafbrudt understøttelse til alle ledige gennem hele arbejdsløshedsperioden på mindst 18 kr. om ugen til ugifte og 25 kr. pr. uge til gifte samt 3 kr. mere for hvert hjemmeværende barn (egentlig ret beskedne krav i betragtning af at den gennemsnitlige ugeløn lå på omkring 50 kr.), krav om at det offentlige skulle betale husleje, gas, lys, forsikring o. l., eftergivelse af al fattighjælp til arbejdsløse og krav om, at alle uorganiserede skulle kunne gå direkte ind i fagforeningerne og arbejdsløsheds-kasserne og straks være understøttelsesberettigede,¹⁶ altså alle udprægede defensive eksistenskrav. Men for mange af bevægelsens aktive var den blotte overlevelse også et problem. Midlerne til gennemførelse af kravene blev pres på byråd og folketing. Det var mere en kamp mod arbejdsløshedens uheldige virkninger, end det var en kamp mod arbejdsløshedens årsager. Der var også nogle bestræbelser igang for at få de beskæftigede med i kampen. På en konference mellem arbejdsløse og beskæftigede 9/3 1931, arrangeret af Fællesudvalget kom der også krav

fra de arbejdende: 7 timers dag til 8 timers løn, sommerferie med fuld løn, overarbejdets afskaffelse, akkordarbejdets begrænsning og forhøjelse af lønningerne.¹⁷ Men denne konference var vist også det eneste forsøg, der blev gjort for at forene kampen og det fik ingen praktiske konsekvenser.

Det lader ganske vist til at arbejdsløshedsarbejdet gik ind i RFO, i hvert fald var Fællesudvalget som nævnt med ved dannelsen af RFO. Det besluttedes, at Fællesudvalgets blad »Solidaritet« skulle overtages af RFO og derved overgå til at være fællesorgan for RFO og Venstreklubberne, d. v. s. at det egentlig skulle bruges i bestræbelserne for at få Venstreklubberne tilsluttet RFO, idet arbejdsløshedsarbejdet blev nedprioriteret. Og det forblev blot en organisatorisk forbindelse mellem arbejdende og arbejdsløse, hvor hver gruppe forpligtede sig til at støtte hinandens særkrav, og det blev ikke en politisk forening af de to gruppers krav på grundlag af en analyse af det danske samfund.

RFO-arbejdet gik bedst i jernindustrien, søtransporten (hvor man ovenikøbet fik ledelsen i søfyrbøderforbundet^a), byggefagene, tekstil-, skotøjs- a. Både i Sømændenes Forbund og i Søfyrbøderforbundet var RFO/DKP stærke, men kun hos søfyrbøderne lykkedes det at erobre forbundet. Indenfor begge arbejdsområder var forholdene elendige. På skibene var ulykkesprocenten 6 gange så stor som i industrien (Knud Knudsen, p. 65) og arbejdsløshedsprocenten lå 1933 på o. 40% for sømændene og 45% for fyrbøderne. Arbejdstiden var for fyrbøderne på 63 timer om ugen til en timeløn på 67 øre (Thing & Poulsen, p. 88). Alt i alt var disse to arbejdsgrupper nok nogle af de dårligst stillede i Danmark. Dette havde den reformistiske ledelse i fyrbøderforbundet, der i 1933 havde siddet i 13 år, ikke formået at ændre på. Dette er den materielle årsag til, at RFO vandt så voldsomt frem. Desforuden spillede det også ind, at DKP havde én af sine dygtigste og mest markante skikkelser i forbundet, nemlig Richard Jensen, der nød stor tillid blandt medlemmerne.

Allerede ved søfyrbødernes kongres i 1931 var SD-ledelsen i knibe, så meget at den så sig nødsaget til at gribe til lovbrud for at blive siddende: man tildelte en kontingentopkræver, der ikke var medlem af forbundet, stemmeret, man fik den demokratisk valgte delegerede fra Odense smidt ud til fordel for en anden, der havde »fået« sit mandat af ledelsen og endelig blev kassereren og inkassatoren tildelt stemmeret, skønt de ifølge lovene kun havde taleret. RFO-oppositionen udvandrede og vendte senere tilbage til kongressen, denne gang i en demonstration med o. 500 københavnermedlemmer. De blev forment adgang til bygningen af politiet.

På trods af at SD i de følgende år forsøgte at slå kommunisterne ud, ikke ved at føre en fagpolitisk linie i overensstemmelse med medlemmernes, men ved at føre hetz mod kommunisterne, lykkedes dette ikke. Ved kongressen i 1933 vandt oppositionen en klar sejr. Og selv om der ikke, fordi RFO/DKP kom til, skete de store politiske eller organisatoriske ændringer, blev flere af medlemmerne dog aktiviseret.

Ved overenskomsten 1934 ville forbundet gøre noget ved søfyrbødernes elendige stilling. De opstillede nogle yderst rimelige krav, som arbejdsgiverne dog ikke gik med til, tværtimod gik de i offensiven og opsagde aftalen om, at forbundet havde arbejdsanvisningsretten. Et mæglingforslag udsendt af forligsmanden blev klart forkastet af arbejderne. Formelt betød forkastelsen intet, da de nye sammenkædningsregler blev brugt. Forligsmanden fandt det for godt at sammenkæde 19 forbunds urafstemninger. Men sømændene og søfyrbøderne accepterede ikke sammenkædningen og gik i strejke. De søgte at organisere sig lokalt i strejkeudvalg på skibene og centralt i en strejkeledelse på 14, 7 fra hvert forbund, hvoraf 11 var RFOere. Men under indtryk af statsmagtens og arbejdsgivernes fremturen med polititerror og konkursbegæring af forbundene faldt matroserne i sømændenes forbund til patten og indgik overenskomst og kom derved til at splitte strejken, hvorefter denne faldt sammen og endte med nederlag. Men selv om denne strejke i 1934 var et nederlag, må man se lidt anderledes på det over et åremål. Ved de følgende overenskomster fik søfolkene nemlig mange flere krav igennem end de andre forbund.

og beklædningsindustrien. Men det var absolut ved arbejdsløhedsarbejdet, at RFO og DKP fik flest medlemmer.¹⁸ Medlemstallet oplystes i juni 1932 at være 3-doblet på et år. $\frac{3}{4}$ af medlemmerne var trådt ind indenfor det sidste år. Da det hovedsagelig var i arbejdsløhedsarbejdet partiet havde succes (det siges i de samme artikler, at bedriftsarbejdet gik skidt), må man formode at det var arbejdsløse, der gik ind og blev den dominerende klassebasis i partiet. Dette understreges i januar 1933 på RFOs første egentlige landsmøde med 340 delegerede. Af disse var 197 DKPere, 33 socialdemokrater og 110 partiløse, 168 var beskæftigede og 172 arbejdsløse.¹⁹ Det siger lidt om, dels at det ikke kun var DKPere, der deltog i oppositionsarbejdet, selv om de nok dominerede det, dels at der også i RFO var overvægt af arbejdsløse. Ligeså ved det andet landsmøde 16/17 september 1934 var 107 af de 201 delegerede arbejdsløse.²⁰ Dette understøttedes også af C. H. Petersen, der i et interview med Ove Bangsmark siger, at over halvdelen af RFOs og specielt af DKPs medlemsskare var arbejdsløse.²¹ Det betød jo, at DKPs klassegrundlag ikke mere var den faglærte militans, men i højere grad de forarmede arbejdsløse. Det er klart, at en politik, der som ultravenstrelinjen gik på bedriftsarbejde, var meget svær at føre ud i livet, når hovedparten af medlemsskaren ikke befandt sig på virksomhederne.

Men i det hele taget var de forudsætninger ultravenstrelinjen byggede på overhovedet ikke til stede i Danmark. Bedriftstrukturen var industriel smådrift. Arbejderklassen var derfor også i høj grad småborgerlig og reformistisk præget. Reformismens »rodfæste i arbejderklassen var så dyb, at den kunne iværksætte modforholdsregler, som trængte oppositionen tilbage. Modforholdsregler, der vel at mærke ikke blot udsprang af organisatorisk hegemoni, men tillige af en politisk. Disse modforholdsregler kunne ikke begribes med den kommunistiske forræderitese.«²² Og SD i Danmark formåede rent faktisk at stable en krisepolitik på benene, hvilket var medvirkende til, at krisen ikke blev så dyb herhjemme som andre steder. Men det var dog ikke kun herhjemme, at kommunisterne fejlvurderede socialdemokraterne, det skete mange steder, og ultravenstrelinjen slog da heller ikke rigtig an nogen steder.

Ifølge DKP var perspektivet at smadre det kapitalistiske statsapparat, idet dette var en nødvendighed for, at arbejderklassen kunne opbygge sin egen magt over tilværelsen. D. v. s. at diskussionen aldrig kom længere end til smadringen af det kapitalistiske statsapparat, d. v. s. at partiet ikke over for arbejderklassen oprullede perspektiver angående, hvordan arbejderklassen sammen med landarbejdere og småbønder skulle opbygge sin egen magt og sin egen organisering, d. v. s. der egentlig manglede et konkret politisk alternativ.

Arbejderne mødte op til demonstrationer o.l., men desillusioneredes efterhånden, idet de som nævnt kun præsenteredes for defensive eksistenskrav og ikke for nogen socialistisk opbyggende politik, og de manglede en politik for, hvordan kravene skulle gennemføres. Og da der så oven i købet i hvert fald for de arbejdsløse kom visse forbedringer, blev tæppet langsomt trukket væk under DKP.²³

Og DKP/RFO var ved at sakke bagud i det oppositionelle arbejde her i 1934. Det skal nok understreges, at DKP var det dominerende organisatoriske udtryk for oppositionen. Men at der eksisterede en bredere faglig opposition kunne man se flere gange i 30'erne, f. eks. ved skotøjsarbejderens konflikt 1931. Skotøjsarbejderne havde 3 gange forkastet mæglingsforslaget og var derfor ramt af lockout. Det var her venstreklubben (skotøjsarbejdernes fagklub), der gik i spidsen og tog initiativ til dannelsen af kampudvalg på generalforsamlingerne, således at kampen kørte uden om den reaktionære forbundsledelse. Men på et tidspunkt blev oppositionen splittet, da DKP søgte at presse sin RFO-strategi ned over konflikten med kampkomiteer på alle arbejdspladser, hvoraf mange var små. Men her fik partiet fiasko. Fagklubberne holdt fast ved beslutningsstrukturen afdelinger-klubber. Derefter brød DKP med den faglige klub og røg helt ud i mørket. Men der er ingen tvivl om, at denne splittelse var med til at svække fronten.^{a)}

Heller ikke ved slagterikonflikten i 1932 var DKP overhovedet med til at præge billedet. I 1934 da vi også havde en landsomfattende slagterikonflikt, havde partiet mere indflydelse. Mange slagteriarbejdere var nemlig blevet utilfredse med den socialdemokratiske klassesamarbejdslinie efter overenskomstindgrebet i 1933.

Men det var ikke kun blandt slagteriarbejdere, der herskede utilfredshed. Hidtil havde reformismen tilsyneladende vist sin duellighed. Der var sket en bedring af arbejderklassens kår i høj grad p. g. a. SD, og i krisen var dette parti da også at foretrække frem for de borgerlige.

Ang. fagforeningerne var arbejderens forhold dertil mere aktivt og tæt end idag. Fagforeningerne ansås for at være det bedste våben, arbejderne havde for at skaffe sig tålelige løn- og arbejdsvilkår og klassens bedste våben mod angreb fra kapital og stat. Derfor ville ethvert forsøg på at antaste fagbevægelsens frihed normalt blive besvaret prompte. Problemet for arbejderklassen var, at det denne gang var SD, der foretog overgrebene (overenskomstindgrebet 1933, forligsmandsloven 1934, nye afstemningsregler). Men disse indgreb viste, at SD var parat til at beskære fagforeningernes frihed om nødvendigt mod medlemmernes ønske. Det var svært for mange at sluge.

Men samtidig med at partiet foretog disse indgreb, formåede det ikke via sin position som regeringsparti at forbedre levevilkårene. De beskæftigedes kår var faktisk blevet ringere siden 1931. De arbejdsløse havde vel fået bedre forhold, men ikke så meget som SD udskreg.

Disse to forhold (SDs angreb på fagbevægelsens frihed og de fortsat ringe levevilkår) gav muligheder for oppositionsarbejde i og med at mange socialdemokrater nu også var ved at blive utilfredse.

a. I »Sko- og Læderarbejderen« nr. 2, maj 1931 gøres der rede for, hvorledes kampen måtte organiseres udenom fagbureaukratiet under førerskab af de kæmpende selv. Kampledelsen måtte vælges på fagets fællesforum for beskæftigede og arbejdsløse, nemlig generalforsamlingen (Knud Knudsen. p. 32).

Oktober bevægelsen

Det blev netop i protest mod de arbejdsløses dårlige forhold, at en bredere opposition første gang fandt sammen, nemlig på Fredericiakonferencen juli 1934. Indkaldelsen til konferencen skete på initiativ fra Esbjerg, Vordingborg og Nakskov DAF-afdelinger. DAF-afdelinger deltog, alle fra provinsen. Formålet var at drøfte de arbejdsløses forhold. Det mandede ud i en række krav: Igangsættelse af offentlige arbejder til tariffmæssig betaling, arbejdstidsforkortelse til 40 timer ugentligt med fuld lønudligning, ophævelse af 10 mdrs. og 26 ugers bestemmelserne på statens bekostning, forhøjelse af socialkontorernes understøttelser, udbetaling af sommerhjælp på 100 kr. for forsørgere og 75 kr. for ikke-forsørgere, en understøttelse på hhv. 28 kr. og 21 kr. pr. uge for gifte og ugifte samt børnetillæg og huslejhjælp.

Men foruden dette formuleredes det, at arbejderklassens ledere både i fagbevægelsen og i regeringen var ved at »likvidere vore faglige organisationer som kamporganisationer for at gøre dem til en del af det samfundssystem, vi bekæmper.«²⁴

Kravene fra de arbejdsløse kunne kun gennemtrumfes, hvis en stærk fagbevægelse pressede på. Det nye var her, at man knyttede de arbejdsløses kamp til fagforeningerne, d. v. s. forsøgte at skabe en samlet stærk opposition i fagbevægelsen.

Kravene afvist skarpt af regeringen, skønt det ikke var særlig rabiate krav, men almindelige levevilkårskrav.

Om det var DKP, der i afdelingerne stod bag mødeindkaldelsen, ved vi ikke. Men efter Fredericiakonferencen støttede DKP bevægelsen kraftigt. Det passede netop med, at man i partiet her i efteråret 1934 var begyndt at gøre op med ultravenstrelinjen. Alligevel mener jeg, det er tvivlsomt om DKP stod bag. For det første stod DKP svagt i Esbjerg DAF-afd.,²⁵ for det andet skrev DAF-arbejdsløshedsudvalget i Esbjerg som korrektion til en artikel i Arbejderbladet gående på, at det var oppositionen som stod bag indkaldelsen, at det var arbejdsløshedsudvalget og hele fagforeningsbestyrelsen som stod bag.²⁶ Endelig ville der vel også have været københavnere med om DKP/RFO stod bag, da DKP/RFO jo stod stærkest i København. Det kan se ud som om oppositionen dukkede op ret overraskende, men meget belejligt for DKP.

Det vedtoges på Fredericiakonferencen at afholde en ny konference. Denne blev afholdt i oktober 1934 i København. Flertallet af deltagerne var socialdemokrater og partiløse. Alligevel var det ret let for DKP som den eneste organiserede gruppe at sætte sig på indlederjobbet, mandatudvalg, sekretær- og dirigentposten. Det permanente landsudvalg, der ned-sattes, konstituerede sig med et sekretariat med 3 medlemmer, alle DKP-spidsere.

Fagbevægelsens frihed og arbejdsløsheden var igen hovedemnerne. Kravene, der stilledes op var nogenlunde de samme som i Fredericia, blot krævede man nu også uorganiserede optaget i fagforeningerne.

At bevægelsen var bred ses af det ret store fremmøde, der var repræsen-

tanter for 55.000 arbejdere, samt af at mange afdelinger bagefter sendte støtteerklæringer. Men det blev aldrig nogen fasttømret organisation, hvilket DKP vel heller ikke ønskede. De forestillede sig, at sekretariatet, de 3 DKPere, kunne blive en slags uofficiel ledelse af den samlede opposition.

Oktoberbevægelsens videre forløb:

D. 29/11 arrangeredes arbejdsløshedsdemonstrationer i i hvert fald 9 byer. 13/1 1935 kom der en udtalelse omkring overenskomstforhandlingerne, hvor et landsledelsesmøde opfordrede arbejdspladserne til at diskutere kravene. I samme udtalelse opfordredes også til på fagforeningernes generalforsamlinger at vælge udvalg til varetagelse af de arbejdsløses specielle interesser og forbinde dem med de arbejdende medlemmers interesser.

Efter overenskomstafslutningen i 1935, hvor overenskomsten var ret dårlig for arbejderne, opfordrede oktoberbevægelsen i maj til at lave protestaktioner og der organiseredes underskriftindsamlinger. Men det hele løb ud i sandet. Derefter hørte man ikke mere til bevægelsen.

Det begyndte ellers så godt med at DKP faktisk lagde det faglige arbejde over i Oktoberbevægelsen frem for i RFO og derved støttede en bred opposition frem for sine egne snævre partiinteresser. Men kommunisterne omklamrede hurtigt bevægelsen. Og i foråret 1935 skete der så igen et skift i DKPs politik. Partiet gik tilbage til den gamle sekteriske snak imod de oppositionelle socialdemokrater og den øvrige ikke-kommunistiske opposition, d. v. s. den største gruppe i bevægelsen. De blev betegnet som klassefjender, objektivt kontrarevolutionære, som måtte bekæmpes af RFO. Det er klart, at da DKP ledede bevægelsen, var dette udspil, der rettede sig mod den største del af bevægelsens basis, med til at skabe forvirring og splittelse.²⁷ Når man samtidig ved, at partiet kort tid efter nedlagde RFO, forekommer dette skridt ret uforståeligt.

DKP op til verdenskrigen

Det næste skift i KIs linie kom her i 1935. Baggrunden var naturligvis at udviklingen alle steder, men specielt i Tyskland, havde vist at ultravenstrelinjen var håbløs. Indtil 1933 havde KI set fascismens opkomst som kapitalismens sidste forsøg på at overleve en krisesituation. D. v. s. at fascismen opfattedes som en variant af kapitalismen, hvorfor KI heller ikke havde skelnet mellem den borgerlige og den fascistiske statsform. I stedet kørte man med socialfascismeteorien i hånden fortsat en SD-hetz.

1935 holdt KI sin 7. verdenskongres. Nu opfattede man fascismen som tagende udgangspunkt i en snæver gruppe, og man reviderede sin opfattelse af den fascistiske statsform. Det tyske KPD var jo også lige blevet udraderet. Men fordi det kun var en snæver gruppe, var der mulighed for at danne en bred anti-fascistisk alliance, og fordi den fascistiske statsform nu opfattedes som værre end den borgerlige, kunne kampen nu tage udgangspunkt i kampen for de borgerlige rettigheder. D. v. s. den var defen-

siv, et forsvar for allerede etablerede rettigheder, altså fundamentalt forskellig fra ultravenstrelinjen, der byggede på en revolutionær situation.

Enhedsfronten var nu grundlaget: den skulle etableres sammen med andre arbejderorganisationer som SD og fagbevægelsen. *Folkefronten* skulle være en bredere antifascistisk front med både bønder og småborgere, og den skulle etableres før fascisterne kom til magten. Igen lagde KI en taktik ned over alle landene. Det er ellers ret oplagt, at de steder hvor fascismen ikke var nogen trussel, var det utopi at tro, at SD ville gå med i en enhedsfront.²⁸

I DKP slog folkefrontsstrategien ikke igennem straks. Partiet havde svært ved at bryde med ultravenstrelinjen. Men efterhånden som den nye strategi slog igennem, betød det, at partiet igen henvendte sig til den organiserede faglærte arbejdsmilitans. Det passede med, at SD i sin fiksering på det borgerlige parlament egentlig brød med en del af denne gruppe, i og med at pragmatismen og integrationen i statsapparatet betød, at SD ikke repræsenterede denne gruppe særlig godt, hvilket overgrebene mod fagbevægelsen og den indkomstfordeling partiet kørte, var bevis på, idet det jo netop var de højt lønnede arbejdere det gik mest ud over. SD skabte, til dels uden for denne gruppe, en ny legitimeringsbasis for sin politik. Det konkrete udslag heraf var, at ved valgene i 1935 og 1939 gik DKP frem i arbejderkvartererne i byerne, mens SD gik tilbage, hvorimod SD gik frem andre steder f. eks. i landdistrikterne. 45% af DKPs stemmer kom i København og hovedparten af de resterende kom i Odense, Århus og Ålborg.²⁹ DKPs medlemstal gik frem fra 2.500 i 1936 til 5.000 i 1938.

I perioden op til Odense-kongressen i 1938 haglede man løs på SD, fordi de ikke ville gå med i enhedsfront, ikke ud fra en politisk argumentation, men ud fra en moralsk personfikseret kritik. I sin tale på kongressen skelnede A. Larsen mellem »indre fjender«, der defineredes som kapitalist- og arbejdsgiverkredse og var fascismens agenter i Danmark,³⁰ og »enhedsfrontens modstandere« som var grupper inden for SD. Disse grupper var ifølge Larsen tidligere DKPer: »Vi er fuldt på det rene med, at de tidligere kommunistledere, som ødelagde vort parti i de første tiår af dets tilværelse, men som nu hygger sig ved SDs kødgrøder, hvor Stauning har modtaget dem med åbne arme, og som har afsløret sig som trotskister af den fejeste og mest lumpne slags, at de ved deres ord og handlinger har tilføjet ikke kun vort parti, men hele arbejderbevægelsen alvorlig skade.«³¹

DKP havde ellers forsøgt at vise sin gode vilje ved at undlade at stille op til landstingsvalget i 1936. Og på Odense-kongressen droppedes proletariats diktatur og man tilsluttede sig det parlamentariske system, d. v. s. anerkendte det borgerlige demokrati. Men samtidig fortsatte man den skarpe kritik af SD, og som det ses af citatet var det nok ikke nogen særlig heldig kritik at læsse i hovedet på, hvad de selv opfattede som potentielle samarbejdspartnere. Og DKP førte mere en moralsk forarget argumentation over for »enhedsfrontens modstandere« ligesom for at antyde noget odiøst ved dem, frem for at argumentere for konsekvensen af at denne enhedsfront ikke blev etableret: fascismens ekspansion.)

Bruddet med folkefrontsstrategien kom i 1939 og var igen forårsaget af SUKP. DKP kom nemlig i en svær situation, da Sovjet og Tyskland indgik ikke-angrebspagten 24/9 1939. Partiet blev p. g. a. denne politik fra Sovjets side nødt til at opgive folkefrontspolitikken til fordel for et dogmatisk forsvar for Sovjets udenrigspolitik. Verdenskrigens udbrud udlagde DKP sådan, at det skyldtes fransk, engelsk, polsk og tysk imperialism. D. v. s. man fraveg opfattelsen af fascismen som hovedfjenden og satte de allierede på niveau med Tyskland. Finlandskrigen 1939–40 bragte partiet i en endnu svagere situation, idet det også her støttede Sovjet. Partiet betragtedes efterhånden som en 5. kolonne i Danmark, og medlemstallet raslede da også nedad.

Med besættelsen 9/4 1940 stillede dilemmaet endnu skarpere op. Principielt burde partiet reagere mod en besættelse af tyske, fascistiske tropper, på den anden side var DKPs primære identifikation rettet mod Sovjet og dermed den udenrigspolitiske forpligtelse, som ikke-angrebspagten indebar. Denne identifikation blev determinerende fra april 1940 til juni 1941, og d. v. s. at partiet intet foretog sig udadtil. Richard Jensen mente godt nok, at partiet hurtigt skulle gå over til illegalitet, men Larsen og med ham flertallet i ledelsen mente man skulle vente til partiet blev erklæret illegalt og i den mellemliggende periode gøre sig klar til at arbejde illegalt.

a. »I DKP-terminologien blev trotskister betragtet som farlige fjender, idet de angreb udviklingen i Sovjetunionen ud fra en revolutionær-socialistisk grundholdning. Dette hindrede imidlertid ikke DKP i at karakterisere visse personer som trotskister selv om de – som i dette tilfælde – ikke var det.« op. cit. Borgå, p. 21, note 4.

VII BETINGELSERNE FOR ARBEJDERKLASSENS POLITISKE KAMP I 30'ERNE

Socialismens degenerering

En nærliggende tanke, når man beskæftiger sig med betingelserne for arbejderklassens kampe og de politiske perspektiver, ville være entydigt at beskæftige sig med den »forrædderiske« reformisme. Enten i Socialdemokratiets udgave eller i DKP's. Og hvad så?

Det er netop her, vi med den historiske analyse kommer til kort. Nok er vi ud fra senere erfaringer. Ud fra de sidste års reaktualisering af det socialistiske perspektiv er det lykkedes at udvikle et alternativ til SD og DKP. Vi har gennem de sidste 10 år oplevet, hvorledes sociale processer har udviklet kræfter til venstre for disse politiske retninger i den internationale arbejderklasse. Først og fremmest i Sydeuropa – i Portugal og i Italien.

Endelig kan man i dag osse pege på de hjemlige kampe og bevægelser, som indenfor arbejderklassen og blandt andre samfundsgrupper, reelt har udviklet sig uden at være domineret af de traditionelle politiske opfattelser. Disse har, specielt i de små partiforberejede grupper, givet nyt håb for arbejderklassens kamp og danner også et væsentligt element for overhovedet at reaktualisere det socialistiske perspektiv – ikke blot i forhold til arbejderklassens kampe snævert, men i forhold til en forståelse af hele det nuværende kapitalistiske samfunds krise og dets udviklingsperspektiver. a)

Men hvordan var de politiske muligheder for at udvikle et socialistisk alternativ til de reformistiske kræfter i 30'erne. I Danmark såvel som i internationale sammenhænge.

De var faktisk ikke til stede. I 20'erne og 30'erne oplevede arbejderklassen internationalt en lang række nederlag. Afslutningen af 1. verdenskrig havde tændt håbet; i de revolutionære processer i Sovjet som i Mellemeuropa med Tyskland som centrum var det socialistiske perspektiv blevet et realistisk mål. Men den voldelige undertrykkelse af den tyske arbejderklasse med højresocialdemokratiske ledere i spidsen for kontrarevolutionen og den russiske revolutions degenerering til en blandingsform af partidiktatur og statskapitalisme gav ikke de brede masser de eksistensbetingelser og den frihed, der havde været i sigte.

Langt mere end det blev spørgsmålet om kapitalisme kontra socialisme, som blev stillet på dagsordenen i mellemkrigstiden og specielt under krisen,

a) Her tænkes først og fremmest på maj 68 i Frankrig, hvor studenteroprøret i en periode fik bred tilslutning fra arbejderklassen samt andre befolkningslag, og der tænkes på det varme efterår 69 i Italien, hvor den tendens, der i dag markerer sig i arbejderkredse, blandt mellemlag og i de sociale bevægelser til venstre for PCI, for alvor udviklede sig.

blev det hvilken form for kapitalistisk herredømme, arbejderklassen skulle indordnes under. (Jvf. de indledende bemærkninger til afsnittet om 30'erne).

Op det var de aktuelle krisereguleringsformer, der satte betingelserne for arbejderklassens politiske muligheder. I Danmark blev det borgerlige demokrati bevaret som reguleringsform.

Alternativet til den socialdemokratiske krisepolitik var på den ene side DKP's socialisme – aktuelt med forbillede i Sovjet, der under Stalins diktatur ikke just var præget af en bevægelse mod et socialistisk demokrati – og på den anden side Hitlers nazistiske diktatur i Tyskland, der i forhold til bevægelserne i det hjemlige klassesamfund virkede langt mere truende, og osse effektivt benyttedes af SD i partiets ideologiske forsvar for det borgerlige demokrati.

DKP var gennem det meste af perioden det dominerende organisatoriske udtryk for oppositionen, hvormed ikke være sagt, at DKP var hele oppositionen. Der kan i hvert fald trækkes nogle tråde fra den syndikalistiske bevægelse i FS og op til oppositionen i Venstreklubberne og DAO i begyndelsen af 30'erne. Det var dog DKP's model for oppositionsarbejde, der blev dominerende ved krisens gennemslag, hvilket også kan ses som et udtryk for den danske arbejderklasses svage politiske situation. For DKP var ikke noget revolutionært alternativ, et sådant fandtes ikke. I 20'erne kørte partiet frem med en enhedsfrontlinie med SD, en linie som SD let kunne affærdige, da DKP ikke betød noget væsentligt i den danske arbejderklasse. I 30'erne da krisen satte andre betingelser for oppositionsarbejdet, var partiet blevet inddæmmet under KIs strategi og dermed under den stalinistiske socialismeopfattelse, hvilket har medført, at man bevidstløst fremturede med ultravenstrelinien. De få tilløb der var til dannelse af en bredere opposition i strejkebevægelserne og OKT-bevægelsen (som ikke skal forveksles med en bredere revolutionær opposition) byggede på den utilfredshed med den reformistiske samarbejdslinie, en utilfredshed, der manifesterede sig i fagforeningerne og på arbejdspladserne. Men disse tilløb blev knækket, bl. a. fordi DKP p. gr. af sin partifikserede opfattelse af oppositionsarbejdet ikke kunne godtage en opposition, der ikke var DKP-styret.

Men foruden fraværet af et revolutionært alternativ må det også understreges, at oppositionen havde meget dårlige vækstbetingelser, da SDs tilpasningspolitik betød, at partiet bevarede sin hegemoni i arbejderklassen.

Mellemkrigstiden var klart en rekonso­liding af kapitalismen og betød en konsolidering af en kapitalismebevarende ideologi. I arbejderklassen såvel som i andre samfundslag.

Det der i Danmark blev brudt var først og fremmest borgerskabets monopol på at fortolke samfundso­pfattelsen. Det var ikke mere livsmønstre og kulturstrømninger med inspiration i borgerskabernes egen frigørelsesprocesser i 1800-tallets revolutioner, som var dominerende. De var langsomt perverteret og havde udviklet sig til anakronistiske ideologier. Ligesom den traditionelle borgerlige økonomiske teori – liberalismen –

med tyvernes stagnationskapitalisme og 30'er-krisen fik sit endelige dødsstød.

Samfundsideologien blev klart omformuleret med SDs voksende indflydelse. Den integration af arbejderklassen i den borgerlig demokratiske stat og i hele forvaltningen af det kapitalistiske system der fulgte med krisepolitikken, havde sat den socialdemokratiske samfundsideologi i centrum.

Fra at reformismen havde været en opstigende arbejderbevægelses ideologiske gallionsfigur, blev den til samfundsideologi. Ligestillingstanken mellem samfundets klasser vandt indpas, klasseintegrationen som en konsekvens af klassesamarbejdet blev en overordnet linie i samfundsudviklingen.

Det var ikke mere borgerskabet, der havde monopol på at have kultur, ved siden af den fandtes der osse en arbejderkultur. Borgerskabets interesser var blevet særinteresser på lige fod med arbejderinteresser.

For SD var det ikke mere et socialistisk perspektiv, som radikalt stod i modsætning til den kapitalistiske samfundsorganisering, der dannede udgangspunktet for partiets politik. De tanker partiet gjorde sig om et socialistisk endemål, var nu kædet sammen med en bestemt form for kapitalistisk udvikling.

Socialismeforestillingerne var kædet sammen med de planmæssige elementer, som eksisterede i produktivkræfternes udvikling. Inden for selve produktionsprocessen lå mulighederne for gennem en overordnet statslig styring – statslig plan – at sikre den en harmonisk og gradvis indvoksen i den demokratiske socialisme. En samfundstilstand hvor konkurrencens kaos var erstattet af den statslige plan, og hvor den private ejendom (og dermed årsagen til klassernes eksistens) var erstattet af samfundets ejendom.

Statslig centralisering og styring

Den statslige regulering og det begyndende klassesamarbejde, der fandt sted i 30'erne, udviklede ved siden af det parlamentariske system en række organer, igennem hvilke klassesamarbejdet tog form.

Forskydningen af en del af kompetencen og beslutningsprocesserne fra parlamentet til forskellige statslige organer blev et centralt træk i krisereguleringen. Mest kendt er vel nok Valutacentralen og det senere Valutaudvalg. Her var der tale om, at man fra at have haft en parlamentarisk repræsentation, i stedet fik en repræsentation, der hvilede på de forskellige interesseorganisationer med bl. a. Arbejdsgiverforeningen og DsF siddende. Af andre eksempler kan nævnes hele arbejdsmarkedsløvgivningen i 30'erne. Forligsmandsloven med sammenkædningsreglerne og ændringen af afstemningsproceduren i 1934 var en formalisering af de parlamentariske indgreb i overenskomstforhandlingerne. Fremover skulle det være sværere at opnå en situation, hvor staten direkte og åbenlyst var tvunget til at standse en arbejdsmarkedskonflikt. Reguleringen, indgrebene, blev reelt maskerede og fungerede mere indirekte i tråd med hele den funktion,

som indførelsen af det fagretslige system fra Septemberforliget i 1899 havde fået.

I klar forlængelse heraf kan man ligeledes se, hvordan SD selv i sine organisationsformer indbyggede disse forandringer i statsapparatet, gjorde partiet i stand til at fungere inden for klassesamarbejdet. Dette kom først og fremmest til udtryk i en centralisering og afdemokratisering indenfor såvel partiet som indenfor fagbevægelsen, ligesom det kom til udtryk i oprettelsen af et organ som Arbejderbevægelsens Erhvervsråd i 1935.

I argumentationen for at oprette dette skrev en af de lendende kræfter i oprettelsen af klassesamarbejdspolitikken, Johannes Kjærbøl (30'ernes udgave af den stærke smed i 60'erne – Hans Rasmussen):

»Jeg tror, at den første begyndelse til at give fagbevægelsen en mere aktiv indstilling (til den statslige politik), end tilfældet hidtil har været, må gøres ved at oprette tilsvarende organer, som handelens og industriens folk forlængst har indset nødvendigheden af.... Fagorganisationerne har i allerhøjeste grad brug for tilvejebringelsen af tilsvarende materiale, som nu understøtter handelens og industriens repræsentanters arbejde for at gøre sig gældende over for regeringsmagten.«¹

Hermed var grundlaget skabt for »cand. politernes indmarch« i SD, idet der netop var tale om, at SD i sin organisering tog højde for hele teknokratiseringen af statsfunktionerne og specialiseringen i de krav, der stilledes for at fungere inden for systemet.

I denne udvikling af et selvstændigt fungerende statsligt system var der skabt helt nye magtstrukturer, som fungerede repressivt i forhold til arbejderklassen, og der var klart tale om, at man ved siden af det borgerlige demokratis former oprettede et statsligt system, der på visse punkter mindede om den korporative organisering af statsapparatet under fascismen.²⁾

I mellemkrigstiden forstærkedes den danske arbejderklasses heterogene sammensætning

I indledningen blev det konstateret, at en afgørende faktor i forståelsen af, hvorfor den socialdemokratiske reformisme så relativt fredeligt udvikledes, som den eneste dominerende politiske kraft i den danske arbejderklasse, var den dybe afhængighed af de specielle danske klassestrukturer.

Den sidste og måske væsentligste årsag til, at SD ligeledes i 30'erne så nogenlunde gnidningsfrit kunne gennemføre et begyndende klassesamarbejde, skal således osse ses på baggrund af de specielle klasseforhold. De

a. Hermed være ikke sagt at der lå fascistiske elementer i den krisepolitik SD indgik i. Det der netop karakteriserede de fascistiske stater var, at krisepolitikken indebar en total knusning af enhver form for ret til selvstændig organisering. Således skete der en kriminalisering og voldelig undertrykkelse af enhver form for arbejderorganisering i 30'ernes Tyskland og i Italien.

Men i selve den omstrukturering af statsapparatet og i de nye funktioner lå der en autonomi i forhold til samfundets klasser, og dermed helt nye kanaler et udøve det kapitalistiske herredomme på.

specielle kapitalistiske strukturer der prægede den tidlige kapitalisme i Danmark, blev ikke ændret radikalt i mellemkrigstiden. Snarere kan man tale om, at de blev cementeret.

Arbejdets organisering blev ikke udsat for store og afgørende ændringer. Der forekom hverken en kraftig centralisering eller koncentrationsproces inden for industrien, ligesom der heller ikke fandt en særlig markant teknisk fornyelse sted i de eksisterende produktioner.

Hvis der var tale om markante skift i arbejderklassens sammensætning var det på to afgørende områder: der skete en dequalificering af store grupper af langtidsløse, en udvikling der må opfattes som en svækkelse af den samlede klasse, og der fandt visse strukturmæssige ændringer sted, som forstærkede den manglende sammenhængskraft i arbejderklassen:

Indvandringen af arbejdskraft fra landet, der anslået var på omkring 70.000, virkede først og fremmest splittende på byernes arbejdergrupper. Jobkonkurrencen forstærkedes og kapitalisterne var ikke sene til at udnytte den splittende funktion, denne indvandring skabte.

Den solidariske lønpolitik og SDs organiseringstiltag medførte, at de mest udsatte arbejdergrupper, de arbejdsløse i byerne og landarbejderne samt de proletariserede småborgere reelt fik bedre reproduktionsbetingelser gennem krisepolitikken, forbedringer der skete på bekostning af de bedrestillede arbejdergrupper.

Dette stabiliserede SDs basis blandt de ufaglærte, der først og fremmest havde måttet mærke, hvad 20'ernes defensive politik fra DsFs side havde betydet. I slutningen af 30'erne ses denne modsatrettede tendens i SDs politik i form af afskalning af faglærte arbejdere til DKP.

Splittelsen inden for arbejderklassen blev ikke formidlet, men erfaringerne fra 20'erne skræmte og på det organisatoriske plan lykkedes det inden for DsF gennem en centralisering og gennem reelle indrømmelser til de ufaglærte at løse op for de spændinger, som havde eksisteret mellem ledelsen indenfor de to største forbund – DSMF og DAF.

Og gennem afgrænsningspolitikken over for DKP lykkedes det for SD at dæmme op for en politisk kraft i eventuelle udspaltninger fra partiet.

Endelig fandt der en geografisk forskydning sted i arbejdskraftens placering. I trediverne skete der en relativ vækst i provinsbyernes arbejderantal, mens der tilsvarende skete et fald i Københavns andel af den samlede arbejdskraft. Dette skyldtes, at der med importreguleringen forekom en styrkelse af visse industrier i provinsen (eks. blomstrede tekstilindustrien omkring Herning). Og endvidere at udvandringen fra de københavnske »Broer« for alvor blev påbegyndt og hermed opbrydningen af de meget klassebestemte boligmiljøer.

Slutteligt skal osse nævnes, at krisepolitikken og den manglende forbindelse til et verdensmarked betød, at mange arbejdere overgik til selvstændig småproduktion af erstatningsartikler. M. a. o. at der på sin vis skete en *regression inden for classesamfundets strukturer*.

Noter og henvisninger

Klassestrukturen 1920–40

- 1) Kapitalen, 1. bog, kap. 24.
Marx' såkaldte befolkningslove er forklaret og søgt anvendt på de danske folketællinger 1940–70 af Torben Spalk i en upubliceret artikel med titlen »Marx' befolkningslove og deres virkning i Danmark 1940–70«, Århus 1975.
- 2) Det kommunistiske manifest. Tiden 1946, s. 28ff.
- 3) Jfr. DJH 1973 nr. 3/4.
- 4) Kapitalen, 1. bog, kap. 23.
- 5) Sammenligningen af de to folketællinger, som her er lagt til grund, er generelt behæftet med visse usikkerheder. Problemerne heromkring er der redegjort for i folketællingen af 1940, bd. 2, s. 16ff. Vi tillader os at se bort fra disse problemer her, hvor det kun er meget grove tendenser, der fremstilles.
- 6) Begrebet er især udviklet af André Gorz i »Arbejderbevægelse og nykapitalisme«, Kbh. 1967.
- 7) I »Klassestrukturen i Danmark 1870–1920«, DJH 1973, 3/4 er gårdmandsstanden henregnet til småborgerskabet gennem hele perioden. Dette synspunkt har været genstand for berettiget kritik og er hermed revideret.

Litteraturliste

- Gorz, A.: »Arbejderbevægelse og nykapitalisme«, Kbh. 1967.
Marx, Karl: »Kapitalen«, Rhodos.
Marx, K.: »Det kommunistiske manifest«, Tiden.

Dansk kapitalisme i mellemkrigstiden

Den danske kapitalstruktur

- 1) Niels Banke: Danmarks Erhvervsliv. Kbh. 1948, pp. 93–94 samt Statistisk Tabelværk. 5A-18. Kbh. 1929.
- 2) Børge Nissen: Håndværket som erhvervsgruppe. Kbh. 1943, p. 24.
- 3) Dansk Industrieretning 1926. Kbh. 1927, p. 97. Centraliseringsbegrebet bruges i denne forbindelse til at betegne den rent finansielle sammenlægning af forskellige enkeltkapitaler, mens koncentrationsbegrebet beregner den fysiske sammenlægning af forskellige produktionsenheder.
- 4) Niels Banke anf. værk p. 97.
- 5) Helge Andersen: Hvem ejer Danmark? Kbh. 1939.
- 6) Udviklingen inden for F. L. Smidth – koncernen kan for mellemkrigsperioden følges i Povl Drachmanns: F. L. Smidth og Co. 1922–32. Kbh. 1932.
- 7) De her nævnte oplysninger omkring den danske industrieksport er hentet fra Erik Lynges: Danmarks industrieksport. Kbh. 1943, der benytter et talmateriale fra 1934.
- 8) En nærmere gennemgang af de forskellige brancher inden for den danske industrikapital findes hos Johs. Humlum: Danmarks Industri. Kbh. 1943.
- 9) Sv. Åge Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark, bind I. Kbh. 1972, p. 186ff.
- 10) Fred Vedsø: Danmarks Industri. Kbh. 1935, pp. 43–56.
- 11) Som baggrundslitteratur for analysen af håndværksfraktionen har vi bl. a. benyttet E. Wolfson: Danmarks industrielle udvikling. Kbh. 1943, p. 407ff. Mads Iversen: Dansk håndværk. Kbh. 1931 og E. Hansen (red): Danmarks håndværk. I–II. Kbh. 1942.

- 12) Omkring de her nævnte kapitalorganisationer se S. Agerholm og A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen gennem 25 år. Kbh. 1921. Samme: Arbejdsgiverforeningen gennem 50 år. Kbh. 1946 og H. V. Elmquist: Industrifagene. Kbh. 1931.
- 13) Se her C. Nyrop og Å. Sølvér: Fællesrepræsentation for dansk industri og håndværk 1879–1929. Kbh. 1929.
- 14) Som kilde til analysen af Industrirådets historie er benyttet dels Johs. Hansens generelle oversigt, Hovedtræk i Industrirådets Historie. Kbh. 1935, samt diverse årgange af Tidsskrift for Industri.
- 15) Som eks. på den ideologiske offensiv kan nævnes Alex. Foss: Danmark som industriland. Kbh. 1912. G. E. Hartz: Danmarks Industri. Kbh. 1936. H. P. Prior: Industriens vilkår i Danmark. Kbh. 1921 og Chr. H. Olesen: Aktuelle økonomiske problemer i Danmark særlig med henblik på industrien. Kbh. 1928.
- 16) Omkring Det konservative Folkeparti og dets relationer til det industrielle borgerskab se bl. a. A. Bindselev: Konservatismens historie i Danmark. 1848–1936, bind 2, Odense 1938. J. Hatting: Det Konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede I. Kbh. 1966 og K. Winding: Konservatismens i Danmark. Kbh. 1946. Endvidere er benyttet P. Drachmanns privatarkiv. Erhvervsarkivet, Århus.
- 17) W. Galenson: Arbejder og arbejdsgiver i Danmark. Kbh. 1955, giver sammen med de allerede anførte værker om Arbejdsgiverforeningen en oversigt over udviklingen.
- 18) Beretningen om forholdene i Den danske Landmandsbank. Kbh. 1924.
- 19) Se her E. Cohn: rivatbanken i København gennem hundrede år. 1857–1957. Kbh. 1958.
- 20) En samlet oversigt over bankernes forhold i mellemkrigstiden findes hos Schultz Danmarks Historie, bind 6. Kbh. 1943 p. 382ff.

Optakt – Den danske kapital drivhusblomstring

- 1) Angående forholdene under den første verdenskrig se Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. Kbh. 1962.
- 2) Omkring spekulationsens omfang, se Beretning om forholdene. Den danske Landmandsbank. Kbh. 1924.
- 3) Fredskrisen er behandlet hos Sv. Åge Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark II. Kbh. 1974, p. 22ff.
- 4) Landmandsbankens krak er også behandlet i Politikens Danmarks Historie bind 13. Kbh. 1965.
- 5) Betegnelsen finansborgerskab hentyder ikke til Lenins brug af begrebet, men udelukkende til en gruppe af enkeltkapitalister indenfor specielt handels- og banksektoren, som var specielt aktive i investerings- og centraliseringsprocessen inden for den produktive kapital. Omkring ØKs rolle i den forbindelse, se. S. Arnfred m. fl.: Under dansk Splitflag. Kbh. 1973.
- 6) Se også Politikens Danmarks Historie bind 12. Kbh. 1971.
- 7) Den vel nok bedste behandling af tyvernes politiske forhold finder man i Den danske Rigsdag bind I–II. Kbh. 1951 og 1954.

1920'erne: Kapitalakkumulation og tilpasningspolitik på landbrugets betingelser

og

1930'erne: Kapitalakkumulation på statens betingelser

- 1) Generelt hertil: Finn T. B. Friis: Økonomiske og sociale forhold 1920–1939, Schultz Danmarkshistorie, bd. VI, s. 253–454.
- 2) Med »lavproduktiv« menes arbejdsintensiv virksomhed, d. v. s. med anvendelse af forholdsvis megen arbejdskraft. I modsætning hertil betegner »højproduktiv« en virksom-

hed, der anvender relativt meget maskineri i forhold til den anvendte menneskelige arbejdskraft.

- 3) Begrebet »kapitalfraktion« hentyder til en borgerlig gruppering, hvis fællesinteresse udspirer af dens særlige rolle inden for den kapitalistiske produktions- og cirkulationsproces, som f. eks. landbrugsproduktion og handel med landbrugsvarer. Begrebet »kapital« ligger derimod på et højere abstraktionsniveau, idet det betegner de almene love for den kapitalistiske akkumulationsproces. I denne sammenhæng anvendes det også i forbindelse med betegnelsen »nationalkapital«, der udtrykker samtlige nationale kapitalfraktioners fællesinteresser over for først og fremmest arbejderklassen, men også i forhold til andre nationalkapitaler. – I denne fremstilling inddrages først og fremmest de tre »produktive«, d. v. s. merværdiproducerende »fraktioner«, nemlig hjemmemarkedsindustrien, eksportindustrien og landbruget. Derimod udelades stort set de »ikke produktive« fraktioner, såsom handelskapital, pengekapital og rentekapital. Det kan i høj grad problematiseres, om man på denne måde kan udskille netop de tre ovennævnte fraktioner, og i hvilken udstrækning de kan betegnes som egentlige fraktioner. Opdelingen er her foretaget ud fra deres funktion og placering i forhold til det nationale og internationale marked og ud fra en politisk og organisatorisk bestemmelse. Den manglende præcision skyldes fraværet af egentlig grundforskning og teoretisering på dette punkt. En vis indkredsning af det teoretiske problem findes hos: Ole F. Kirkeby: »Staten og gennemsnit-sprofitraten«, Kurasje nr. 14, 1976, s. 71–174. De ikke produktive fraktioner er udeladt af pladsmæssige grunde, og fordi de ikke spiller den afgørende rolle, specielt ikke i mellemkrigstiden, jvf. omtalen af bankkapitalens krise i det foregående afsnit.
- 4) Til hjemmemarkedsindustrien og de politiske grupperinger herunder: Johs. Hansen: Hovedtræk af Industrirådets Historie 1910–1935, s. 196–239 samt Jørgen Hatting: Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede, 1966, bd. I: Fra Piper til Christmas Møller 1915–1929.
- 5) L. Brahe Christensen: Tekstilfabrikantforeningens historie i de første 50 år 1895–1945, 1945, s. 219–245 og statistikken, XLVII og L-LI.
- 6) Johs. Lehmann: Burmeister og Wain gennem hundrede år, 1943, s. 167–189. Jvf. også litteratur i note 4. Endvidere E. Wolfson (red.): Danmarks industrielle udvikling, 1943, s. 379–401.
- 7) Johs. Lehmann, op. cit., s. 187.
- 8) Til landbruget: K. Bjerke, H. Jensen og K. Madsen: Dansk landbrug fra 1880 til 1938, 1939, s. 224–242 og Fridlev Skrubbeltang: »Danske landboforhold 1830–1945«, Det danske landbrugs historie bd. 5, s. 525–530 og passim samt Fr. Nørgård og H. Jensen: Venstres historie i Danmark gennem hundrede år, 1938, bd. 2 og J. H. Monrad: Venstre i 100 år, 1970, bd. 2: 1901–1939.
- 9) K. Block, K. Madsen og Chr. P. Skov: Arbejdsgiverforeningen for land- og skovbrug i Maribo amt 1918–1943, 1943, s. 75–82.
- 10) S. Agerholm og C. Plum: Arbejdsgiverforeningen gennem 50 år 1896–1946, 1946, s. 109–153.
- 11) Johs. Hansen, op. cit., s. 240–263 samt Jørgen Hatting, op. cit.
- 12) L. Brahe Christensen, op. cit., s. 249–277 samt statistikken, op. cit.
- 13) Johs. Lehmann, op. cit.
- 14) S. Agerholm og C. Plum, op. cit., s. 153–197.
- 15) K. Bjerke, H. Jensen og K. Madsen, op. cit., samt K. Block, K. Madsen og Chr. P. Skov, op. cit., s. 83–92. Jvf. i øvrigt litt. i note 8.
- 16) K. Block, K. Madsen og Chr. P. Skov, op. cit., s. 85.
- 17) E. Olsen og E. Hoffmeyer: Dansk pengehistorie 1914–1960, bd. 2, s. 61–133.
- 18) Jvf. afsnittet om den internationale kapitalisme.
- 19) Generelt hertil: Finn T. B. Friis, op. cit.
- 20) Til handelspolitikken: H. C. Christensen: Dansk Importregulering 1938, og E. Boserup: »Importregulering gennem 15 år«, Nationaløkonomisk Tidsskrift 1947, Kjeld Philip: Den danske kriselovgivning 1931–1938, 1939 og N. Banke: Konjunktur og kriser, 1951 samt V. Dybdahl m. fl.: Krise i Danmark, 1975.
- 21) Landbrugsordningerne behandles i den anførte litt. til note 20 samt K. Bjerke, H. Jensen og K. Madsen, op. cit., s. 242–302.

- 22) S. Agerholm og C. Plum, op. cit., s. 197–247.
 23) V. Dybdahl m. fl., op. cit. samt Finn T. B. Friis, op. cit., s. 370–382 samt 410–436.
 24) Johs. Lehmann, op. cit., s. 189–207 samt E. Wolfson, op. cit.
 25) Det generelle billede viste imidlertid en stor arbejdsløshed på grund af krisen i landbruget og eksportindustrien og det generelt lavere produktionsniveau. Til hjemmemarkedsindustrien: E. Wolfson, op. cit. og I. Egebjerg: »Industrien under valutilovgivningen«, Nationaløkonomisk Tidsskrift 1936 samt P. Melgård: »Industrirådet 1910–1960«, Tidsskrift for Industri 1960, s. 9–70. Jvf. litt. til note 4.
 26) L. Brahe Christensen, op. cit., s. 281–318.
 27) Do., s. 284.
 28) Jvf. litt. til note 21.

Endvidere Jens Winther: Det konservative Folkepartis historie gennem et halvt århundrede, 1966, bd. 2: Fra krise til krig 1929–1940.

Litteraturhenvisninger

- Agerholm, S. og Plum, C.: »Arbejdsgiverforeningen gennem 50 år 1896–1946«, Kbh. 1946
 Andersen, Helge: »Hvem ejer Danmark«, Kbh. 1939
 Arnfred, S. m. fl.: »Under dansk splitflæg. En bog om ØK«, Demos 1973
 Banke, N.: »Konjunktur og kriser«, Kbh. 1931
 Beretning om forholdene i Den danske Landmandsbank. Kbh. 1924
 Bindselev, A.: »Konservatismens historie i Danmark. 1848–1936. Bd. II, Odense 1938
 Bjerke, K. m. fl.: »Dansk landbrug fra 1880 til 1938«, Kbh. 1939
 Block m. fl.: »Arbejdsgiverforeningen for land- og skovbrug i Maribo amt 1918–43«, Kbh. 1943
 Boserup, E.: »Importreguleringen gennem 15 år«. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1947
 Christensen, L. B.: »Tekstilfabrikantforeningens historie i de første 50 år 1895–1945«, Kbh. 1945
 Christiansen, H. C.: »Dansk Importregulering«, Kbh. 1938
 Cohn, E.: »Privatbanken i København gennem hundrede år« 1857–1957
 Dansk Industrieretning 1926
 Den Danske Rigsdag bd. 1–2. Kbh. 1948
 Dybdahl m. fl.: »Krise i Danmark«, 1975
 Egebjerg, I.: »Industrien under valutilovgivningen«, Nat. øk. 1936
 Elmquist: »Industrifagene«, Kbh. 1931
 Foss, A.: »Danmark som industriland«, Kbh. 1912
 Friis, Finn T. B.: »Økonomiske og sociale forhold 1920–1939« i Schultz Danmarkshistorie bd. VI, 1943
 Galeson, W.: »Arbejder og arbejdsgiver i Danmark«, Kbh. 1955
 Hansen, J.: »Hovedtrækkene af Industrirådets beretning« 1910–1935, Kbh. 1935
 Hansen, Sv. Å.: »Økonomisk vækst i Danmark«, bd. II 1914–1970, Kbh. 1974
 Hatting, J.: »Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede«, 1966, bd. I.
 Humlum, J.: »Danmarks Industri«, Kbh. 1943
 Iversen, M.: »Dansk håndværk«, 1931
 Kurasje nr. 14
 Lyngø, E.: »Danmarks industrieksport«, Kbh. 1943
 Lehmann: »Burmeister og Wain gennem hundrede år«, Kbh. 1943
 Monrad, J. H.: »Venstre i 100 år«, bd. II, 1970
 Nissen, B.: »Håndværket som erhvervsgruppe«, 1943
 Nyrop og Sølvér: »Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk 1879–1929«, Kbh. 1929
 Nørgård og Jensen: »Venstres historie i Danmark gennem hundrede år«, Kbh. 1938
 Olsen, E.: »Danmarks økonomiske historie siden 1750«, Kbh. 1962
 Olsen og Hoffmeyer: »Dansk Pengehistorie«, bd. II, Kbh. 1968

- Philip, K.: »Dansk kriselovgivning 1931–38«, Kbh. 1939
- Prior, H. P.: »Industriens vilkår i Danmark«, Kbh. 1921
- Skrubbeltrang, F.: »Danske landboforhold 1830–1945« i Det danske landbrugs historie bd. 5, Kbh. 1945
- Tidsskrift for industri, 1920–40
- »Udviklingen indenfor F. L. Smidth«, Jubilæumsskrift
- Vedsø, Fr.: »Danmarks industri«, Kbh. 1935
- Winther, J.: »Det konservative Folkepartis historie gennem et halvt århundrede« bd. 3
- Wolfson, E.: (red.) »Danmarks industrielle udvikling«, Kbh. 1943

Socialdemokratiet og arbejderklassen

- 1) Nærmere om de specielle befolkningsstrukturer, se Busck m. fl.: »Klassestrukturerne i Danmark« 1870–1920, DJH 3/4, Modtryk 1974.
- 2) I det følgende vil der indirekte blive inddraget en række forsøg på at karakterisere *den danske reformisme*.
Disse forsøg kan deles op i tre tendenser:
 - a) Trekløveret Bryld, Togeby og Christiansen forsøger i deres guldmedailleafhandling fra 1964: »Revisionismens betydning for idéudviklingen i det danske socialdemokrati fra 1880'erne til 1930'erne« alle, med forskellige resultater, at analysere reformismen ud fra *socialdemokraternes og partiets egen selvforståelse*.
 - b) Claus Bryld har i en senere udgivelse af sin guldmedailleafhandling på GMT i 1975 i et foreløbigt bd. II forsøgt at modificere denne tilgangsvinkel, specielt hvad angår analysen af reformismen.
I et kort efterskrift forsøges at give en udledning af reformismen ud fra *en organisatorisk-politisk synsvinkel*, hvor organisationsproblemet og udviklingen af SDs strukturer og politik ses som en konsekvens af den specifikke danske samfundsstruktur.
 - c) Endelig findes i Christoph Deutschmann: »Venstrekeynesianismen«, Modtryk 1975, et efterord af Berg m. fl.: »Faser i den danske reformismes udvikling«, hvor reformismen analyseres i forhold til *den danske stats og det borgerlige demokratis udvikling*. Faserne i reformismen forklares ud fra de kvalitative ændringer, som finder sted i statsens og parlamentets funktion i forhold til kapitalismens behov for regulering og styring, samt en statslig formidling af klasse modsætningerne.
En tilgangsvinkel, der først og fremmest har virket inspirerende på fremstillingen her, vel vidende at der klart ligger en fare for, at det bliver en analyse primært af Socialdemokratiets langsomme indgroen i statsapparatet og reformismens ændring i takt hermed, end det bliver en analyse, som forsøger at begribe reformismen materielt i relation til de faktiske leve- og eksistensvilkår for arbejderklassen.
- 3) Se Torben Hviid Nielsen: »Socialdemokratiets krise – velfærdssocialismens fallit« i Socialistisk Politik nr. 4, Modtryk 1976.
Her udledes Max Webers demokrati-begreb. Artiklen tenderer at blive en magtsociologisk analyse af borgerskabets strategi for integration af arbejderklassen i det borgerlige demokrati formidlet gennem Socialdemokratiet. En analysemodel, der klart skal tages med forbehold i relation til den danske udvikling.
For Danmark er det overhovedet svært at tale om en sådan klar integrationsstrategi.
- 4) Henvisninger til historiske data og facts samt til generelle historiske oversigtsværker for perioden fra I. verdenskrig til 1940 vil ikke blive foretaget her. Dels er det sket i de foregående afsnit, og dels kan der blot generelt henvises til:
Bertolt m. fl.: »En bygning vi rejser«, bd. II, Fremad.
Rasmussen: »Velfærdsstaten på vej«, Politikens Danmarkshistorie bd. 13.
- 5) En nærmere vurdering af den militante opposition samt af F.S. findes i: Bang m. fl.: »Fagoppositionens Sammenslutning«, Modtryk 1974. A. Jepsen: »Den danske arbejderbevægelses opgangsår – den »anden« arbejderbevægelse« i SFAHs publikationsserie: »Dansk Arbejderbevægelse«, 6 foredrag af J. Engberg, E. F. Pedersen, A. Jepsen, J. Christensen og S. Busck. Udkommer foråret 1977.

- 6) Citat fra »En bygning....«, bd. II, p. 17.
- 7) Om »Samfundshjælpen« se: Carl Heinrich Petersen: »Fra klassekampens slagmark i Norden«, Modtryk 1974.
- 8) Denne problemstilling er behandlet i Karin Hansen/Lars Torpe: »Den socialdemokratiske reformisme og 30'ernes krise«, Inst. for Statskundskab, udkommer foråret 1977 på Modtryk.
- 9) Disse tendenser viser sig især inden for Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund (DSMF), jfr. diverse festskrifter samt »Under Samvirkets Flag«, udgivet i anledning af DSFs 50 års jubilæum i 1948.
- 10) Bryggeriarbejdernes Fagforening i København udviklede direkte en socialiseringsplan for Carlsberg og Tuborg med udgangspunkt i bedriftsrådstanken. Se Skjolbo: »Socialiseringsens veje og mål«, Kbh. 1922.
- 11) Retningslinjer udstukket af Socialdemokratiets 18. kongres i Fredericia 1919.
- 12) Citat fra »En bygning....«, bd. II, p. 12.
- 13) I Stauning: »Tanker og taler«, 1931. Kbh.
- 14) Se Karin Hansen/Lars Torpe, op. cit.
- 15) Fra »Protokol for den 19. socialdemokratiske kongres i Odense 1923«.
- 16) Stauning: »Erklæring i folketinget d. 30. april 1924«, gengivet i Bryld, op. cit.
- 17) Ang. den forsøgte politik i SDs første regeringsperiode, se Ellen Bastholm Jensen: »Socialdemokratiet som Folkeparti«, Inst. for Statskundskab, 1975.
- 18) Generelt om storkonflikten, se: Torben P. Andersen: »Staten og Storkonflikten i 1925«, GMT 1976.
- 19) »Udkast til foreløbig lov om afslutning af iværksatte arbejdsstandsninger«, Rigsdagstidende 1925. Overordentlige Samling sp. 129–130.
- 20) Fra »Protokol for den 20. socialdemokratiske kongres i Vejle 1927«.
- 21) Citat fra kongressen 1927 op. cit. af Johannes Kjærbøl, formand for DSMF.
- 22) Arbejdsgiveren, leder d. 19/10-1945, gengivet efter Torben Hviid Nielsen, op. cit. 23. Til disse punkter samt til fremstillingen af krisepolitikken generelt, se Dybdahl m. fl.: »Krise i Danmark«, Kbh. 1975.
- 24) Denne definerings af statens ændrede funktioner stammer fra P. Mattick: »Marx og Keynes«, Røde Hane 1973.
- 25) Citat fra Christian Christiansen: »Fagforeningerne og Socialdemokratiet« i antologien: »Arbejderne og krisen«, AOF 1934.
- 26) Omkring brændpunkterne i 30'ernes overenskomstkampe, se Knud Knudsen: »Arbejdskampe i Danmark under Verdenskrisen 1931–34«, Historisk Institut, ÅU.
- 27) Leder i »Socialdemokraten« d. 31/1 1936, citeret efter Socialdemokratiske Noter nr. 3, 8. årgang, 1936.
- 28) Jfr. Knud Knudsen, op. cit.
- 29) Citat fra DSFs repræsentantskabsmødes udtalelse d. 20/5 1932, citeret efter Socialdemokratiske Noter nr. 4, 3. årgang 1932.
- 30) En nærmere omtale af Nakskov-sagen findes i Carl Heinrich Petersen, op. cit.
- 31) Citeret fra Socialdemokratiske Noter nr. 1, 5. årgang, 1933.
- 32) Citeret fra Socialdemokratiske Noter nr. 3, 7. årgang, 1936.
- 33) Jfr. Deutschmann-efterordet, op. cit.
- 34) Citeret fra »Under Samvirkets Flag«, p. 169.
- 35) Stauning: »Majtale 1934« i »Arbejderne og krisen«, AOF 1934.
- 36) Om disse forskellige bevægelser blandt de hjemløse samt blandt de arbejdsløse findes en nærmere fremstilling i KF-bulletin nr. 9: »Kampen mod krise og arbejdsløshed i 30'erne«. Århus 1976. Selve beskrivelserne af de enkelte aktioner og bevægelserne er regulære nok, men deres betydning og radikalitet overdrides klart i denne fremstilling. Ligesom der ligger en katastrofal fejlbedømmelse af Socialdemokratiets styrke i hæftet. Sammenlign herværende afsnit om Oppositionen 1920–40.
- 37) Denne systematisering er hentet fra Thing og Poulsen: »DKPs faglige politik 1930–35. Den revolutionære fagopposition«. Upublic. RUC.

Oppositionen 1920–40

- 1) Klassestrukturen i Danmark 1870–1920, p. 105ff.
- 2) Nærmere om fraspaltningen fra SD og DVPs (DKPs) dannelse se: »Historievidenskab« nr. 8, Jens Christensen: Danmarks kommunistiske Parti 1919–30, p. 88ff.
- 3) Carl Heinrich Petersen: Fra klassekampens slagmark i Norden, p. 79.
- 4) *ibid.* p. 78.
- 5) *ibid.* p. 102–110.
- 6) Ib Nørlund: Det knager i samfundets fuger og bånd, bind I, p. 129.
- 7) J. Christensen: Danmarks kommunistiske Parti, p. 112f.
- 8) Jfr. J. Christensen: Danmarks kommunistiske Parti, p. 113ff. hvor der er henvisning til de oprindelige kilder.
- 9) Jfr. »Sko- og Læderarbejderen« nr. 2, maj 1931 p. 4 (gengivet hos Knud Knudsen p. 32): »Over for Udbytteragenternes Program... sætter vi Marx's Lære om at føre Lønkampen mod Kapitalismen for Lønningernes Forhøjelse og Arbejdernes Overtagelse af Produktionen, ikke gennem Andel i Udbyttet og lignende Forræderimanøvrer, men ved helt at sætte Kapitalismen ud af Spillet.«
- 10) Walter Galenson: Arbejder og arbejdsgiver i Danmark, p. 406.
- 11) Jfr. Jens Bønløkke i: »Årbog for arbejderbevægelsens historie 1975«: DKP 1920–32: »Det synes at være sikkert, at i hvert fald to af de mest aktive DAO-folk, Charles Hansen og Willy Geslin, havde forbindelse med politiet og modtog penge fra dette. Men at påstå at hele DAO var under politiets kontrol, som Carl Madsen gør (Carl Madsen: Vi skrev loven p. 95–97) er næppe rigtigt.«
- 12) Nærmere om »ultravenstrelinjens« gennemslag se Morten Thing og Jørgen Poulsen: DKPs faglige politik og den revolutionære fagopposition. (Endnu ikke offentliggjort artikel) p. 6ff.
- 13) Strassbourgeteserne, afsnit 1 stk. 3.
- 14) Nærmere om fraktionsstridighederne i DKP se Bønløkke: DKP 1920–32.
- 15) C. H. Petersen: Faglig oversigt i »Information« feb. 1935, gengivet i »Fra klassekampens slagmark....« p. 136ff.
- 16) »Solidaritet« nr. 1, 1931.
- 17) »Solidaritet« nr. 2, 1931.
- 18) Jfr. artikel i »Arbejderbladet« 24. juni og 8. juli 1932.
- 19) Ove Bangsmark: DKP og den fagoppositionelle virksomhed i RFO ca. 1930–35, p. 59.
- 20) *ibid.* p. 77.
- 21) *ibid.* p. 96.
- 22) Thing og Poulsen: DKPs faglige politik..... p. 108.
- 23) KF-Bulletin nr. 9, juli 1976. »Kampen mod krise og arbejdsløshed i 30'erne«, p. 68f.
- 24) Nærmere om Fredericia-konferencen se Bangsmark: DKP og den fagoppositionelle....., p. 71ff.
- 25) C. H. Petersen i interview med Thing og Poulsen: DKPs faglige politik....., p. 46, note 55.
- 26) Thing og Poulsen: DKPs faglige politik....., p. 46.
- 27) C. H. Petersen: Fra klassekampens slagmark....., p. 141.
- 28) KIs overgang til »folkefrontsstrategien« nærmere behandlet i speciale af Ole Borgå: En undersøgelse af DKPs udvikling 1938–45 med særlig henblik på enheds- og folkefrontspolitikken.
Dimitrovs tale fra 1935, hvori han opridser strategien, gengivet i bogen »Fascismen er fjenden«.
- 29) Nørlund: Det knager....., bind I, p. 168.
- 30) Aksel Larsen: Aksel Larsen ser tilbage, p. 159, refereret hos Borgå p. 21.
- 31) A. Larsen, op. cit., p. 162, her citeret efter Borgå

»Betingelserne for arbejderklassens politiske kamp i 30'erne«

1) Fra »Arbejderne og Krisen«, AOF 1934.

Litteraturliste

- Andersen, Torben P.: »Staten og Storkonflikten 1925«, GMT 1976
»Arbejdsgiveren«, 1945
»Arbejderen og krisen«. Antologi. AOF 1934
Bang m. fl.: »Fagoppositionens Sammenslutning (1910–1921). De danske Syndikalister«. Modtryk 1975
Bangsmark, Ove: »DKP og den fagoppositionelle udvikling ca. 1930–35«. ÅU 1975
Bertolt, Christiansen og Hansen: »En bygning vi rejser« bd. II, Fremad
Borgå, Ole: »En undersøgelse af DKPs udvikling 1938–45. med særlig henblik på enheds- og folkefrontpolitikken«. ÅU 1972
Bryld, Christiansen og Togeby: »Revisionismens betydning for idéudviklingen i Det danske Socialdemokrati fra 1880'erne til 1930'erne«. Guldmédailleafhandlinger, Kbh. 1964
Bryld, C.: »Det danske socialdemokrati og revisionismen« bd. II, GMT 1975
Busck, Christensen og Jepsen: »Klassestrukturerne i Danmark 1870 til 1920«. DJH 3/4. Modtryk 1974
Deutschmann, C.: »Venstrekeynesianismen«. Modtryk 1975
Dich, J.: »Arbejdsløshedsproblemet i Danmark«. Kbh. 1939
DsF: »Under Samvirkets Flag«, Kbh. 1948
Dybdahl m. fl.: »Krise i Danmark«, Kbh. 1975
Galenson, W.: »Arbejder og arbejdsgiver i Danmark«, Kbh. 1955
Hansen, Karin/Torpe, Lars: »Socialdemokratiets reformisme og 30'ernes krise«, ÅU 1976
Hansen, Sv. Å.: »Økonomisk vækst i Danmark« bd. II
Historievidenskab nr. 8: »Venstreoppositionen 1900–1930«. GMT.
Jensen, Ellen Bastholm: »Socialdemokratiet som Folkeparti«. ÅU.
KF-bulletin nr. 9: »Kampen mod krise og arbejdsløshed i 30'erne«, Århus 1976
Knudsen, Knud: »Arbejdskampe i Danmark under verdenskrisen 1931–34«. ÅU 1976
Larsen, Aksel: »Aksel Larsen ser tilbage«, Kbh. 1970
Mattick, P.: »Marx og Keynes«, Røde Hane 1973
Nationaløkonomisk Tidsskrift 1936
Nørlund, Ib: »Det knager i samfundets fuger og bånd«, Tiden
Petersen, Carl Heinrich: »Fra klassekampens slagmark i Norden«, Modtryk 1973 og 74
Protokol for den 18. socialdemokratiske kongres i Fredericia 1919
Protokol for den 19. socialdemokratiske kongres i Odense 1923
Protokol for den 20. socialdemokratiske kongres i Vejle 1927
Rigsdagstidende 1925
SFAHs publikationsserie: »Arbejderbevægelsens historie« 6 foredrag af J. Engberg, E. F. Pedersen, A. Jepsen, J. Christensen og S. Busck. Med kritik af J. O. Krag, Gert Petersen og Ib Nørlund. Udkommer når foredragene er gået igennem Danmarks Radios censur erfgang i 1977
Skjolbo, C. L.: »Socialiseringens veje og mål«, Kbh. 1922
Socialdemokratiske noter 1929–36.
»Solidaritet« – Organ for Fællesudvalget af Arbejdsløse. Kbh.
Thing og Poulsen: »DKPs faglige politik 1930–35. Den revolutionære fagopposition«, upubl. manus.
Zeuthen: »Arbejdsløsheden og arbejdsløshed«, Kbh. 1939
Årbog for Arbejderbevægelsens Historie. 1975

Bilag 1

Den erhvervsaktive del af befolkningen fordelt på erhverv

1921-folketællingen (Statistisk tabelværk, V Litra 16, s. 92):

	Hovedpersoner	Funktionærer	Arbejdere
Landbrug, skovbrug m.v.	196.641	16.162	261.826
Håndværk og industri	86.997	29.401	251.197
Handel og omsætning	54.463	60.683	32.241
Kommission og transport	17.286	33.502	29.336
Immateriel virksomhed	41.980	26.781	12.811
Husgerning m.v.	32.958	753	146.924
Ialt	430.325	166.742	734.335

1940-folketællingen (Statistisk tabelværk, V litra A 23, bd. II, s. 20):

	Selvstændige	Funktionærer	Arbejdere
Landbrug, skovbrug m.v.	216.510	14.130	246.641
Håndværk og industri	92.925	53.610	477.530
Handel og omsætning	78.241	130.603	56.878
Transporterhvervene	13.369	46.400	63.748
Administration og liberale erhverv	17.598	101.622	28.220
Uoplyst erhvervsgruppe	–	–	13.628
Ialt	418.693	346.362	876.645

Den erhvervsaktive befolkning fordelt efter arbejdsstilling (%):

	1921 (op. cit. s. 92)	1940 (op. cit. s. 21)	
Selvstændige	32.3%	Selvstændige, direktører o.l.	23 %
Funktionærer	12.5%	Medhjælpende hustruer	6.4%
Arbejdere	55.2%	Funktionærer og tjenestemænd	19.7%
		Arbejdere	50 %

Bilag 2

Virksomheder i industri og håndværk fordelt efter størrelse

(Statistisk Aarvog 1940, s. 70ff):

	0 arb.	1–5 arb. (samlet pers.)	6–100 arb. (samlet pers.)	over 100 arb.
1925	44.104	38.033 (116.106)	6.735 (139.635)	317 (96.004)
1935	51.384	42.337 (125.692)	8.195 (171.591)	380 (113.893)

APPENDIX

Som allerede nævnt i indledningen lider denne fremstilling af DET DANSKE KLASSESAMFUND 1920–1940 af en række teoretiske forkortninger såvel som af en række historiske brist og mangler. I et forsøg på at kompensere for disse problemer – uden at løse dem – har vi slutteligt valgt at knytte to afsnit til fremstillingen som en slags appendix. Der er tale om vedhæng, der har indgået centralt i redigeringsarbejdet, men som ikke har kunnet indarbejdes. Alligevel er de at betragte som værdifulde supplerende arbejds papirer.

Om klassebevidsthed og reformisme

I den fremstilling, som er givet, har det gang på gang vist sig som et problem at foretage en kvantitativ afgrænsning af arbejderklassen, endside at foretage en teoretisk. Bl. a. fordi arbejderne som klasse betragtet i den konkrete historiske situation står i en række overgangsformer indenfor den industrielle proces og i en række berøringsflader overfor andre samfundslag, først og fremmest småborgerskabet og i mindre grad mellemlagene

Ligeledes kan det hurtigt konstateres, at arbejderklassen består af en mangfoldig masse af individuelle subjekter med forskellige spontane interesser, forskellige adfærdsnormer, forskellige indstillinger – kort sagt forskellige bevidsthedsformer. Dette må en bevidsthedsanalyse nødvendigvis forholde sig til. I hvert fald hvis det skal være andet og mere end teoretiske skrivebordsøvelser. D. v. s. at vi kun i ringe grad kan bruge den meget abstrakte kategori 'arbejderklassen' i andet end teoretiske analyser. Den er brugbar for så vidt det drejer sig om almene udledninger af kapitalens bevidsthedsformer – vare-, penge- og kapitalfetichismen. Udledninger der er væsentlige for en forståelse af begrebet klassebevidsthed. Men så snart det drejer sig om konkrete historiske analyser er en differentiering nødvendig. Det vender vi tilbage til.

Når vi her taler om klassebevidsthed, mener vi arbejderklassens bevidsthed. Men når det drejer sig om en mere konkret analyse, er vi nødsaget til at indskrænke undersøgelsen til en del af arbejderklassen. Af to grunde. For det første fordi det – som netop omtalt – er umuligt at foretage en præcis bestemmelse af arbejderklassen. Og for det andet – og vigtigste – fordi en bevidsthedsanalyse efter vor opfattelse kun er mulig og meningsfuld, hvis den tager sig udgangspunkt i den kollektive praksis, som finder sit udtryk i arbejderklassens historiske organiseringer, hvad enten disse har form af rene lønkamporganiseringer (fagforeninger), partiorganiseringer, strejkebevægelser, arbejdsløshedsbevægelser m. v.

Men tilbage til selve udtrykket 'klassebevidsthed'. Begrebet er vanskeligt håndterligt, idet det ikke umiddelbart er aflæseligt. Den bevidsthed man ved hjælp af interviewundersøgelser, spørgeskemaer m. v. kan påvise hos arbejderklassens enkelte subjekter, er ikke en *klassebevidsthed*. En sådan kan ikke konstateres hos det enkelte subjekt lige så vel som summen af subjekternes empiriske konstaterbare bevidsthed heller ikke udgør *klassens samlede bevidsthed* – *klassebevidstheden*.

På den anden side er en reduktion af klassebevidstheden til en ikke-empirisk logisk (teoretisk) kategori i revolutionsteorien i sig selv uinteressant, alene af den grund, at den er vanskelig eller umulig at operationalisere på et historisk materiale. En teori der ikke kan forbindes til den historiske virkelighed, er politisk impotent. En teori om klassebevidsthed der ikke kan anvendes i historiske analyser er ubrugelig, ikke mindst fordi klassebevidstheden rent faktisk eksisterer historisk. Problemet er således blot, hvorledes man behandler dette begreb historisk. Det er her vor opfattelse, at klassebevidsthed ikke er et statisk begreb, men derimod en *proces*.

D. v. s. at man ikke på et eller andet givet historisk tidspunkt kan analysere sig frem til, at denne eller hin begivenhed er udtryk for denne eller hin bevidsthed i arbejderklassen. Og selv om det havde været muligt, ville man ikke herudfra kunne generalisere og deraf konkludere at i f. eks. 20'erne eller 30'erne havde den danske arbejderklasse denne eller hin bevidsthed. Tværtimod. Klassebevidsthed er et *historisk foranderligt* begreb.

Klassebevidsthed udtrykkes kollektivt. Klassebevidsthed kan m. .a. o. først erfares som noget virkeligt eksisterende i klassen, når og for så vidt den relaterer sig til organisation eller anden form for kollektiv praksis. »Klassebevidsthed er ikke blot et praktisk men også et smukt og dristigt begreb, fordi det har proceskarakter: det vil vise sig, det *eksisterer* ikke simpelthen empirisk konstaterbart. Et dynamisk begreb par excellence. Det beskriver ikke nogen tilstand, men derimod en proces, der konstituere 'klassen' i de aktuelle kampe.«¹ (Kurasje 12, 170).

Vi har i det foregående ikke sagt meget om, hvilket indhold begrebet klassebevidsthed har. Omend det må bestemmes historisk – fordi som sagt klassebevidstheden manifesterer sig i historiske organisationer – kan der dog sættes visse grænser, indenfor hvilke klassebevidstheden bevæger sig; eller rettere *må* bevæge sig for at det overhovedet skal give mening at tale om klassebevidsthed.

Den højeste grad af klassebevidsthed lader sig relativt let bestemme til den bevidsthed, der har sit udtryk i kampen for selve kapitalforholdets afskaffelse (afskaffelse af såvel kapitalen som lønarbejdet) – altså den revolutionære bevidsthed.

I den anden ende af skalaen er bestemmelserne straks mere flydende, idet det her kommer an på en vurdering af hvornår der er tale om kollektivt organiserede manifestationer fra arbejderne side. Udbygningen af arbejderne antager uendeligt mange former og det samme gør reaktionerne mod udbygningen. Engels opererer i sin bog 'Die Lage der Arbeitende Klasse in England' med fire faser i klassekampens udvikling, en faseinddeling der som illustration er et brugbart udgangspunkt her:

1. fase: spontane og individuelle oprørsforsøg og protestmanifestationer mod udbygningen. Kan. f. eks. tage form af kriminalitet og alkoholisme.
2. fase: modstanden optræder i kollektiv- og gruppesammenhænge, men antager lige så irrationelle former som i første fase, f. eks. maskinstormerne.
3. fase: arbejderne organiserer sig i fagforeninger og bruger strejkevåbnet i kampen mod udbygningen.
4. fase: den politiske kamp. Arbejderklassens kamp mod bourgeoisie. Klassekampens højeste fase.²

Det skulle for så vidt være indlysende, at ikke alle disse aktionsformer, som Engels her opererer med, er udtryk for en klassebevidsthed. I 1. fase er der tale om en individuel protest mod arbejdsforhold, som der i sandhed ikke kræves megen bevidsthed for at reagere imod, idet det nærmest var et

spørgsmål om simpel overlevelse. Der er altså tale om udtryk for en selvopholdelsesdrift, der ikke er betinget af en klassebevidsthed.*

I 2. fase ses de første elementer til en klassebevidsthed, idet man her i større eller mindre grupper kæmper mod de umiddelbare årsager til bl. a. arbejdsløshed, opskruet arbejdstempo m. v. – nemlig maskinerne. Man har ganske vist ikke gennemskuet udbytningen, og kampformerne betinger heller ikke nogen kollektivitet, men for så vidt der er tale om en organiseret form for modstand, er der tale om tendenser til dannelsen af en klassebevidsthed.

Først i det øjeblik der finder mere systematiske organiseringer sted – i 3. fase – er der tale om en genuin klassebevidsthed. Heller ikke disse organiseringer betyder nødvendigvis, at udbytningen er gennemskuet, men derimod at der eksisterer en bevidsthed om at man som sælgere af arbejdskraft har en række fælles interesser med hensyn til f. eks. løn og arbejdsvilkår.

Endelig opererer Engels i 4. fase med den revolutionære bevidsthed.

Hvilken grad af klassebevidthed de konkrete historiske klassekampe er udtryk for, kan selvfølgelig kun bestemmes ved historiske analyser. Ikke ved et fotografisk øjebliksbillede: denne kamp var udelukkende en lønkamp, der må være tale om en socialpartnerbevidsthed. Men derimod ved at analysere selve *processen*. Det er i *løbet af processen*, klassebevidstheden konstitueres/udvikles. Denne bevidsthed opstår *ikke* spontant.

I det kommunistiske manifest hævdede Marx og Engels at klassebevidstheden, forstået som arbejderens revolutionære bevidsthed om udbytningen, opstod med spontan nødvendighed. Dette ville ske gennem arbejderklassens elendigørelse, d. v. s. stadigt forringede levevilkår. I 1840'erne så det sådan ud. Da var arbejderklassen virkelig en klasse af pariaer, både økonomisk og politisk. Den anden industrielle revolution i England og dermed den relative merværdiproduktions definitive gennemslag havde endnu ikke medført den forbedring af arbejderklassens reproduktionsbetingelser som skulle begynde at vise sig i 1850'erne. Senere reviderede Marx da osse elendigørelsesteorien. På trods heraf er den igen ved at vinde nogen udbredelse. Vi skal nævne et par eksempler. For det første elendigørelsen i globalt perspektiv. Det anføres, at den globale gennemsnitslevetid i dag er absolut lavere end den var i tidligere faser af kapitalismens historie. Procentvis dør flere af sult. Herigennem føres proletariatet i den tredje verden spontant til en revolutionær bevidsthed, mens industrilandenes arbejdere døser ved middagsbordet. For det andet elendigørelsen som et relativt og konjunkturelt fænomen. Elendigørelsen ses i forhold til hvert umiddelbart forudgående stadium i levefoden. Ethvert tilbageslag, især i forbindelse med kapitalistiske kriser, indebærer en relativ elendigørelse, som fører til revolutionær bevidsthed, idet de slørende

* En sådan skematisk opdeling som vi her har foretaget må dog ikke opfattes for bogstaveligt. Der er talrige eksempler på, at mere eller mindre individuelle aktionsformer ikke nødvendigvis er udtryk for en manglende klassebevidsthed. Det kan eksempelvis være udtryk for en radikal terrorisering af arbejderklassen og dens organisationer, således som vi har set det f. eks. i Nazi-Tyskland, Chile, Sovjet-Unionen.

bevidsthedsformer, som kapitalen under højkonjunktoren har afsat i arbejderens bevidsthed, bryder sammen.³

Vi er ikke enige i elendigørelsesteorien, hverken i den klassiske udgave eller i dens moderne varianter. For det første er selve elendigørelsen et historisk forbigående fænomen, der ikke ligger som nødvendig tendens i kapitalismen. Tværtimod indebærer forøgelser i arbejdets produktivkraft, osse i globalt perspektiv muligheden for en absolut forøgelse af både brugsværdier og bytteværdi, herunder lønnen og merværdiraten.

For det andet tror vi ikke på, at elendigørelsen, selv om den indtræffer, leverer nogen almenyldig og bindende forklaring på opkomsten af en revolutionær bevidsthed med alt, hvad en sådan indebærer. Endelig modsiges teorien af udviklingen i 30'ernes Danmark. Her førte krisen langt fra til en revolutionær bevidsthed i arbejderklassen. Tværtimod bifaldt den det socialdemokratiske klassesamarbejde.

Elendigørelsesteorien står og falder med sådanne empiriske konstateringer, eftersom – som sagt – klassebevidsthed er et historisk fænomen, der ikke brugbart lader sig udlede politisk. Klassebevidsthed konstitueres og udvikles i konkrete historiske læreprocesser, men først idet den udbyttede klasses økonomiske og politiske erfaringer bearbejdes og dermed samles i et politisk og teoretisk struktureret overblik, er det muligt fuldt ud at gennemskue kapitalens modsigelser.

Herudover er forudsætningerne for at arbejderklassens historiske kamp samtidig fungerer som læreprocesser, betinget af en række andre faktorer, hvoraf de foreliggende brogede, ofte tilfældige historiske omstændigheder under hvilke kampene udkæmpedes, hvor økonomi og politik og så galt de agerendes tilfældige egenskaber er indvævet i hinanden, er af afgørende betydning.

Der er på den ene side de fordrejelser, som selve det kapitalistiske system skaber og som vi tidligere har været inde på. Og der er de historiske betingelser hvorunder kapitalen akkumulerer, f. eks. arbejdsløshed, de konkrete produktionsbetingelser, arbejderklassens reproduktionsbetingelser, uddannelsesniveau, kapitalstrukturen m. v.

Der er på den anden side de mere subjektive betingelser, såsom hver enkelt arbejders bevidsthedsniveau, som ikke blot er bestemt af de ovennævnte betingelser, men i lige så høj grad er individuelt bestemt, familie, boligforhold, arbejdssituation o. s. v.

Men hvilke af faktorerne der spiller ind og disses betydning må nødvendigvis bestemmes historisk, hvilket kan være vanskeligt nok endda.

Vi kan altså fastslå, at mulighederne for konstitueringen/udviklingen af klassebevidsthed eksisterer potentielt i klassens aktuelle kampe. Men lige så vel eksisterer mulighederne for det modsatte. At de elementer af klassebevidsthed der måtte være til stede, fjernes. Eller at de aktuelle kampe får en form og et indhold, der direkte modarbejder arbejderklassens kamp, taler vi ligesåvel om kampe om klassens bevidsthed. Kampe mod kapitalen er kampe mod mindre bevidstgjorte arbejdere.

Vi har i det foregående gjort en del ud af begrebet klassebevidsthed, idet vi anser en forståelse af dette som en forudsætning for en forståelse af

den danske reformismes udvikling. Og den danske reformisme er den 'røde tråd', hvorom enhver fremstilling af arbejderklassens udvikling må dreje sig. Det er der mindst to gode grunde til, nemlig på den ene side fordi reformismen altid har været den dominerende ideologi i den danske arbejderklasse, hvilket vil sige at en forståelse af arbejderbevægelsens historie forudsætter en forståelse af reformismens væsen. På den anden side fordi kapitalismens udvikling i Danmark i høj grad har været (og er) præget af reformismen samtidig med, at den særlige danske kapitalstruktur har været en væsentlig forudsætning for reformismens styrke.*

I enhver fremstilling af arbejderbevægelsens historie støder man på begrebet reformisme. For at illustrere, at dette begreb ingenlunde er entydigt, og at brugen deraf derfor kræver en præcisering, vil vi her i kort og skematisk form opstille tre *typer* reformisme, som der bør skelnes imellem.

Noget om reformisme

Betegnelsen reformisme anvendes nu bredt, men noget upræcist, om forskellige strategier, i Danmark om Socialdemokratiets, SF's og DKP's bud på en socialistisk strategi. Kun Socialdemokratiet og delvis SF vedkender sig betegnelsen.

Som det fremgår af ordet selv, går det oprindeligt på den opfattelse, at man kan og bør reformere sig til socialismen, modsat den opfattelse at overgangen sker ved en revolution.

For en systematisk, ideel betragtning indgår der mindst tre variable i en bestemmelse af strategien: kapitalismeopfattelsen (hvad er det der skal forandres?), socialismeopfattelsen (hvad er målet?) og strategien eller revolutionsteorien (hvordan finder overgangen sted?).

1. For det første er der den opfattelse, der har gennemskuet kapitalforholdet og altså har merværditeorien som udgangspunkt. Derudfra opstilles målet som lønarbejdets afskaffelse og dermed klassernes ophævelse. Dette er det oprindelige marxistiske udgangspunkt og således grundlaget for enhver strategi, der med nogen ret vil kalde sig marxistisk. Herpå opstilledes, navnlig i det tyske socialdemokrati, den strategi, som man har kaldt 'den klassiske reformisme'. Den gik kort fortalt ud på, at kapitalkommandoen under monopolkapitalismen og det såkaldte finansborgerskab koncentreredes stadig mere, således at en umiddelbar statslig overtagelse af kommandoen blev en nærliggende mulighed. Via statsmagten, d. v. s. et parlamentarisk flertal, kan derfor arbejderklassens parti overtage den økonomiske magt, i første række gennem en nationalisering af bankerne.

Det centrale moment er opfattelsen af staten. Staten kan bruges som redskab, fordi staten er en neutral instans, der befinder sig over klassemodsatningen, og som derfor kan udnyttes af begge hovedklasser. Under kapitalismen er den i kapitalistklassens hånd. Det drejer sig da for arbejderklassen om at erobre den og derefter indføre socialismen ved i første

* Dette forhold bliver særligt tydeligt, hvis man sammenligner kapitalismens udvikling i de forskellige lande i Europa. Det vender vi tilbage til i afsnittet om den internationale udvikling.

omgang at erobre kapitalkommandoen. Hvad der siden skal ske fra dette statskapitalistiske stadium i retning af lønarbejdets afskaffelse, er ikke privatkapitalismens afskaffelse som mål, men kun en 'retfærdig' fordeling

2. Dermed er vejen banet for den næste version, d. v. s. den reformisme, der som det modificerede endelige mål har privatejendommens afskaffelse. Her er socialismeopfattelsen indsnævret til den samfundsmæssige (forstået som den statslige) overtagelse af produktionsmidlerne, altså statskapitalismen. Der er her i realiteten tale om en revision af det marxistiske udgangspunkt, for så vidt som målet ikke forstås som kapitalismens, men blot som privatejendommens afskaffelse.

En sådan reformisme adskiller sig ikke i praksis fra den klassiske. Skellet beror kun på målsætningen, programmet. Overgangen fra den ene form til den anden er glidende.

3. Den tredje variant er den strategi, hvis mål er velfærdssamfundet, d. v. s. forbedringen af arbejderklassens forhold indenfor det privatkapitalistiske samfunds rammer. Som altså hverken har kapitalforholdets eller privatkapitalismens afskaffelse som mål, men kun en 'retfærdig' fordeling af den politiske magt og de økonomiske goder mellem de grupper og klasser, samfundet nu engang består af. Der er m. a. o. tale om en ligestilling og et samarbejde mellem klasserne. Demokrati og velfærd er målene, statsindgreb og stærke organisationer er midlerne.

Disse tre typer reformisme har *reformkampen*, i mere eller mindre militant form, fælles. De adskiller sig ud over graden af militans kun ved målsætningen, altså programmet.

Her er de anført som rene typer. Historisk findes de sjældent i ren form. Distinktionen imellem dem beror på en generalisering/typologisering/klassificering.

Om man vælger at kalde dem alle for reformisme eller vælger at udskille den sidste under betegnelsen *klassem samarbejde*, beror udelukkende på et valg af ord. Selv kalder Socialdemokratiet sin strategi for reformistisk og sit mål for socialisme. Det kan man gøre som man vil, blot det står klart, hvad betegnelserne dækker over.

SMÅBORGERSKAB PÅ LANDET

Generel diskussion af »småborgerskab på landet«, nærmere indkredset til husmændene

Som det fremgik af indledningen, (S.B.), kan småborgerskabet ikke betegnes som en strikt afgrænset klasse. Dette gælder også for småborgerskabet på landet, som hovedsageligt samler sig om husmanden. Husmændene som gruppe eller som social kategori vil da være focus for dette afsnit; men det er stadig et temmeligt flydende objekt, idet husmændene – ikke mindst i trediverne – kun meget flydende lader sig afgrænse til selvstændige middelbrugere p. d. e. s. og landarbejdere p. d. a. s. (0). D. v. s. at husmændene historisk, især i perioden lige før og efter statshusmandsloven af 1899 (se senere) har ligget på grænsen til den industrielle reservearmé. Landarbejderne blev i slutningen af 1800-tallet tildelt små jordlodder for at fastholde deres arbejdskraft (ak) i landbruget. Jordlodderne var derfor netop så små, at det var nødvendigt for dem at sælge deres ak uden for det lille brug; over for en sådan deltids-landarbejder var det let at presse lønnen ned. Småbrugere med for små jordlodder eller småbrugere, der var så forgældede, at de ikke kunne opnå overskud ved deres produktion og knapt kunne mætte familiens munde, har måttet tage sæsonarbejde eller konstant deltidsarbejde ved siden af arbejdet på eget brug; eller har måttet opgive bruget helt og blive besiddelsesløse landarbejdere eller vandre til byen. Dette har kapitallogisk været den nødvendige tendens under kapitaliseringen af landbruget.¹ Men historisk har denne tendens sat sig meget langsommere og senere igennem i det danske landbrug.

For at modvirke den tidlige ustabile situation har husmændene nemlig ført en hård kamp for at blive selvstændige jordejere. Denne kamp er blevet kæmpet politisk gennem Socialdemokratiets og Det radikale Venstres pres på jordlovgivningen og gennem husmandsforeningerne; den enkelte, »menige« husmand har kæmpet kampen gennem *intensiveringen af arbejdet på bruget*.

Her bliver det nødvendigt at komme ind på et andet speget spørgsmål i forhold til denne gruppe småborgere: producerer de merværdi, og er de da underlagt det samfundsmæssige akkumulationskrav? Og hvis de producerer merværdi, hvilken måde udnyttes de da på til forskel fra lønarbejderne? Som småborgerskabet iøvrigt kan småbønderne netop *ikke* betegnes som klasse, fordi de selv står *uden for* kapitalforholdet, dels *mellem modsætningen mellem kapital og lønarbejde*.² det gør de, fordi de er vareproducenter og varesælgere. de træder altså ikke frem som sælgere af arbejde- »og dette forhold har altså intet at gøre med byttet af kapital og arbejde, og derfor heller intet at gøre med produktivt og uproduktivt arbejde.«³ De skal ikke sælge deres ak mod penge (uproduktivt) eller mod kapital (produktivt), selv om de er vareproducenter.⁴

Dog er det muligt, at disse småbønder (eller bare nogle af dem), der arbejder med deres egne produktionsmidler, ikke bare reproducerer deres arbejdskraft, men osse skaber merværdi. En del af merværdien eller værdien af deres ekstraarbejde kan tilegnes dem selv i kraft af deres stilling som produktionsmiddelejerne; en anden del tages væk i form af skatter, renter etc.⁵

I og med at husmænd og småbønder forsøgte at bevare eller opnå deres selvstændighed/uafhængighed ved en øget produktion, og de ikke havde råd til at investere i forbedrede produktionsmidler og -metoder* måtte de *intensivere arbejdet* på bruget. Denne intensivering har været et konstant imperativ og den eneste generelle mulighed for at højne merværdimassen. At dette p. d. a. s. resulterede i, at husmændene udnyttede sig selv som deres egne »lønarbejdere«, var det nødvendige resultat af, at den lille uafhængige bonde er splittet i to »personer«: som besidder af produktionsmidler og som andelshaver er han kapitalist, som medarbejder i den umiddelbare produktionsproces er han lønarbejder og merværdiproducent. Man må dog sætte spørgsmålstegn ved den danske husmands status som »kapitalist«. Formelt er han nok besidder, men reelt har den profit, han har kunnet trække ud af sin egen kapital, i de fleste tilfælde skullet betales til den reelle ejer af jorden eller kapitaludlåneren; om denne ejer så er en privat person eller staten er i denne forbindelse for så vidt ligegyldigt. Husmandens »egen« kapital har f. eks. ofte været lån enten fra staten eller en privat bank. Dette kan dog kun afgøres ved den historiske undersøgelse.

Det har nemlig været en forudsætning for opnåelse af selvstændighed, at husmændene har måttet producere for markedet. D. v. s. at deres umiddelbare produktion er blevet underlagt den samfundsmæssige kapitalens krav om produktion for markedet, altså produktion af værdi, modsat produktion af brugsværdi. I Danmark er dette for landbrugsproduktionens vedkommende kommet til udtryk i opdelingen af produktionen i en proces, der er foregået på bruget og en forædlingsproces, som produkterne har gennemgået i den større industrielle produktion, andelsvirksomheden. Derved er husmændene blevet kapitalejere og udbytter med denne kapital lønarbejde. Paradoksalt virker det umiddelbart, at bevægelsen for dannelsen af andelsvirksomheder, som startede i midten af 1800-tallet, havde karakter af en *antikapitalistisk* modstand mod de større brugs økonomiske overlegenhed. Det viste sig siden klart, at andelsbevægelsen netop var løftestangen for de mindre brugs funktions- og overlevelsesdygtighed i det *kapitalistiske* landbrug.** Men samtidig er det dette historiske faktum, der

* Lånemuligheden for husmænd begyndte først i 1900-tallet (hypotek- og kreditforeninger, statslånefond, udstykningsforeninger). Den manglende økonomiske mulighed for forbedringer blev dog *til dels* afhjulpet ved udvikling i husmandsproducenternes kvalifikationer. »Husmandsrejserne« blev en fast institution med udveksling af tekniske og faglige tips. Dette fik på trods af den uformelle facon faktisk karakter af landbrugsuddannelse, længe inden landbrugsskolerne fik nogen generel betydning.

**Det vil derfor være forkert at kalde produktionen på de danske husmandsbrug for »simpel vareproduktion«. Denne form er en produktionsform, der forudsætter udelukkende produktion af brugsværdier til opretholdelse af bondens og familiens egen subsistens.

har muliggjort, at gruppen af husmænd ekspanderede voldsomt i begyndelsen af dette århundrede. En udvikling, der *ikke* passer til den logiske tendens til proletarisering af småbesidderne, sådan som Marx ridser den op.⁶

Den kapitalistiske karakter af denne danske form for produktionsproces i landbruget resulterede på trods af opnåelsen af selvstændighed negativt i småbrugers økonomiske afhængighed: kreditter, renter og gæld, specielt efter omlægningen, fordi bondebrugene faktisk var blevet gældfri fra de lån, de havde optaget efter landboreformerne. Da husmanden p. gr. a. sin formelle selvstændighed og besiddelse af produktionsmidler ikke fik løn – han solgte ikke sin ak til andre end sig selv – og derfor heller ikke kunne føre lønkamp, måtte han stadig sammen med sin familie intensivere arbejdet og forlænge arbejdsdagen.⁷ Kontanterne skulle ligge på bordet til afbetalingerne. Husmændene arbejdede altså under en tilsløret form for udbytning, idet deres merværdiproduktion legalt, men ikke formaliseret via lønformen blev frarøvet dem. Disse husmænd havde altså status af både besiddere og udbyttede, hvilket naturligvis måtte få politiske konsekvenser i form af en meget svingende kurs, hvis man vurderer den ud fra gruppen som helhed. Vi skal senere se, hvordan husmandsorganisationerne i deres hovedkrav kunne alliere sig med Venstre p. d. e. s. og med Socialdemokratiet p. d. a. s.

Derfor kunne husmændene som vælgere og repræsenteret parlamentarisk ved Det radikale Venstre ofte være tungen på vægtskålen i politiske afgørelser. Dette på trods af, at denne befolkningsgruppe numerisk kun har udgjort en minoritet både totalsamfundsmæssigt og som en gruppe inden for landbruget.

Vi beskæftiger os (i dette afsnit) med småborgerskabet inden for landbruget og vil nu forsøge at opstille kriterier for afgrænsningen til de øvrige landbrugere. Ifølge folketællingen i 1930⁸ fremgår det, at husmændene ialt udgjorde 81.892 ud af 525.752 forsørgere beskæftiget inden for landbrugssektoren eller 264.116 ud af 1.029.208, hvis de forsørgede regnes med. Det kunne synes nok så relevant at regne de forsørgede med, idet husmandsbruget er en familiedrift, for så vidt som hustruens og børnenes ak i driften er nødvendig. Og den er især nødvendig i de mindste brug, hvor man ikke havde råd til køb af fremmed ak på noget tidspunkt af året.

Vi vil dog ikke påstå, at en sådan umiddelbar optælling giver et præcist udtryk for udlægget af ak og dermed en afgrænsning til større brug og borgerskabet i landbruget.

På den anden side skal det med i en klassespecificering, fordi det fortæller noget om måden at producere på. Det er derfor vigtigt at sammenholde med en brugsinddeling efter areal- og hartkornsstørrelser.⁹ Vi arbejder med kategorierne storbrugere, middelbrugere og småbrugere, sådan som de osse er inddelt i den traditionelle statistik. Det må dog stadig huskes, at det afgørende i en klassesdifferentiering er forskellen i produktionsformerne. Det er klart, at størrelserne på brugene kan pege på eksistensen af sådanne forskelle, men osse her kan der være flydende grænser i kraft af

gældsforhold, jordens frugtbarhed og bonitet¹⁰ og den tidligere diskuterede forskellighed at anvende ak'en på.

Varetagelsen af de økonomiske interesser kom dog næsten umiddelbart til udtryk i landbrugsorganisationerne Tolvmandsforeninger, Landboforeninger og Husmandsforeninger repræsenterende henholdsvis storbrug, middelbrug og småbrug. Parlamentspolitisk aftegnede interesseforskellene sig, om ikke umiddelbart, så dog tendensielt, henholdsvis i partierne De Konservative, Venstre og Det radikale Venstre (og her til dels Socialdemokratiet). Men for RV og husmandsorganisationerne var det dog vanskeligt at favne om og varetage medlemmernes interesser, når brugene klasse-mæssigt har ligget lige fra små, men gældfri selvejerbrug til jordrentebrugene (»statsfæste«, se senere). Selv om man kender organisationsprocenten¹¹ kan man dog ikke afgøre, hvilken form for småbrugsproducenter, der var medlemmer; og dermed heller ikke, hvem der har udnyttet husmandsforeningernes organ, »Husmandshjemmet«, som talerør for deres kritik eller billigelse af interesseorganisationens førte politik. Dette blad er her i artiklen blevet brugt som kilde i forhold til en meningsmåling blandt medlemmerne i foreningens basis, – med de usikkerheder, der ligger i en sådan kildeanvendelse.

De forskellige holdninger, som kommer til udtryk ad politiske kanaler og gennem medlemsbladet, viser en politisk labilitet svingende fra en reaktionær til en radikal socialliberalistisk tendens, som netop er forårsaget af de nævnte økonomiske betingelser.

Problemet kan – omend lidt skematisk – rides op som følger: er husmanden »kapitalist«, fordi han ejer sine egne produktionsmidler og/eller udnyttes han gennem kreditvæsenet og skatterne som producent?

Eller politisk formuleret: hvad er årsagerne til den labile politiske holdning inden for 'småborgerskabet' på landet?

Kort sagt: en bestemmelse af husmændenes placering politisk og økonomisk i den behandlede historiske periode kan ikke gennemføres udelukkende teoretisk, men kræver en historisk fremstilling.

Den politisk-ideologiske diskussion af hensigtsmæssigheden af husmandsbrug contra storbrug

I forbindelse med landbrugspolitikens udvikling i 20'erne foregik der en væsentlig diskussion mellem repræsentanter for »reformister« og »revolutionære«, om jordbrugspolitikken, en diskussion som berørte alle brugsstørrelser. Denne diskussion drejede sig om smådrift-stordrift og disse driftsformers fordele, dels m. h. t. det samfundsmæssige (nationaløkonomiske udbytte, dels m. h. t. produktionsformernes betydning for producenternes politiske bevidsthed.

Denne diskussion skal her refereres og kommenteres, samtidig med en opridsning af, hvor mange brug der blev udstykket i perioden. Diskussionen er væsentlig, for så vidt som de forskellige jordprogrammer

og resultaterne af deres gennemførelse har medvirket til en tilsløring af udbytningsformer og klasseforskelle.

Lige siden statshusmandsloven af 1899 havde der foregået en livlig debat om husmandsbrugets berettigelse. Venstre var gået ind for denne driftsform for så vidt som bestemmelsen af 1899 fik den konsekvens, at den billige arbejdskraft kunne fasholdes på landet. Derimod gik Venstre imod det Radikale Venstres ønske om en udvidelse af bruget, så husmanden ikke blev nødsaget til at tage arbejde uden for sit brug. De radikale agiterede for husmandens selvstændige eksistens og arbejdede 100% for udstykningsforeningernes formål. Disse foreninger var private, men modtog lån fra Statslånefonden¹³, således at de kunne opkøbe ny jord til udstykning.

SD bakkede for så vidt op om RV's husmandspolitik som man dér så en løsning på problemet omkring vandrigen af arbejdskraft fra land til by og dermed arbejdsløshedsproblemet. Men inden for SD's rækker var man dog ikke enige om spørgsmålet. SD's interne opposition gik principielt ind for stordrift, dels fordi konkurrencen fra verdensmarkedet ville tvinge husmændene til fællesdrift med kornavl, idet det var for dyrt at opkøbe foderkorn til de små brug med animalsk produktion¹⁴; – dels fordi husmanden var afhængig af kapitalen via renteydelser¹⁵, – og dels fordi den individuelle driftsform – på trods af udbytningen – havde en reaktionær politisk indvirkning på de umiddelbare producenters politiske bevidsthed. Derfor ville denne driftsform virke splittende i forhold til arbejderklassen som alliancepartner mod kapitalen.¹⁶ Disse holdninger fremførte Gustav Bang i 1911 i »Husmanden og Socialismen«.

Så vidt hans kritik. Hans alternative forslag var, at vejen til målet, fællesdriften under socialistiske produktionsforhold, måtte gå over 1. andelsbevægelsen, hvor det fælles indkøb af produktionsmidler, – ligesom man så det på andelsbevægelsens industrielle og merkantile områder –, ville være kapitalbesparende¹⁷, og den højere produktivitet ville være arbejdskraftbesparende¹⁸; 2. staten måtte efterhånden indtræde som ejer af jorden, hvorved prioritetsrenten ville forvandles fra privat gældsbyrde til en afgift til offentligheden.¹⁹

I det sidste lå, at husmandsbrugene ikke umiddelbart skulle nedlægges, »når SD sejrer«.²⁰ Disse skulle overgå til fællesdrift frivilligt, og/eller man kunne udvide og fortsætte delingen af den animalske produktion med fordele i småbrugernes omsorgsfulde behandling og en videreforhandling af produkterne med fordele i stordriftens teknologi (andelsvirksomheden).

Gustav Bangs skrift fik ikke nogen revolutionær effekt i SD. Bortset fra den store kornavlende fællesdrift gik jo både SD og RV ind for den opridsede politik m. h. t. statens overtagelse af ejendomsretten til de nyoprettede brug (jordrentebørgene, jvf. følgende afsnit). Og osse m. h. t. »arbejdsdelingen« mellem smådrift og stordrift, d. v. s. husmandsbrug, middelbrug over for andelsforetagenderne. Og derved forblev det.

»SD har nok i første omgang behandlet jordpolitikken som et beskæftigelsesspørgsmål og har i udstykningen set et middel til at

formindske arbejdsløsheden«. ²¹ Denne vurdering kan vi kun erklære os enige i og dermed samtidig fastslå SD's konsekvente reformisme ²¹„(som G. Bang iøvrigt selv allerede besad en god portion af, idet han blot ville lade staten overtage kapitalen, hvorved den åbenbart »automatisk« ville komme til at tjene samfundet (læs: folket)).

Vi vil – vel vidende at vi springer let hen over arbejdsløshedsproblematikken – fortsætte med diskussionen smådrift-stordrift, idet denne diskussion ikke standsede efter 1919-lovens (jvf. følgende afsnit) gennemførelse, men først i 1925 med F. Vedsø's bog »Jordspørgsmålet«. Denne var i realiteten en fremlæggelse af SD's jordpolitik og satte dermed et punktum i hvert fald for den officielle debat i SD.

SD mente med dette punktum at have fremlagt et bevis på smådriften som den »mest hensigtsmæssige driftsform« samfundsmæssigt set. Vi vil ikke gå nærmere ind i kritikken af de dengang fremførte økonomiske tabeller og udregninger, som vi – selv med en manglende fagøkonomisk kompetence – finder værdiløse, fordi de er tydeligt fordrejede i forhold til de politiske konklusioner, man gerne ville kunne drage ud af dem. Diskussionen vil derfor dreje sig om de tre gennemgående programpunkter i SD's jordpolitik, som var meget påvirket af RV. Man ville:

- skabe uafhængige brug, hvis arbejdskraft ikke konkurrerede med landarbejderne (størrelser på 5–7 ha).
- fremskaffe jord til udstykning efter den nye lovs principper ved at
- gennemføre ekspropriationsbestemmelser og anskaffe jord til tillægsparceller. ²²

Argumenterne er, at forrentningen – nationaløkonomisk set – er størst på de små brug, og at man ønsker *jordbrugere*, ikke jordspekulanter. D. v. s. man går samtidig imod Venstres ønske om selveje, fordi det fører prioritetsgælden med sig, og fordi der kræves betydelig egenkapital til overtagelsen af et sådant selvejerbrug. ²³ Derfor foreslår man (SD) *statslån* til etablering.

Det, at småbruget var den mest produktive produktionsform, synes at være rigtigt, når man måler *udbyttet mod arealet*, fordi arbejdsintensiteten var størst på de små brug. Men resultatet synes at blive det modsatte, når man måler *udbyttet mod arbejdskraft-input og arbejdstid*. Når SD tilsyneladende bevidst har undladt at medregne arbejdskraft- og -tid, peger det på en konsekvent ikke-socialistisk landbrugspolitik, nemlig at småbønderne, de umiddelbare producenter, ikke skulle få mulighed for at en *overtagelse og styring af* egne produktionsmidler i en fælles stordrift. I stedet for støttede SD en kapitalistisk andelsbevægelse med mere eller mindre forarmede bønder som leverandører.

Den faktisk førte udstykningspolitik fik i stedet følgende konsekvenser: Siden 1899 blev der oprettet ialt ca. 25.000 statshusmandbrug, heraf ca. 9.200 før 1920. I perioden fra 1920–30 oprettedes flest, d. v. s. 9.600 brug, heraf ca. 4.200 jordrentebud og knapt 5.400 statshusmandsbrug. Yderligere udstykkedes 1800 tillægsparceller. Fra 1930–40 oprettedes kun

5.000 nye husmandsbrug, heraf 2.085 jordrentebrug; arealmæssigt var de dog hver især større end før 1930, idet man under krisen »opfordrede« til selvforsyning og derfor udstykkede 761 tillægsparcer på statskøbt jord.²⁴

Der synes altså at have foregået en ekspansion af husmandsbrug, som nok til en vis grad har kunnet modvirke afvandringen af ak fra land til by, – og dermed til arbejdsløshed. Hvorfor udviklingen er gået sådan, og hvilke konsekvenser det har haft for den lille landbruger, skal vi nu se nærmere på.

Jordlovsprincipperne – det gamle og det nye

Som baggrund for en redegørelse for de nye jordlovsprincipper i jordlovgivningen i 1919 og disses konsekvenser i 1920'erne skal det gamle jordlovsprincip m. h. t. husmandsbruget kort refereres; det drejer sig om »statshusmandsloven af 1899«, som kaldtes »lov om tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere«. ²⁵ Dette navn lader til at have været det rette, idet lovens funktion synes at have været tilvejebringelse af billig arbejdskraft til de større landbrug. Loven gik ud på, at staten ydede lån på ialt 2 mill. kr. til landarbejdere, der manglede kapital til køb af jord, som kunne tjene som deres subsistensgrundlag. Lånevilkårene var fastsat sådan, at brugsstørrelsen maksimalt kunne blive 5 tdr. land middelhøje, låneværdien pr. låner var højst 4.000 kr., og låneren skulle stille med en egenkapital på mindst 1/10 af ejendommens værdi. Statslånet opnåedes til en rente på 3% p. a. ²⁶ Disse vilkår betød, at husmanden for at kunne reproducere sig selv og sin familie måtte tage arbejde ved siden af. Dermed havde man fastholdt arbejdskraften i landbruget.

Samtidig var princippet, at husmanden in spe (landarbejdere) var henvist til det private marked for at købe jord. Her var jorden oftest mager og dyr, fordi den private jordejer kunne spekulere i jorden. Dette ville betyde, at husmanden måtte betale jordprisen (den kapitaliserede jordrente²⁷) med en del af de penge, som ellers skulle have dækket hans og hans families reproduktion i forhold til deres arbejdsindsats. Dette og det faktum, at husmanden gennemsnitligt arbejdede 155 dage om året for andre, peger på, at husmændene ikke med den nye lov havde opnået store forbedringer i deres levevilkår. ²⁸

Et faktum er, at husmandsbevægelsen, som den voksede frem i begyndelsen af århundredet, ikke var tilfreds med loven af 1899. Den gav nemlig ingen muligheder for en friere adgang til jorden til oprettelse af nye husmandsbrug og heller ikke nogen forsikring om, at jordprisen ikke oversteg den af staten fastsatte skyldværdi af det nye lån.

På trods af nogle tillægslove, som var gennemført siden 1899, og som havde givet husmændene bedre eksistensvilkår og større brug, skærpedes efter krigen husmandsbevægelsens krav om »lige adgang til fædrelandets jord«. Dette krav, som politisk blev fremført af RV og SD, blev trods uenigheden mellem disse to partier og Venstre, delvist gennemført under RV's og SD's regeringssamarbejde ved lovene i 1919.

De vigtigste fornyelser og kernen i det nye jordlovsprincip var følgende:

- a) lensafsløsningsloven: denne gav penge i statskassen og jord til nye udstykninger,
- b) loven om salg af præstegårdsjorder: denne jord skulle nu kunne inddrages til udstykninger, efterhånden som jorderne blev ledige.
- c) loven om bortsalg af jord i offentligt eje: efter denne lov kunne husmændene nu få overdraget jord uden købesum; i stedet skulle de betale staten en årlig afgift svarende til den kapitaliserede jordrente. Jordrenteafgiften fastsattes på grundlag af den mest effektive anvendelse af

jorden. Jordrentebriegeren tjente da – iflg. georgistisk tankegang – sin løn for egen arbejdsindsats, og resten af overskuddet gik til staten («samfundet»).²⁹

Dette betød, mente man, at jordens handelsværdi blev lig 0. Hermed skulle følgende være indløst: 1) kravet om en bedre jordfordeling ved tilvejebringelse af mere jord til udstykning, idet 36.000 ha fra lensafløsningen og ca. 17.000 ha. fra præstegårdene blev frigivet i løbet af 1920'erne; og 2) fastsættelsen af et prisniveau og en prisform, som muliggjorde en for husmændene bedre jordfordeling, idet jordrentebriegeren var indført som en ny besiddelsesform. Konkret var betingelserne, at jordstykket lejedes ud mod den årlige rente på 4% efter den ved jordvurderingen fastsatte jordværdi. Desuden kunne man få lån på 9/10 af kapitalen til opførelse af nye bygninger. Lånet var rentefrit de første tre år; derefter forrentedes en del af det, og det, som ikke forrentedes, skulle afdrages med 1% årligt. Når denne sum var tilbagebetalt, skulle man begynde at afdrage på det, som var blevet forrentet.

»Skont ingen vil påstå, at de tre vedtagne love er en løsning af jordspørgsmålet, rummer de dog et betydningsfuldt fremskridt og en nødvendig begyndelse«. ³⁰

Dette var »Husmandshjemmet«s kommentar.

Husmandsbevægelsen havde altså stadig kritik til overs for lovgivningen. Dels havde man ikke fået gennemført ekspropriationsbestemmelserne: ekspropriation af landbrugsjord fra større brug til oprettelse af mindre brug, og dels var ejendomsskatten endnu ikke ophævet til fordel for indførelse af »fuld grundskyld«.

Det lyder uforståeligt, at husmændenes (og til dels osse socialdemokraternes i dette spørgsmål) teoretikere, som i større eller mindre grad var georgister, kunne få handelsværdien til at blive 0. I dag går SD dog osse imod det.³¹ Argumentationen for den gennemførte lov dengang synes at være, at den indtægt, som briegeren (producenten) kunne opnå på grund af jordens gode bonitet eller beliggenhed, var arbejdsfri fordi den var samfundsskabt. Og at kun erstatningen for producentens egen kapital- og arbejdsindsats burde tilfalde ham. Denne tolkning skulle fremgå af følgende citater, bl. a.:

»Statens (det offentliges) inddragelse til fælles brug af det overskud, som borgerens arbejde fremkalder derved, at det ene jordstykke er mere fordelagtigt at så og høste, fabrikere og handle på end det andet« (.) »Men denne fordel skyldes bedre jord, ikke den enkeltes arbejde; derfor må overskuddet på bedre jord gå til fælles brug og ikke vedblive at være privatindkomst«. ³²

» . . . Al arbejdsfri indtægt bør inddrages som skat«.

»Al skat bør tages af jordrenten, fordi denne nydes af dem, som ejer formuerne, ligegyldigt om disse formuer består af jord eller andre værdier«. ³³

Her ville en nærmere analyse måske være på sin plads, men artiklens rammer tillader det ikke, samtidig med at en tilstrækkelig kompetent kritik ville kræve en indgående analyse og diskussion af jordrenteteorier. Men der skal dog nævnes to ting, som ikke synes at passe ind i husmandsgeorgisternes tankegang: – idet jorden ligger som et produktionsmiddel, vil den

altid have en potentiel kapitalværdi, osse selv om den ikke er effektivt udnyttet eller har en dårlig beliggenhed. Det er denne potentielle kapitalværdi, der efter en vurdering af jordens potentialer, danner grundlag for en fastsættelse af jordens pris. Handelsværdien kan da aldrig blive lig 0. Det kan den ikke, fordi jorden i sig selv ikke har nogen værdi; den har kun en værdi i kraft af det arbejde, der nedlægges i den. Den potentielle kapitalværdi regnes ud i forhold til de *muligheder* et givet stykke jord indeholder for at *ak kan skabe værdi herpå*.

Samtidigt skete *købet* af jorden under alle omstændigheder stadigvæk, blot foregik varebyttet jord-penge på den måde, at køberen (husmanden) overtog jorden straks, mens sælgeren (staten) fik sine penge over et stykke tid.

– idet jorden dyrkes og forbedres og derved stiger i værdi, fordi produktivkraften forbedres, vil renteafløstet dermed osse stige. Kilden til dette afløstet vil da altid være det arbejde, der er nedlagt i jorden gennem producentens arbejde. Det overskud, som afleveres til jordejeren, må altid være merværdi, skabt ved brugerens eller landarbejderens arbejde. Osse selv om jordejeren – under jordrentebraudet som besiddelsesform – er staten. Man mente altså, at den merværdi, som »borgerens arbejde frembringer«, retteligt tilhørte staten.

Efter det nye jordlovsprincip havde staten nu forkøbsret til jorderne med det formål at modvirke privat spekulation. Princippet var udviklet af og havde støtte i SD og RV, hvis jordpolitik bl. a. gik ud på at skaffe mere jord til husmænd og landarbejdere.

Over for jordrentebraudet som ny besiddelsesform var der dog osse inden for husmandsbevægelsen uenighed. Den nye lov havde nemlig en skæv geografisk fordeling af de nye udstykninger som konsekvens. De store godser og len fandtes i overvejende grad på Sjælland og Øerne, hvorfor muligheden for flere udstykninger efter det nye jordlovsprincip var størst her. I Jylland lagde husmændene større vægt på selve købet af jord, hvorfor det gamle jordlovsprincip fandt størst opbakning blandt disse husmænd,³⁴ d. v. s. at Venstre med sin liberalistiske jordpolitik fandt opbakning herfra. Et tredje standpunkt finder vi i en artikel i »Husmandshjemmet«: at »den udbyttes, som har lejet jorden og arbejder på den, idet jordrenten er statens tilegnelse af husmandens arbejde«.³⁵

Selv om jordrentebraudene repræsenterede en forbedring i husmændenes levevilkår, skulle det dog vise sig, at de fik problemer med renteafløstet, dels fordi de udover jordrenteafløstet skulle betale høje ejendomsskatter (bygningerne på brugene repræsenterede en uforholdsmæssig høj værdi i forhold til jordarealet³⁶), og dels fordi de ikke havde tilstrækkelig kapital til driftsomkostningerne og heller ikke kunne opnå lån hertil. På trods af husmændenes forlængelse af arbejdsdagen, var brugenes forrentningsprocenter meget lave³⁷, og blev ikke højere under det senere prisfald, som ramte landbrugsprodukterne i løbet af 1920'erne.

I forlængelse af at staten nu trak jorden ud fra det frie marked og satte markedsprisen lig 0 for jordrentebraudene, måtte staten administrativt – når

det ikke længere kunne gøres over prisdannelsen – regulere fordelingen og anvendelsen af jord, og sørge for udførelsen af de nye jordlove. Til varetæelse af denne funktion nedsattes Statens Jordlovsudvalg (SJU). SJU skulle kontrollere, at den tidligere opsparede kapital i landbrugsjorden blev opretholdt. Dette tolker vi som værende p. d. e. s. et forsøg på at sikre mindre og nye husmænds fortsatte økonomiske grundlag (SJU nedsat af regeringen SD/RV), men p. d. a. s. som et forsøg på at få opfyldt statens, som den nye store jordejer den var, interesse i at opnå den højst mulige udbytte af husmændenes arbejde. Denne påstand er vanskelig at belægge med andre argumenter end, at SJU mødte voldsom kritik fra husmandsforeninger, fordi SJU ikke ønskede repræsentation fra udstykningsforeningerne i udvalget; derfor synes det først og fremmest at have været statens interesser, der skulle varetages.³⁸

Den økonomiske og politiske udvikling i 20'erne – set fra husmandens side

Efter jordlovene af 1919 krævedes der en betydelig egenkapital tilført af »nybyggeren«, hvis han straks ville have ejendommen i fuld drift med besætning, produktionsmidler iøvrigt og evt. forbedring af jordens produktivitet. Havde han ikke nok kapital, måtte han nøjes med et mindre brug. På trods af begejstringen over nogle af de udstykninger, der var i gang, og begejstring fra husmandsbevægelsens side over de livskraftige unge mennesker, der gik i gang med byggeriet og dyrkningen på de nye udstykninger³⁹, dannede det politiske skift efter påskekrisen og de påviste mangelfuldheder i 1919-lovene baggrund for husmændenes politiske hovedkrav i 20'erne:

- a) udvidet jordlovgivning.
- b) indførelse af fuld grundskyld.
- c) toldlovsrevision.
- d) ekspropriationsbestemmelser.

a) var et krav fra udstykningsforeningernes side om udvidet støtte fra statens side; d. v. s. de brug, som oprettedes gennem udstykningsforeninger skulle have samme lånebetingelser fra staten, som bestemt i de nye jordlove. Der krævedes hermed sådan set yderligere statsinterventionisme over private forhold, idet udstykningsforeningerne var private foreninger. b) dette krav er omtalt i forrige afsnit. c) husmændene erklærede sig enige med landboforeningerne i disses toldpolitik, som politisk blev fremført af Venstre. Omkring dette spørgsmål opstod der en alliance mellem RV og V, idet man krævede »toldfrihed for alle varer, der falder ind under landbrugets produktionsmidler i videste forstand«.⁴⁰ d) dette krav fremførtes primært af husmænd og landarbejdere i Jylland og af SD⁴¹ på grund af de meget få udstykninger efter 1919-loven i Jylland. SD ønskede sandsynligvis at fastholde mere af arbejdskraften på landet, i stedet for at den vandrede til byen, hvor arbejdsløsheden i forvejen var stor.

Hermed stod husmændene splittet politisk i deres alliancer, hvilket især viste sig efter valget i april 1920, da SD/RV led nederlag, og der kom en Venstreregering. Den politiske situation lå nu nemlig sådan, at vejen måtte gå om ad den ældre husmandslov. I 1921 vedtoges da, at de to jordlovsprincipper skulle eksistere side om side og samtidigt, at husmændene kunne købe tillægsparceller fra lens- og præstegårde. Det synes typisk for splittelsen blandt husmændene, at nogle radikale støttede tanken om, at man havde brug for begge jordlovsprincipper. Andre gik sammen med SD i opposition, fordi de ikke ønskede jord til spekulationspriser. Tendensen blandt de »menige« husmænd, i alt fald blandt dem, der formulerede sig i »Husmandshjemmet«, synes at være en skarp kritik af de eksisterende vilkår: – det arbejdende landbrug udbyttes af stat og kapital⁴², – fordyrelsen ved at skulle købe jord efter den gamle jordlov og den geografiske skævhed i den nye jordlov⁴³, og – endog en kritik af den nye husmandslov, idet man nu havde erfaret, at det kneb med at få dækket leveomkostningerne, fordi det meste af den værdi, man selv havde skabt, gik til dækning af renten til staten, skatter og forsikringer.⁴⁴

Sammenfattende kan vi nu spore tre politiske »retninger« blandt husmændene: 1. det frie marked skal være det styrende for prisdannelsen; jordbesiddere og -købere skal stå frit i valget af den form salg-køb skulle foregå under. Denne form kalder vi gammel-liberalistisk. 2. staten skal intervenere i reguleringen af anvendelsen og fordelingen af jorden. I forhold til den historiske periode betegner vi tendensen socialliberalistisk. 3. den sidste tendens er forsåvidt socialliberalistisk som den lægger sig op ad 2), men den påpeger staten som udbytter, samtidig med at den dog principielt identificerer staten med samfundet.⁴⁵

Alle tre tendenser forsvare den private ejendomsret, og ingen af dem kan derfor – omend nok så kritiske – betegnes som revolutionære.

Husmands- og småbrugenes rentabilitet i 20'erne

Vi skal ikke her gå nærmere ind på de politiske spilfægtier omkring småbrugsgruppens hovedkrav i forhold til de øvrige samfundsgruppers og klassers krav. Kun på nogle få delpunkter fik de indløst deres krav eller tilgodeset deres interesser, netop p. g. a. splittelsen.

Det synes at give et klarere billede af tendenserne i husmændenes situation, hvis vi ser på rentabiliteten af deres brug i forhold til de større brug inden for landbrugssektoren.

I løbet af 20'ernes viste det sig, at husmandsbrug under 10 ha gennemgående kunne vise bedre regnskabsmæssige driftsresultater end de store gårde, idet de økonomiske udsving for de førstnævnte ikke blev så store.⁴⁶ Men for det første er det værd at lægge mærke til, at det ikke kun er udsvingene, det kommer an på, idet forrentningsprocenten⁴⁷ for de små brug generelt ligger meget lavt; mellem 1920–22 og 1925–28 endda helt i bund på 0–1,6%. For det andet skal man i stedet se på gældsprocenten,

hvilket viser, at husmændene – især statshusmænd og husmænd med brug under 10 ha – må antages for generelt og specielt under kriser at være højt forgældede. Iøvrigt peger selv den borgerlige statistiks økonomer på, at man skal være forbeholden over for anvendelsen af udregninger af forrentnings- og gældsprocenter, idet disse udregninger kan give et forvrænget billede af virkeligheden.⁴⁸ Konsekvenser af den høje gældsprocent kunne ikke umiddelbart ses af det arbejdsvederlag, husmanden opnåede til sin og sin families reproduktion. Det er vanskeligt at beregne forholdet imellem husmanden bruttoudbytte og hans/familiens arbejdsindsats. Landøkonomisk Driftsbureau har forsøgt dette regnestykke, men har tilsyneladende glemt, at husmanden i svære tider må udvide arbejdsdagen til næsten det dobbelte – og derved slider sig selv op, men får brugt til at køre rundt!

Sammenfattende kan det siges, at rentabiliteten under »lyspunkterne« 1923–25 var bedst for husmændene, men langt den dårligste i slutningen af 20'erne, på vej ind i den dybtgående krise i 30'erne.⁴⁹

Den økonomiske og politiske udvikling under 30'er-krisen set fra/for husmanden

På baggrund af, at krisen for landbrugets vedkommende hovedsageligt kom til udtryk i overproduktion i forhold til afsætningsmulighederne, prisfald og en stor stigning i prioritetgælden, var det på disse områder, staten forsøgte at gribe ind med kriseregulerende foranstaltninger. Da en redegørelse for disse mange forskellige kriselove, som især efter Kanslergadeforliget kom i stand, ville blive ret omfattende og kompliceret, skal der kun nævnes de vigtigste af de love, der var tale om, og diskussionen vil primært blive koncentreret om konsekvenserne af indgrebene for husmændene og disses politiske reaktioner herpå. For at sætte fremstillingen i relief er det nok værd at nævne, at SD med støtte fra RV sad ved regeringsroret fra 1929–40. Hvilket programmatisk i alt fald skulle have været en regeringsledelse, der forsøgte at lette krisens byrder for arbejdere og småbønder. Endvidere tror partierne – stadig iflg. de principielle programmer – at kunne fjerne krisen ved at fjerne krisens symptomer:

Da den økonomiske situation var så tilspidset, at der ikke syntes at kunne tilføres landet som helhed forøgede værdier, og da landbrugsproduktionen p. gr. a. krisens karakter her heller ikke kunne tænkes at forøge værdimassen som en løsning, måtte kriseforanstaltningerne dreje sig om en *omfordeling af værdierne* mellem de eksisterende interessegrupper og -klasser. Fordelingen ville da –tendensielt i alt fald – blive et resultat af de politiske styrkeforhold.⁵⁰ Kun tendensielt, fordi der måtte tages hensyn til Danmarks stilling i forhold til udlandet.

Muligvis var det på denne baggrund⁵¹, at husmændene i 1932 trådte ind i Landbrugsrådet. Dette blev oprettet i 1919 – iøvrigt på forslag af husmændene – men husmandsforeningerne havde efter oprettelsen holdt sig udenfor, fordi de ikke kunne opnå tilstrækkelig repræsentation (1:4). Siden

havde husmændene været utilfredse med, at de gennem medlemskab af andelsforetagenderne måtte støtte Landbrugsrådet, uden at der kunne blive taget stilling til deres synspunkter.⁵² Nu kom de altså ind og blev der indtil 1939, da de igen udvandrede, fordi de ikke kunne komme igennem med deres synspunkter, og fordi de gik imod det større landbrugs krav om uændret kronekurs i forhold til sterling, og i stedet for indtog regeringens holdning.⁵³ I parentes bemærket er husmændene i foråret 1976 igen kommet ind i Landbrugsrådet, symptomatisk måske netop under krisen, hvor de er tibunget til at få formidlet deres interessekrav.

For at understrege, at det ikke blot er de politiske styrkekrav, der er afgørende m. h. t. en omfordeling af værdierne i en krisesituation, må det fremhæves, at et hovedsynspunkt i denne artikel er, at de kriseregulerende foranstaltninger (selv) med SD på regeringsposten i sidste ende var et forsøg på at hjælpe kapitalen og dermed osse de større landbrug igennem krisen. Osse disse brug led under landbrugskrisen. Følgende tabel medtager oversigten over forrentningsprocenter fordelt på brug i årene lige før og efter de værste kriseår i 1930-32. Forrentningsprocenten er beregnet af handelsværdien⁵⁴:

Regnskabsår	Ialt	1-10 ha	10-20	20-30	30-50	50-100	o. 100
27-28	1,5	1,6	1,6	1,8	1,3	1,6	1,5
28-29	4,9	4,4	4,6	5,2	5,0	5,2	5,6
20-30	4,3	4,6	4,4	4,6	4,0	3,9	3,5
30-31	0,5	0,8	0,7	0,5	0,1	0,0	-0,1
31-32	-0,4	-0,5	-0,8	-0,1	-0,3	-0,1	-0,5
32-33	2,3	1,4	2,5	2,9	2,8	2,8	2,0
33-34	2,9	2,5	2,6	3,0	3,2	3,4	2,8

På trods af de orbehold, man som før nævnt må tage over for sådanne tabeller, og en historikers manglende kompetence til at gennemskue dem, kan man muligvis uddrage nogle tendenser. Det viser sig faktisk, at priserne på korn falder først, idet de store kornsælgende brug allerede i 1930-31 fik et lavere udbytte. På den anden side synes de mindre brug at have haft sværere ved at komme op på et udbyttensniveau, som de lå på før de værste år. Samtidig må man nok tænke på, at de midnre brug ikke havde nogen formuer at tage af og ikke nogen lønarbejdere at presse lønningerne på. De sidste år af 30'erne lader til at have forbedret situationen for husmændene, idet forrentningsprocenten, efter samme beregningsmodel som pvennævnte tabel, i 1936-37 kun lå på 1,1%, idet høstudbyttet var langt under middel, så øget foderindkøb blev nødvendigt. 1937-40 lå husmandsbrugets forrentningsprocent på omkring 3, højst i 1938-39, idet der var god høst, med 3,4. Hermed kan man nok konkludere, at husmandsbruget klarede sig relativt dårligere end de største brug, bortset fra året 1938-39.

På samme måde som i 20'erne tegner forrentningsprocenten dog ikke hele billedet. Forrentningsprocenten er et udtryk for det overskud, landbrugsfamilien lever af, og kartoffelsuppen kunne altid fortyndes en ekstra gang i det lille husmandshjem, hvis det kneb. Men gældsprocenten giver et udtryk for udsigterne til brugerens forbliven på bruget eller om bruget måtte gå på tvangsauktion.

Det var da osse over for gælden, at kriseforanstaltningerne sattes ind (udover produktionslovene, som vi vender tilbage til).

Love til regulering af landbrugernes gæld

Som før nævnt må husmændene antages at have været højest forgældede⁵⁵, og for så vidt man kan stole på de tal, som Erik Ib Schmidt er kommet frem til i sin bog⁵⁶, synes det at passe. Med gældsprocenter, der for nogle småbrugs vedkommende oversteg ejendomsværdien, og for de større og største brugs vedkommende gik ned til »kun« 64% af ejendomsværdien, var det klart, at noget måtte gøres. Som skrevet vil vi nu forsøge at diskutere konsekvenserne af lovgivningen om akkorder, henstand med rentebetalinger og den konjunkturbestemte rente.

Loven om akkord gik ud på, at man ved at give akkordlån forsøgte at opfordre landbrugernes kreditorer til at gå ind på en akkord i stedet for at gennemtvinge en konkurs. Loven betød kun en mindre lettelse for de allermest forgældede, men stillede dem samtidig i en ny forpligtelse over for staten, som gjorde lettelsen mulig ved udlån.⁵⁷ Betydningen af denne lov lå sandsynligvis i, at en del tvangsauktioner blev undgået.

En vigtigere lov var *henstandsloven*, som var en udsættelse af rentebetalingerne af den gæld, der var sikret ved pant. Denne kriseforanstaltning sikrede en umiddelbar lettelse af gældsbyrden, men lettelsen var ikke reel, for så vidt som den kun var en udsættelse af betalingerne. Oven i købet var gældsbyrden blevet større ved udløbet af henstanden. Der var altså ikke tale om en eftergivelse af gælden; samtidig hjalp man med denne lov de solvente, men ikke-likvide landbrugere, d. v. s. de større brug, som havde store værdier bundet i jord og produktionsmidler.

I 1933 gennemførtes ved lov husmændenes mangeårige krav om *konjunkturbestemt rente* for statshusmændene. Denne lov ændrede til dels retsforholdet mellem stat og husmand, idet hver enkelt husmand blev stillet frit udi valget mellem at betale efter den gamle ordning og den konjunkturbestemte rente.⁵⁸ Denne frihed var dog for statens vedkommende for så vidt ligegyldig, som ordningen kun medførte, at staten som kreditor blot formelt gav afkald på afgifter, som det alligevel ville have været umuligt at inddrive.

En ting er, at denne ordning faktisk var en fordel for husmændene som helhed, en anden ting er, at den ikke ubetinget betød en lettelse for alle husmænd; selv de borgerlige økonomer kritiserede tilfældigheden i beregningsmetoden af denne nye renteform.⁵⁹

Sammenfatningsvis kan derfor siges om gældsreguleringerne, at ingen af dem littede de økonomiske byrder for husmændene på længere sigt, at

nogle endda gav udsigt til større gældsbyrder, og at kun den konjunkturbestemte rente gav en umiddelbar fordel, men kun så længe krisen varede.

En »menig« husmand skrev⁶⁰:

»Kriselovene er kun en begyndelse til det rigtige. Vi kan være tilfredse med, at jordudstykningsen er genoptaget⁶¹, og at nogle af afgifterne kan svares efter konjunkturbestemt rente. Men det nytter ikke at få henstand; vi ønsker en rentelovgivning, der virker over for alle gældsstiftelser. Og vi ønsker samarbejde mellem arbejdere og bønder«.

Redaktionen for »Husmandshjemmet« skrev⁶²:

»Salgsprisen pr. td. hartkorn for jord og bygninger er fra 1932 til 33 steget 10%; jorden er steget mest i pris. Når ejendommene koster mere, må køberne låne mere. Følgen bliver, at fordelene ved kriseforanstaltninger let bundfælder sig i større prioritetsbyrder, som meget let kommer til at kræve yderligere kriseforanstaltninger, – og så har vi svikmøllen gående. Kapitalen høster fordelene. Det arbejdende folk får byrderne«.

Produktionslovene

Ud over forsøget på at lette gældsbyrderne indledtes en statslig politik med produktionsindskrænkninger og prisforhøjelser. Dette skete ud fra den herskende opfattelse af, at krisens årsager ligger i de lave priser på produkterne.⁶³ Som med gældsreguleringerne vil vi nu kort diskutere konsekvenserne af de vigtigste produktionsreguleringer, svine-, korn- og smør og margarineordningerne, som alle gennemførtes omkring 1933.

Svinereguleringen tilsigter en indskrænkning af den for husmændene så vigtige svineproduktion og skulle overføre indkomst fra de danske konsumenter til de danske producenter. Det kunne lyde, som om ordningen for husmænd både medførte fordele og ulemper, men det var faktisk tilfældet. Men det var dog den efterfølgende prisstigning på flæsk, der bragte husmændene den hårdt tiltrængte hjælp, ikke selve ordningen. Selve ordningen principper for produktionsindskrænkning hvilede på komplicerede fordelingsbestemmelser af svinekort. Ved en gennemgang af disse fordelingsbestemmelser synes vi at komme til den konklusion, at de begunstiger de større brug. En borgerlig økonom, K. Philip, kom dog til det modsatte resultat, idet han i en tabel viste en stigning i tildelinger af svinekort til husmændene.⁶⁴ Så vidt vi kan regne ud, har han dog glemt, at husmandsbrugene og de mindre brug havde et langt større antal svin pr. ha end de større brug, og K. Philip opstiller skemaet ud fra bestemmelserne om tildeling efter grundværdi.

Kornordningen havde til formål at udvide den danske kornproduktion ved at forhøje priserne på det importerede »billige verdensmarkeds-korn« gennem importafgifter. Denne ordning var en klar begunstiggelse af de store kornproducerende landbrug og en lige så klar bagdel for de små kornforbrugende husmandsbrug. Husmandslederne gik klart ind for ordningen, da der oprettedes en kornpulje til udbetaling til alle brugsstørrelser af indtægterne fra importafgifterne, d. v. s. af de penge, som forbrugerne nu betalte mere for korn og brød. Men mange

menige husmænd var imod ordningen, idet de pegede på, at det ikke kunne være rimeligt, at de største brug opnåede understøttelse til deres produktion. En understøttelse, som oven i købet betaltes af konsumenter af korn og brød, altså den arbejdende befolkning i byen og på landet.⁶⁵ Hvad man gav husmændene med den ene hånd, tog man med den anden. En vægtig indvending var osse, at »de kunstigt forhøjede kornpriser vil give kapitallerne et større renteudbytte og vanskeliggøre den gælds- og rentenedsættelse, som tiltrængtes«⁶⁶ for husmændene.

Smør- og margarineordningen var oprindeligt tænkt som udelukkende en smørordning, som forhøjede priserne på den del af smørret, som afsattes på hjemmemarkedet. Men for at gøre ordningen virksom, så forbrugerne ikke bare købte margarine i stedet, forhøjede man osse priserne på denne vare. Det betød, at selv om husmændene opnåede højere priser på deres smørprodukter, måtte de give deres indtjente beløb tilbage ved køb af margarine til deres eget forbrug.

Reaktionerne på produktionslovene udeblev da heller ikke fra de »menige« husmænd:

»Vi ønsker ikke højere smør- og margarinepriser, der væltes over på forbrugerne.«⁶⁷

»Kornafgiften betyder ingen hjælpende foranstaltning for småbrugerne; tværtimod. Forhøjelsen af margarineprisen vil opæde den fordel, som forhøjelsen af hjemmemarkedets smørpris vil indbringe.

Rente- og gældsbestemmelserne er heller ikke gode; men vi må jo se samfundsmæssigt på tingene.«⁶⁸

Om denne sidste bemærkning er ironisk ment eller reelt er et udtryk for den blandt husmændene så fremherskende georgistiske indstilling, vil jeg lade stå som et åbent spørgsmål.

»Det bliver husmændene, som kornkøbende landbrugere, der kommer til at betale gildet. Vi betaler de store landbrugs prioritetsydelse.«⁷⁰

Sammenfattende lader det til, at husmændenes reaktion blev en opfattelse af, at de få lettelser, som de kriseregulerende foranstaltninger faktisk gav dem, ikke kunne opvejes af de øvrige økonomiske byrder, der med de samme foranstaltninger kastedes over på husmændenes skuldre. Husmændenes politiske reaktioner herpå er slet ikke entydige; men der synes at have ligget en grundig kritik fra husmandsforeningernes basis. En kritik af de kriseregulerende foranstaltninger, der gennemførtes af en socialdemokratisk/radikal mindretalsregulering.

Dette kan nok give stof til eftertanke om kløften mellem de interesser, disse partier principielt skulle varetage og den faktisk førte politik, selv om man selvfølgelig må tænke på, at de måtte tage »hensyn« til landstingsflertallet.

Politisk polarisering af husmændene

Ikke kun gennem de eksisterende landbrugsorganisationer og de politiske partier kom de politiske reaktioner fra de utilfredse landmænd til udtryk. De to kriseorganisationer J.A.K. og L.S. blev ikke af betydning på landbrugspolitikens område, for så vidt som de ikke fik nogen indflydelse på

den gennem repræsentation i de gamle organisationer eller i Landbrugsrådet.⁷¹ Men de fik betydning for så vidt som de delvist kunne påvirke de beslutningstagende organer gennem et ydre pres. Samtidig viste de sig som højrepopulistiske organisationer i stand til at udnytte de kriseramte landmænds politiske radikalitet i en højreorienteret retning. Højreorienteret fordi man på tværs af klasseskel troede at kunne afskaffe renten ved gennem en speciel andelsorganisation at udsende nødpenge som rentefrie lån, men kun mod sikkerhed i jord eller produktionsmidler (JAK). Og at kunne samle alle landbrugere i een fagorganisation, der med udenomsparlamentariske midler skulle værne om landbrugets interesser som modvægt mod arbejdernes fagforeninger og erhvervslivets stærke organisationsnet (LS).

På trods af, at J.A.K. for en kort periode trak mange tusinder med sig, deriblandt osse husmænd, vil vi dog ikke gå nærmere ind på denne organisation, idet den hurtigt mistede sin betydning. Nationalbanken bevarede sit monopol, – da renten ikke kan afskaffes i et kapitalistisk land.

Hvad angår L.S., som stiftedes i 1930, og som i midten af 30'erne officielt oplyste at omfatte 135.000 medlemmer⁷², opnåede sammenslutningen aldrig nogen kollektiv opslutning fra husmandsforeningernes side, men en del husmænd bakkede alligevel op om bevægelsen. Måske fordi dens politiske program og krav var så tvetydigt udformet under agitationen, at man kunne tolke indholdet på flere måder.⁷³ Hvilke kategorier af husmænd, der støttede bevægelsen eller var medlemmer, skal vi ikke kunne fremføre noget om, da det kun vil blive uunderbyggede gisninger.

Men man kan undre sig over, at nogen husmænd overhovedet kunne slutte op om L.S.'s vigtigste krav: kronenedskæring og fuldstændig afskaffelse af ejendomsskatterne med det formål at genskabe landbrugets rentabilitet. Kronesækningen kunne til en vis grad forstås at kunne finde støtte hos husmændene, men den havde stadig den ulempe, at den fordyrede foderstofferne, som husmændene til forskel fra de større landbrugere måtte købe i relativt store mængder. En ophævelse af ejendomsskatterne er derimod helt klart i de større brugs og jordejeres interesse, idet »en sækning af ejendomsskatterne vil medføre stigning i ejerens andel i jordrenten, d. v. s. en sikring af kapitalen«. ⁷⁴ Husmændene som helhed synes da osse at gå imod dette krav⁷⁵; måske især fordi det ikke fulgtes af et konkret krav om en rentenedsættelse. Dette krav indgik i agitatoriske løfter, men bevægelsen tog aldrig initiativ til at lægge pres på regeringen for at få en rentesækning indført.

Vel vidende at langt flere aspekter må trækkes frem og behandles i en analyse af L.S.-bevægelsen for at kunne danne sig et billede af dens politiske karakter, vil vi dog undlade dette; det må være vigtigere i en artikel som denne at forsøge at peje, hvorfor husmændene overhovedet kunne blive rekrutteringsbasis for en bevægelse som L.S.

Fremstillingen har gennemgået husmændenes samfundsmæssige placering som en samfundsgruppe, der på den ene side har klasseinteresser til fælles med lønarbejderne og på den anden side må forsvare deres interesser som (formelle) jordejere og vareproducenter. Samtidig viste det sig, at husmændene var særligt udsatte under krisen i 30'erne. På denne baggrund

er deres labilitet forståelig; og her kunne man nok finde grobunden for en kritik af den parlamentariske regerings svage krisepolitik – en kritik som relativt let har kunnet højredrejes med ideologiske røgslør som »genskabelse af landbrugets rentabilitet« under L.S.-agitationen.

På den anden side må man heller ikke glemme den radikalisering af husmændene mod venstrefløjen, som kom til udtryk fra nogle basiselementer så langt tilbage som lige efter jordlovenes gennemførelse i 1919, og som skærpedes under krisen i 30'erne, sådan som man kunne læse det i kritikken i Humandshjemmet. En kritik, som mandede ud i:

»Kapitalen høster fordelene. Det arbejdende folk får byrderne«.

Men

»Vi ønsker samarbejde mellem arbejdere og bønder«.

Småborgerskab på landet

Noter:

- 0) Samtidig har husmandskategorierne haft forskelligt indhold i de forskellige historiske perioder i Danmark: Omkring landboreformerne i 1780'erne repræsenterede husmændene en fæstet arbejdskraft tilknyttet godserne; disse boede i reglen i huse uden jordtilliggende. Gennem 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet efter fæsteafløsningen fungerede husmændene stadig som arbejdskraft-hær for herregårdene og gårdene, men havde nu små jordlodder, som de delvist kunne reproducere sig på. Igen i løbet af mellemkrigsperioden og efter 2. verdenskrig har husmændene opnået langt større jordtilliggende, sådan at hovedparten af husmændene i dag ikke behøver at sælge deres arbejdskraft uden for bruget.
- 1) K. Marx, Theorien über den Mehrwert, MEW 26.1, p. 384.
- 2) Die Klassentheorie von Marx und Engels, M. Mauke, EVA 1970, p. 64.
- 3) Marx, MEW 26.1, p. 382.
- 4) *ibid.*, p. 382.
Mauke, *op. cit.*, p. 66.
- 5) Jvf. Marx, MEW 26.1, p. 383.
- 6) Marx, Das Kapital, bd. 1, MEW 23, kap. 23.
Marx, MEW 26.1, p. 384.
- 7) Det har ikke været muligt at fremskaffe præcise tal for arbejdsdagens længde al den stund, at det har været umuligt at regne ud; både for producenterne selv og for Landøkonomisk Driftsbureau, der dog kan fremsætte tendens-tal med baggrund i regnskaber for de *regnskabsførende* brug. Dog må det understreges, at netop disse brug har været de bedst kørende.
- 8) Erik Ib Schmidt, Landbruget i krise, Monde 1935, p. 26. Det må dog huskes, at dette kun bygger på een optælling. Udvalgt p. gr. a. tidspunktet i perioden.
- 9) Jvf. Det landøkonomiske Driftsbureau, Landbrugets økonomi gennem 50 år 1918–1968, København 1968, p. 72.
Hvad angår husmændene har størrelsen i deres kategori som nævnt forskudt sig opefter gennem årene, idet man har fået tillægsparceller. Med de forbedrede produktionsmetoder bliver man i stand til at købe stadig større jordstykker.
- 10) Der skelnes her mellem frugtbarhed: det fra naturens hånd givne, og bonitet: det, som udover frugtbarheden er bestemt af arbejdets produktivkraft i jorden (er jorden f. eks. drænet, gødet eller bearbejdet/forbedret på anden måde).
- 11) Det er vanskeligt at beregne organisationsprocenten og dens betydning præcist. For det første var mange husmænd medlemmer af både Husmandsforeningen og Landboforeningen. For det andet kan man netop p. gr. a. afgrænsningsproblemerne ikke fremføre præcise tal for antallet af husmænd. Man regner dog med fra husmandsforeningernes side, at der i den givne periode var 5–10%, der *ikke* var organiseret, og samtidig, at denne uudregnelige organisationsprocent har været konstant stigende efter 1940, hvor ca. 100.000 var organiseret på landsbasen.
- 12) Jvf. artiklen om reformismebegrebet.
- 13) Jvf. F. Skrubbelttrang, Den danske husmand, bd. 1, Kbh. 1954, p. 290.
- 14) G. Bang, Husmanden og Socialismen, Socialistisk Bibliotek, 2. årg., nr. 1, Rønne, p. 16.
- 15) *ibid.*, p. 3.
- 16) *ibid.*, *passim*.
- 17) *ibid.*, p. 28.
- 18) *ibid.*, p. 30–33.
- 19) *ibid.*, p. 35.
- 20) *ibid.*, p. 8.
- 21) Erik Ib Schmidt, *op. cit.* p. 66.
- 21a) Såfremt man kan tale om reformisme i et parti, der har opgivet al revolutionær praksis.

- 22) F. Vedsø, Jordspørgsmålet AOF, Kbh. 1925, p. 128ff og 158.
- 23) *ibid.*, pp. 64, 104, 102, 123.
- 24) Tallene er fra F. Skrubbeltrang, *op. cit.*, bd. II, p. 172, 230.
- 25) Fra Skrubbeltrang, *op. cit.*, bd. I, p. 244.
- 26) *ibid.*, p. 244.
F. Skrubbeltrang, Den danske husmandsbevægelse, Kbh. 1943, p. 44.
- 27) Marx, *Das Kapital*, bd. 3, MEW, pp. 636ff.
- 28) Erik Ib Schmidt, *op. cit.*, p. 57.
Vedsø, *op. cit.*, p. 86.
- 29) Til en gennemgang, uddybning og diskussion heraf, se: P. C. Andersen, Festskrift i anledning af sammenslutningens 25 års jubilæum. De sammensluttede Husmandsforeninger i Hjørring Amt 1917–42. Hjørring.
Sv. Å. Hansen, Økonomisk vækst i DK, bd. II, 1974, p. 54f.
Erik Ib Schmidt, *op. cit.*, p. 57f.
K. Philip, En fremstilling og analyse af dansk kriselovgivning 1931-38. Studier fra ÅU's økonomiske Institut, nr. 3, 1939, Munksgaard, p. 49.
Skrubbeltrang, *op. cit.*, bd. II, p. 134.
- 30) Husmandshjemmet, Organ for de sammensluttede Husmandsforeninger, januar 1920. Redaktionen.
- 31) Erik Ib Schmidt, Dansk økonomisk politik, Fremad, 1971, pp. 267–68.
- 32) Husmandshjemmet, nr. 7, februar 1920.
- 33) *ibid.*, nr. 7, april 1921.
Se endvidere K. Tholstrup, George contra Marx, kommentar i Information 25. okt. 1974, hvor Tholstrup forsvarede George.
- 34) Skrubbeltrang, 1954, bd. II, p. 123ff.
- 35) Husmandshjemmet, nr. 34, august 1920.
- 36) Jvf. K. Philip, *op. cit.*, p. 60.
- 37) Landbrugets nettoudbytte beregnes i procent af landbrugets kapitalværdi = forrentningsprocenten. Problemet er dog, – dels at man altid beregner gennemsnittet for *hele* landbruget (uanset driftsformer), – og dels at der er forskel på, hvad man betegner som kapitalværdien. D. v. s. landbrugskapitalen opgøres på tre forskellige måder, som giver tre forskellige værdier og dermed tre forskellige forrentningsprocenter: den bogførte værdi, handelsværdien, den investerede kapital. Se hertil: Sv. Å. Hansen, *op. cit.*, p. 158.
H. Nørgaard, DK's erhvervsforhold, Kbh. 1969, p. 68f.
Philip, *op. cit.*, p. 15.
- 38) Yderligere oplysninger om SJU's funktionsområder i Skrubbeltrang, bd. II, pp. 136ff.
- 39) Jvf. referater af meningstilkendegivelser fra husmænd og foreninger, i: Skrubbeltrang, bd. II, 1954, p. 139.
- 40) Cit. fra Husmandshjemmet, nr. 49, okt. 1922.
- 41) Vedsø, *op. cit.*, p. 158.
Om socialdemokratiets ekspropriationsforslag., p. 131.
- 42) Husmandshjemmet nr. 23, juni. 1920.
- 43) *ibid.*, nr. 24, juni 1920.
- 44) Jvf. regnskabsmæssig opstilling i Husmandshjemmet nr. 18, april 1922.
- 45) Dette fremgår af Skrubbeltrang, bd. II, 1954, *passim*; forfatteren identificerer sig tydeligvis med denne holdning.
- 46) Hvilket Skrubbeltrang tager som et udtryk for hensigtsmæssigheden af husmandsbrug, bd. II, 1954, p. 157.
- 47) Her må erindres om de førnævnte forbehold over for sådanne udregninger.
- 48) K. Philip, *op. cit.*, p. 41.
- 49) Erik Ib Schmidt, *op. cit.* 1935, p. 44f.
- 50) Denne forståelse af kriseforanstaltningerne findes hos Erik Ib Schmidt, *ibid.*, p. 93.
- 51) Samtidig med at husmændene fik kravet om større repræsentation opfyldt.
- 52) Husmandshjemmet, nr. 32, august 1919. Redaktionen.
- 53) Om denne strid, læs Kriser og krisepolitik i Norden under mellankrigstiden. Møtesrapport. Uppsala, 1974, p. 183.
Skrubbeltrang, bd. II, 1954, p. 241.

- 54) K. Bjerke, En skematisk redegørelse for landbrugets økonomiske forhold i de nordiske lande. Statistiske meddelelser, 4. rk. bd. 102, 1937, pp. 154–87, p. 160f (tabel).
- 55) Idet man holder sig K. Philips løftede pegefingre for øje m. h. t. at stole på tallene for gældsprocenter.
- 56) Erik Ib Schmidt, op. cit., 1935, p. 106f.
- 57) Jvf. *ibid.*, p. 107–8.
K. Philip diskuterer osse akkordloven, men tager ikke stilling til, hvorvidt akkorderne var en reel lettelse af gældsbyrden.
- 58) Til uddybning heraf, se K. Philip, p. 50.
- 59) Se f. eks. *ibid.*, p. 51.
- 60) *Husmandshjemmet* nr. 23, juni 1933.
- 61) *Skrubbeltrang*, bd. II, 1954, p. 207.
- 62) *Husmandshjemmet*, nr. 48, november 1934.
- 63) Sådan som det står at læse hos K. Philip, p. 76.
- 64) Til denne diskussion, se Erik Ib Schmidt, 1935, pp. 94–96.
K. Philip, op. cit., pp. 90 og 98, tabel 19.
- 65) *Husmandshjemmet* nr. 48, november 1934.
- 66) Dette mener selv *Skrubbeltrang*, som ellers normalt er mere moderat af indstilling, bd. II, 1954, p. 210.
- 67) *Husmandshjemmet* nr. 48, nov. 1934.
- 68) *ibid.*, nr. 57, december 1933.
- 70) *Husmandshjemmet*, nr. 30, juli 1935.
- 71) *Kriser og krisepolitik*, op. cit., p. 200.
- 72) Erik Ib Schmidt, 1935, op. cit., p. 125.
Sv. Å. Hansen, op. cit., p. 48.
- 73) Jvf. Erik Ib Schmidts gennemgang af LS: programmet, 1935, pp. 126, 129, 131.
- 74) *ibid.*, p. 129.
- 75) Jvf. *Skrubbeltrang*, bd. II, 1954, p. 203.

SOCIALISTISK BOGKLUB

Hans
Jakob
Helms

GIFTPØLEN

En socialistisk kriminalroman, der udspiller sig i dagens Danmark omkring kemikaliefabrikken Kemi-Dan i Århus. Her er man i al hemmelighed ved at udvikle en ny insektdræbende gift. Netop som produktet er færdigudviklet, bliver en af fabrikkens ingeniører fundet død i havnen. Blev han myrdet? Af hvem? Og hvorfor? – Anne-Birthe, der arbejder på Kemi Dan, og Thor, der er student og senere soldat, er vores unge hovedpersoner. Vi følger deres kærlighed og personlige udvikling, mens også de bliver ofre for den egentlige forbrydelse i romanen: nemlig den daglige, samfundsskabte forbrydelse. Bogklubpris: kr. 27,50. Udk. 15. januar.

Anden bog:

BENTE ØSTRUP MADSEN

-KONFLIKT-

En plattedames oplevelser fra konflikterne på
Den kongelige Porcelænsfabrik 1972/73

Bogklubpris: Kr. 25,-. Udkommer 1. marts.

Tredje bog:

UPTON SINCLAIR

-JUNGLEN-

En roman om emigranternes optagelse i det amerikanske storbyproletariat omkring århundredskiftet.

Bogklubpris: Kr. 27,50. Udkommer 1. maj.

Fjerde bog:

ULRIK GRAS

-ELSKERE ELSK-

Om to fyres reaktion på kvindefrigørelsen, om arbejdsløhedssituationen og mangel på socialt perspektiv.

Bogklubpris: Kr. 27,50. Udkommer 15. juni.

Femte bog:

ALBERT MALTZ

-KORSET OG PILEN-

En fiktion om arbejdermodstanden på en våbenfabrik i det nazistiske Tyskland i 1942.

Bogklubpris: Kr. 27,50. Udkommer 15. august.

Du kan blive medlem af Socialistisk Bogklub ved at tegne dig for de fem første bøger. Enten ved at betale kr. 125,- på én gang – eller ved at betale ved modtagelsen af hver bog. Som medlem af SB får du endvidere andre socialistiske bøger som tilbud.

Endelig planlægges et medlemsblad.

SBs bøger kan endvidere købes i løssalg til noget højere priser.

Bestilling af abonnement og rekvirering af
nærmere oplysninger fås ved henvendelse til

MODTRYK, Socialistisk forlag

Anholtsgade 4

8000 Århus C

Tlf. (06) 12 79 12

En lang række af de politiske problemstillinger, som har meldt sig i 70'ernes krise, har rødder tilbage i de strukturmæssige ændringer, som fandt sted i Mellemlkrigstiden.

Det var med udgangspunkt i 30'ernes krise og kriseløsninger, at Socialdemokratiet for alvor skabte grundlag for sin dominans. Og det var i 30'erne, at grundstenene til den regulerende stat blev lagt.

Mellemlkrigstiden stod i klassesamarbejdets tegn. Det danske borgerskab kunne ikke selvstændigt løse de økonomiske og politiske problemer som klassesamfundet rejste. For den danske arbejderklasse forblev Socialdemokratiet det eneste parti, som kunne beskytte klassen mod borgerskabets værste overgreb. Alternativerne, DKP og den kommunistiske verdensbevægelse samt den syndikalistiske opposition var aldrig i stand til at skabe det politiske og organisatoriske centrum for venstreoppositionen. De nationale og internationale nederlag efter 1. verdenskrig, samt den russiske revolutions degenerering, medførte at oppositionen til venstre for Socialdemokratiet forblev isoleret i mindre dele af arbejderklassen.